

SOCIAL
FORSKNINGS
INSTITUTTET

FAMILIENS UDVIKLING I DET 20. ÅRHUNDREDE

Demografiske strukturer og processer

MOGENS NYGAARD CHRISTOFFERSEN

04:07

FAMILIENS UDVIKLING I DET 20. ÅRHUNDREDE

Demografiske strukturer og processer

MOGENS NYGAARD CHRISTOFFERSEN

KØBENHAVN 2004
SOCIALFORSKNINGSINSTITUTTET
04:07

FORORD

Socialforskningsinstituttet har i tidligere rapporter beskrevet en række demografiske familieforhold i Danmark, herunder parringsmønstre, fødselstal, skilsmisser, omfanget af erhvervsarbejde og den stadigt voksende andel af ældre i befolkningen. Nærværende rapport sammenfatter og ajourfører disse tidligere udgivelser med henblik på at give et mere samlet billede af den historiske udvikling af disse demografiske forhold.

Rapporten er baseret på statistisk og tidligere indsamlet interviewmateriale fra Socialforskningsinstituttet samt fra Danmarks Statistik, Statens Institut for Folkesundhed, Sundhedsstyrelsen og European Social Survey. De takkes alle for at have stillet deres datamateriale til rådighed.

Tabelmateriale, der ligger til grund for rapportens figurer, er tilgængelige på Socialforskningsinstituttets hjemmeside.

Fhv. professor Poul Chr. Matthiessen har som referee læst manuskriptet og bidraget med værdifulde og konstruktive rettelsesforslag, som vi er taknemlige for.

Rapporten er skrevet af seniorforsker, mag.scient.soc. Mogens Nygaard Christoffersen. Socialforskningsinstituttet har finansieret undersøgelsen.

København, juni 2004

Jørgen Søndergaard

INDHOLD

	FORORD	2
1	RESUMÉ Den demografiske transition	8
2	DEN UDVIDEDE FAMILIE	14
	Industrialismen og den udvidede familie	15
	Boede tre generationer sammen?	15
	Tre generationer under samme tag i efterkrigstidens vestlige samfund	17
	Tre generationer under samme tag i dagens Danmark	21
	Tæt kontakt mellem generationerne	22
3	DE UNGE FLYTTER HJEMMEFRA	24
	Barndommen slutter	24
	Længere tid under uddannelse	27
	De unge flytter hjemmefra	28
	De unge venter med at flytte sammen	30

4	PARDANNELSENS MYSTIK	34
	Aldersforskel mellem ægtefæller – traditionelle og utraditionelle familier	35
	Sekularisering af familieforholdene	40
	Ægteskab – papirløst samliv	42
	Papirløst samliv efterfulgt af... ?	44
	Nybagte fædre og mødre bliver ældre og ældre	46
	Ægteskab og børn – historisk set	49
	“Vi gifter os – hvis det går galt”	50
	Flere børn fødes uden for ægteskabet	51
	Flere nybagte enlige mødre?	52
	Pardannelsens mystik	55
	Bliver der flere enlige?	57
	De indvundne år	59
	Spædbarnsdødeligheden for børn født uden for ægteskabet	62
	Marginaliserede mænd bliver ikke fædre	64
	En teori om familiedannelse	68
5	FAMILIE OG BØRN	70
	Fødselstallet	70
	Kan befolkningen reproduceres på længere sigt?	72
	Hvornår får vi børn?	77
	Ønskebørn og uplanlagte graviditeter	79
	Ønskede I en dreng eller en pige?	81
	Teenagemoderskab	83
	Hvorfor bliver forsømte piger teenagemødre?	87
	Børn af teenagemødre – hvordan går det dem?	88
	Årsager til og baggrund for abort	88
	Sociale forhold, uddannelsesmuligheder, erhvervsarbejde og usikre parforhold	91
	Tiden før den fri abort	92
	Fødsler og aborter blandt teenagere	94
	Familier med mere end to børn	95

6	FAMILIEOPLØSNING	100
	Udviklingen i antal skilsmisser	101
	Skilsmisseårsager	105
	Hvor mange børn oplever en forældreseparation?	109
	Hvordan gik det børnene?	112
	Antal børn hos enlige mødre og fædre	115
	En ny partner efter separationen?	116
	Antal børn, der vokser op hos faderen	118
	Familiens opløsning ved separation og ved dødsfald	122
	Omfanget af børn i sammenbragte familier	123
7	FAMILIENS ERHVERVSARBEJDE	126
	Den forandrede erhvervsstruktur	127
	Husmoderrollen forsvinder	129
	Andre landes husmødre	131
	Udviklingen af den symmetriske familie i Danmark	133
	Dilemmaet om familiens erhvervmæssige arbejdstider	135
	Udviklingen i ammeadfærd	139
	Social baggrund og psykiske belastningers betydning for varigheden af amningen	141
	Den danske model og førskolebørnenes trivsel	143
	Børnenes opholdstider i offentlige dagpasningsordninger	143
	De enlige forældres erhvervsbeskæftigelse	145
	Arbejdsforhold og forældrenes psykiske problemer	146
	Kan forældrenes erhvervmæssige beskæftigelse stresse førskolebørn?	147

8	PERSPEKTIVER: DET ALDRENDE SAMFUND	150
	Den demografiske transition	150
	Færre børn – flere ældre	153
	Udviklingen i middelevetiden	155
9	SAMMENFATNING	160
	Industrialismen og den udvidede familie	160
	De unge flytter hjemmefra	162
	Pardannelsens mystik	164
	Flere enlige?	166
	Familie og børn	166
	Ønskebørn?	167
	Teenagemoderskab	168
	Provokeret abort	169
	Familieopløsning	169
	Familiens erhvervsarbejde	171
	Dilemmaet om familiens erhvervmæssige arbejdstider	172
	Går erhvervsarbejdet ud over omsorgen?	173
	Det aldrende samfund – en konsekvens af den faldende fertilitet	174
	Udviklingen af middelevetiden	175
	LITTERATURLISTE	178
	SOCIALFORSKNINGSINSTITUTTETS UDGIVELSER SIDEN 1.1.2002	208

KAPITEL 1

RESUMÉ

Der er sket mange forandringer af familien i løbet af det 20. århundrede. Imidlertid viser denne rapport, at flere af de hypoteser, man har haft om den demografiske udvikling af familieforholdene, ikke kom til at holde stik.

Det har for det første været en almindelig opfattelse, at industrialiseringen betød en underminering af den udvidede familieform med tre generationer. Den udvidede familie boede tre generationer sammen og havde et økonomisk fællesskab, hvor de sørgede for børnenes uddannelse og forsørgelsen af de ældre. Nogle sociologer mente, at konsekvensen af industrialiseringen bl.a. var en indskrænkning af intimiteten og kontakten mellem kernefamilien og den øvrige slægt. Der har måske også været en tendens til at romantisere forholdene i det tidligere landbrugssamfund. Umiddelbart kan det se ud til, at de fik ret, idet det efterhånden er blevet yderst sjældent, at tre generationer bor i samme husstand. I Danmark er det fx kun omkring 3-4 pct. af de over 65-årige, der bor sammen med deres børn. Til sammenligning kan nævnes, at i Sydeuropa er dette tilfældet for omkring hver tredje af de ældre. Den materielle velstandsudvikling, som kom store dele af samfundet til gode, betød, at de unge havde mulighed for at flytte hjemmefra, og at de ældre var sikret et livsgrundlag, når deres erhvervsmuligheder var ophørt. De ældre var således ikke afhængige af ressourcer direkte fra deres egne børn. Danske undersøgelser viser imidlertid, at der fortsat er en intensiv kontakt mellem bedsteforældre og deres børn og børnebørn. Omkring 40 pct. af de nybagte mødre taler således med deres egen mor dagligt.

Tidligere sociologers antagelser om, at kernefamilien blev isoleret, er således i modstrid med danske og visse engelske undersøgelsesresultater, der vidner om en hyppig kontakt mellem kernefamilien og den øvrige slægt. En dansk sociolog, Merete Platz, som gennem en årrække har fulgt udviklingen i Danmark, viser i sine undersøgelser, at de ældre i øvrigt selv ønskede denne udvikling, fordi den gav dem et uafhængigt og mere selvstændigt liv. De ældre foretrak ikke at bo sammen med deres børn, men at være sammen med dem på en mere jævnbyrdig og friere måde.

For det andet er vort samfunds sene ægteskaber ikke noget nyt. Vi er snarere ved at vende tilbage til tidligere tiders familiedannelses-tidspunkt efter 1960'ernes og 1970'ernes tidlige ægteskaber. Variationerne kan i øvrigt delvist forklares med forskellige historisk specifikke samfundsforhold.

De kvinder, der blev født i midten af det 19. århundrede, havde en gennemsnitlig fødealder på omkring 32 år, blandt andet som følge af, at man ofte giftede sig sent. I det gamle landbrugssamfund var det ofte påkrævet, at der var opsamlet relativt megen kapital, evt. i form af jord eller andre produktionsmidler, for at man kunne gifte sig. Men faktisk kan man se en lignende tendens i dag, hvor de stigende uddannelseskra- v til de unge betyder en udsættelse af familiedannelsen. Også kvinderne ønsker en erhvervsuddannelse og et fast arbejde, inden de sætter børn i verden. Gennem den seneste menneskealder har man kunnet se en stigende fødealder, så kvinderne i gennemsnit er omkring 30 år, når de får børn. Måske har denne udvikling været medvirkende til den observerede større aldersmæssige jævnbyrdighed mellem ægtefællerne gennem de sidste tre årtier.

For det tredje havde man en hypotese om, at man i det moderne samfund ville få en øget bevægelighed både geografisk og mellem forskellige sociale lag. Imidlertid viser det sig, som i mange andre europæiske samfund, at selvom der eksisterer en formel frihed, så er der ofte nogle effektive sociale barrierer, der i praksis stiller sig i vejen for ægteskaber på tværs af de sociale skel.

Således kan der stadig spores en "Romeo og Julie"-barriere for familiedannelse på tværs af sociale skel. Man vælger ikke partner tilfældigt, men i nøje overensstemmelse med partnerens sociale og kulturelle

opvækstbaggrund. Dette fænomen kan skyldes, at parterne færdes i de samme sociale cirkler. En del af forklaringen er sikkert også, at samme sociale baggrund giver en større sandsynlighed for, at venner og familie vil godkende og understøtte forholdet, hvis partneren besidder de kvaliteter, som værdsættes i de respektive sociale cirkler.

For det fjerde kan man i dagens Danmark – ligesom i de traditionelle landbrugssamfund og industrisamfund – konstatere, at de erhvervs-mæssigt marginaliserede mænd sjældnere bliver familiefædre end de mænd, der klarer sig godt i erhvervslivet. En række undersøgelser viser overvældende sociale, økonomiske og helbredsmæssige forskelle mellem enlige mænd og gifte mænd – også når sammenligningerne foretages inden for samme aldersgrupper.

De gifte mænd har større held med deres karriere, højere indkomst og flere højstatusjob end de ugifte mænd. De gifte mænds mentale og fysiske helbred er markant bedre – og de har en større chance for at leve længere. Nogle sociologer har givet den forklaring, at det er ægteskabet, der danner baggrund for mændenes erhvervmæssige karriere, og at det ikke er deres erhvervmæssige uddannelse, der er adgangsbilletten til de prestigefyldte job. Forklaringen skal dog nok snarere findes i et princip om asymmetrisk partnervalg. De mænd, der har ressourcer, og som dermed kan give social beskyttelse, vil ifølge teorien relativt oftere få familie og børn, end det er tilfældet for fattige, langtidsløse og marginaliserede mænd. Mandens erhvervmæssige position er nemlig stadig afgørende for kvindernes valg af partner. Det er den sociale og økonomiske sikkerhed, faderen kan give børnene, som ser ud til at være afgørende for kvindens valg af, hvem der skal være far til hendes børn. Og interessant nok vælger mændene ikke på samme måde partner efter kvindens muligheder for at sikre familiens udkomme, selvom begge forældre gennem deres erhvervsarbejde er ansvarlige for familiens økonomi.

Den demografiske transition

Danmark har fra omkring 1800 fulgt den klassiske europæiske demografiske transition fra høj dødelighed og høj fertilitet til et samfund med lav dødelighed og lav fertilitet. Nogle demografiske teorier antog, at nedgangen i børnedødeligheden ville føre til en bedre fødselskontrol, fordi den enkelte kvinde med et mindre antal fødsler kunne sikre

sig, at det samme antal børn overlevede og kunne forsørge hende, når hun ikke selv kunne arbejde mere. Imidlertid forblev fertiliteten på et højt niveau længe efter, at dødeligheden var faldet.

En dansk demograf har påvist, at forestillingerne om, at det er den øgede levetid, der skaber aldringen af samfundet, ikke holder stik. Faldet i dødeligheden under den demografiske transition var ganske betydelig – middellevetiden steg omkring 20 år – men uden at dette påvirkede aldersstrukturen i samfundet. Først da fertilitetsfaldet sætter ind omkring 1890, begynder aldersstrukturen at ændre sig systematisk (Matthiessen, 2002).

Nedgangen i fertiliteten hæftes sammen med indvandringen til byerne, industrialiseringen, bedre uddannelse, stigende effektivitet i landbruget og det faktum, at børnene ikke mere udgjorde en arbejdsressource i den enkelte families landbrugsbedrift.

Skilsmisser var sjældne i det tidligere landbrugssamfund, men afbrydelse af ægteskabet på grundlag af den ene ægtefælles død var en almindelig grund til, at børn levede en del af barndommen sammen med en stedforælder. Omkring hver fjerde af ægteskaberne blandt kvinder i den fødedygtige alder var andengangsægteskaber. I det moderne samfund er familieopløsningerne på nogenlunde det samme niveau. Omkring en tredjedel (31 pct.) af de ægteskaber, der blev indgået i 2002, fandt sted blandt parter, hvor den ene eller begge var tidligere fraskilte.

Udviklingen i skilsmisseantallet efter anden verdenskrig er af nogle forskere blevet beskrevet som en revolution af familiemønstret, fordi udviklingen af familieseparationer har været særligt markant inden for en forholdsvis kort årrække (Goode, 1963). Antagelserne om baggrunden for denne udvikling var, at de moderne familier i mindre grad udgjorde en fælles produktionsenhed, og at båndene til den øvrige slægt er blevet slækket, således at den ikke kan støtte familien i krisesituationer. Efterkrigstidens arbejdskraft efterspørgsel og kvindernes stigende erhvervsdeltagelse har ifølge nogle teorier ført til en øget byrde på familien på grund af uforenelige roller og forventninger til parterne. Magtbalancen i familien er forrykket, og udviklingen har givet kvinderne flere handlemuligheder til at komme ud af et utilfredsstillende ægteskab (Scanzoni, 1979).

Imidlertid viser flere danske og udenlandske undersøgelser, at arbejdsløshed og også kvinders arbejdsløshed er en større trussel mod ægteskabet end kvinders erhvervsbeskæftigelse. Andre undersøgelser har vist, at ufaglærte og især arbejdsløse mænd har en væsentlig højere skilsmisserisiko end overordnede funktionærer. Kvinder har en større tilbøjelighed til at lade sig skille, hvis ægtefællens finansielle støtte er mindsket på grund af fx alkoholmisbrug eller arbejdsløshed. Hendes tilfredshed med ægteskabet hænger sammen med hans indkomst og evne til at leve op til forsørgerrollen. Et gennemgående træk i disse undersøgelsesresultater er, at pengeproblemer i familierne giver en større sandsynlighed for disharmoni og skilsmisse. Det overraskende ved de danske undersøgelser er, at også kvindens arbejdsløshed i sig selv synes at belaste familieharmonien således, at disse familier efterfølgende har en forøget risiko for at opløses.

Den høje erhvervsdeltagelse blandt kvinder med småbørn giver i Danmark anledning til bekymring om, hvorvidt kravene til småbørnsfamilien kan gå ud over moderens omsorg for barnet. Men danske undersøgelser viser stik imod forventningerne, at moderens tætte erhvervsmæssige tilknytning gennem en erhvervsuddannelse og et fast arbejde giver en bedre prognose for fx en længere ammeperiode. Stress hos de større børn (3-årige) forekommer især, hvis moderen er arbejdsløs, ikke har nogen erhvervsuddannelse og/eller har psykiske problemer, og altså mindre hyppigt, hvis hun har erhvervsmæssig beskæftigelse.

KAPITEL 2

DEN UDVIDEDE FAMILIE

Familien er undergået store forandringer gennem tiden. Rhona Rapoport (1989) og andre sociologer har beskrevet udviklingen på familieområdet i retning af en større tolerance over for nye familieformer, hvor de enkelte i mindre grad er bundet af traditionelle normer. For eksempel er det ikke længere forbundet med en social fordømmelse at få børn uden for ægteskabet. Den moralske fordømmelse af skilsmisser er mindsket i takt med, at antallet af skilsmisser er øget, og Rapoport nævner kvinders øgede erhvervsaktivitet som eksempel på en ændret adfærd, der giver den enkelte flere muligheder. Spørgsmålet er imidlertid, om denne øgede tolerance har medført en større variation i familieformerne med hensyn til fx alder, økonomi og sociale forhold. Er der blevet flere inhomogene børnefamilier, eller er variationsbredden blevet mindre?

Det har været en almindelig opfattelse, at man i nutidens samfund har en øget bevægelighed både geografisk og mellem forskellige sociale lag. Sidstnævnte skulle resultere i, at en relativt større del af familierne vil bestå af voksne med forskellig social baggrund. Nærværende kapitel vil belyse, om disse antagelser holder stik, når man skal beskrive den unge familie i slutningen af det forrige århundrede.¹

1. Kapitlet indeholder ajourførte gengivelser af tidligere offentliggjorte materialer (se Christoffersen, 1998a; 1999b).

Industrialismen og den udvidede familie

Det har været en almindelig opfattelse, at industrialiseringen betød en underminering af den udvidede familieform med tre generationer, der boede sammen og havde et økonomisk fællesskab, hvor de sørgede for børnenes uddannelse og forsørgelsen af de ældre. Sociologer som Talcot Parsons (1949a) og William J. Goode (1963) mente, at konsekvensen af industrialiseringen blandt andet var en indskrænkning af intimiteten og kontakten mellem kernefamilien og den øvrige slægt. En lang række af de funktioner, der blev varetaget af familie og slægt, blev overtaget af det omgivende samfund (fx børnenes uddannelse og alderdomsforsørgelsen). Nutidens samfund med en høj geografisk og social mobilitet skulle ydermere betyde en isolation af kernefamilien i forhold til den øvrige slægt. Og nogle sociologer fremhæver den individuelle frihed, som denne udvikling medfører for de enkelte familiemedlemmer (Goode, 1963).

Imidlertid har den her skitserede opfattelse af den udvidede tre-generationsfamilie været sat under debat. Der er blevet sat spørgsmålstegn ved, om det faktisk var almindeligt, at tre generationer boede under samme tag. Et andet spørgsmål er, om de udvidede slægtsrelationer udgjorde en gensidig hjælpeorganisation som værn mod vanskelige vilkår, således at det var de bedre økonomiske forhold, der muliggjorde kernefamiliens løsrivelse fra den øvrige slægt. Eller om den hurtige udbredelse af industrialiseringen netop skete i de lande, hvor kernefamilien var udbredt, frem for i de lande, hvor tregenerationsfamilien var udbredt (Laslett, 1972).

Disse historiske og teoretiske overvejelser leder frem til nogle antagelser og spørgsmål om nutidens kernefamilie og dens forhold til den udvidede familie. Er det – som fx Anderson (1972) antyder – således, at det fortrinsvis er familier med vanskelige vilkår, der i dag bor sammen i tregenerationshusholdninger?

Boede tre generationer sammen?

Historikeren Peter Laslett (1972) fandt ved studier af perioden 1574-1821 i England, at det kun var 10 pct. af husholdningerne, der havde andre slægtninge end den umiddelbare kernefamilie. Det var kun i få tilfælde, at et ægtepar boede sammen med svigerforældre, og kun

6 pct. af husholdningerne bestod af tre generationer ifølge disse punkttopgørelser baseret på folketællingerne. Undersøgelser fra USA viser et tilsvarende billede (Haralambos & Holborn, 1996). Laslett konkluderede på dette grundlag, at der ikke fandtes tegn på, at den udvidede kernefamilie, hvor tre generationer boede sammen, var udbredt i førindustrialismens England. Danske undersøgelser viser noget tilsvarende (Löfgren, 1974).

Imidlertid har Hanne Willert (1991, 1992, 1995) ved en gennemgang af kirkebøgerne for et dansk landsogn gennem 1800-tallet vist, at selvom folketællingen i 1870 kun viser tregenerationsfamilier i 13 pct. af husstandene, så var det helt almindelig praksis for sognets gamle at blive boende sammen med yngre generationer, indtil de døde.

I 1800-tallets landbrugssamfund og i den tidlige industrialisme forventedes det, at de voksne børn tog sig af deres forældre, når disse ikke mere var i stand til at forsørge sig selv. Orvar Löfgren (1974) beskriver fx, hvorledes barnløse gårdmænd og husmænd rekrutterede medlemmer til husholdet ved at optage plejebørn i familien og derved betrygge deres alderdom. Dette kom til at betyde, at i en kortere eller længere periode levede tre generationer under samme tag: børn, forældre og bedsteforældre.

Set ud fra de ældres perspektiv kunne de altså se frem til at bo sammen med deres børn og nogle af deres børnebørn. Årsagerne til disse forskelligartede bedømmelser af den udvidede families betydning er ifølge Hanne Willert flere forhold. For det første fik familierne gennemgående relativt mange børn, der først flyttede hjemmefra, når de giftede sig. Mange af de udflyttede husstande kunne således af gode grunde ikke have bedsteforældrene boende. For det andet giftede man sig ofte sent, og den kortere levetid gjorde, at det kun var i en kort periode, at bedsteforældrene havde børnebørn (Willert, 1991, 1992, 1995).

En konsekvens af den tidligere livsform var, at børn blev forbundet med velstand – en investering i at kunne blive forsørget, når alder og helbred ikke mere slog til. Børnene udgør stadig i visse samfund en værdifuld arbejdskraft og en aldersinvestering på linje med opkøb af jordlodder. Og også når børnene bliver voksne og fx har et

arbejde i byerne, kan man i disse kulturer se, at der flyder en strøm af ressourcer fra børnene til deres forældre (Caldwell, 1982).

Peter Laslett (1972) antager på grundlag af studier af en række europæiske lande, at udbredelsen af kernefamilieformen var en social, politisk og økonomisk faktor, der var medvirkende til den hurtige udbredelse af industrialismen i netop de lande, hvor kernefamilien var udbredt, frem for de lande, hvor tregenerationsfamilien var udbredt.

Andre af efterkrigstidens sociologer har beskrevet denne udvidede tregenerationsfamilie som en konsekvens af nødvendighed. Man kan sige, at det var udtryk for et vist overskud og en vis velstand i samfund, hvis børnene kunne flytte hjemmefra og etablere deres egen husholdning. Så snart økonomien og boligforholdene tillod det, forlod familierne den udvidede familieform. Dette synspunkt underbygges af Michael Anderson (1972), der på grundlag af sine undersøgelser af folketællingerne i 1851 i Preston kunne vise, at det især var blandt de fattige, at man fandt den udvidede tregenerationsfamilie. Andersons undersøgelse ledte frem til den konklusion, at de udvidede slægtskabsrelationer tjente som en gensidig hjælpeorganisation: en forsikring mod vanskelige økonomiske vilkår og krisesituationer (Haralambos & Holborn, 1996).

Tre generationer under samme tag i efterkrigstidens vestlige samfund

I nutidens Danmark har en vigtig del af de familiemæssige ændringer været de ældres øgede grad af selvhjulpethed boligmæssigt, socialt og økonomisk. Udviklingen i blandt andet de skandinaviske lande² er gået i retning af at sikre de ældres livsgrundlag, når deres erhvervsmuligheder er ophørt, uden at de skal være afhængige af økonomiske ressourcer direkte fra deres egne børn (jf. Roberts, 1984). En konsekvens af denne udvikling er også en frigørelse af mange kvinders

2. I modsætning til fx Tyskland har man i Danmark ikke opretholdt en formel forpligtigelse, hvor børnene har en forsørgerpligt over for forældre, der ikke kan klare sig selv økonomisk (Rostgaard, 1995).

Tabel 2.1

Andel af mænd og kvinder på 70 år og derover, som bor sammen med deres børn. Danmark. Procentandele.

	1962	1977	1988	1994	2002
Mænd	19	9	3	3	2
Kvinder	18	5	4	2	2
I alt	18	7	4	2	2
Antal interviewede i stikprøve	1.489	1.126	849	917	2.311

Anm.: Kun 70-årige og derover, der ikke bor på institution.

Kilde: For årene 1962-88 er anvendt: Platz (1989), bind 1, s. 77. For 1994 er anvendt kilden: European Community Household Panel (upubliceret materiale). For 2002 er anvendt kilden: Ældredatabasen: Levevilkår blandt nutidens og fremtidens ældre.

I tabellen er dog kun medtaget personer født i 1930, 1925 og 1920 (dvs. hhv. 72-, 77- og 82-årige).

arbejdskraft, der ellers var bundet i at passe ældre familiemedlemmer. En anden konsekvens har antagelig været en mærkbar nedgang i fertiliteten, da børnene opførte sig med at betyde sikring af alderdommen.

Helt op i 1960'erne kunne man dog stadig i Danmark finde relativt mange ældre, der boede sammen med deres børn. Således boede næsten hver femte ældre (70 år og derover) sammen med deres børn i 1962 (tabel 2.1).

Ifølge Parsons' analyser af efterkrigstidens amerikanske samfund skete sammenflytningen af tre generationer kun i de tilfælde, hvor det var en økonomisk nødvendighed eller for at undgå ekstrem ensomhed og social isolation. Talcott Parsons (1949a) beskrev det endvidere således: "For et ældre ægtepar – eller en enke eller enkemand – er det ikke naturligt og i harmoni med slægtskabsstrukturen at flytte ind i de gifte børns familier." (Egen oversættelse).

Empiriske undersøgelser af industrisamfund har sammen med Parsons' analyser (1949) imidlertid vist, at den udvidede tregenerationsfamilie langtfra er forsvundet i det moderne industrisamfund, men at den stadig findes i form af en intensiv kontakt og social støtte (Young & Willmott, 1957; von Henting, 1946; Sussman, 1953; Roberts, 1984).

Young & Willmotts undersøgelse (1957) viste, at ægteskabet – og især når familierne fik børn – styrkede de sociale bånd i det udvidede familiemønster. Dels ved en tættere kontakt, dels ved en geografisk nærhed, der gjorde det overkommeligt at støtte hinanden i akutte situationer.

I Danmark er udviklingen gået i retning af, at relationen mellem forældre og voksne børn præges af større selvstændighed og uafhængighed (tabel 2.1). Den udvidede tregenerationsfamilie bor ikke længere under samme tag (Platz, 1989). Mens det i begyndelsen af 1960'erne var omkring hver femte (18 pct.), der boede sammen med deres børn, så er det i begyndelsen af dette århundrede kun omkring 2 pct., der bor sammen med egne børn. Der er antagelig i disse tilfælde tale om nogle usædvanlige forhold (handicappede, syge mv.).

Det er uværdigt for forældrene, at skulle være afhængige af deres børn. Der er næppe grund til at romantisere tidligere tiders aldersforsørgelse, hvor forældre på den ene eller anden måde var direkte afhængige af nådsensbrød fra deres børn – eller børnene måtte underskrive belastende aftægtskontrakter for at kunne overtage landbruget. Historiske belysninger af familielivet i Norden helt tilbage til 1700-tallet vidner således om de konflikter, det kunne skabe mellem generationerne, når der fandtes et sådant direkte afhængighedsforhold (Gaunt, 1996).

Tabel 2.2

Andel af ældre mænd og kvinder, som bor sammen med deres børn. Sverige 1954-2002. Procentandele.

	1954	1975	1994/1995	2002
Mænd	30	11	5	1
Kvinder	26	8	3	2
I alt	27	9	4	1
Antal interviewede i stikprøve	1.064	980	1.379	1.759

Anm.: For 1954 er anvendt følgende afgrænsning af ældre: 67-årige og derover (Sundström, 1983). For 1975 er de ældre afgrænset som de 65-årige og derover (Sundström, 1983). For 1994/1995 er de ældre afgrænset som de 65-84-årige og derover (Statistiska Centralbyrån, 1997). For 2002 er de ældre afgrænset til 65-årige og derover (Kilde: upubliceret materiale fra professor Gerdt Sundström og docent Bo Malmberg, Institut for Gerontologi, Stockholm).

Tabel 2.3

Andel af mænd og kvinder på 65 år og derover, som bor sammen med deres børn. Udvalgte europæiske lande i 1994 og 2002/03. Procentandele.

	1994	2002/03
Danmark	3	4
Holland	8	9
Belgien	14	11
Luxembourg	23	15
Frankrig	14	Uoplyst
Storbritannien (UK)	13	6
Irland	31	25
Italien	28	33
Grækenland	33	33
Spanien	42	33
Portugal	35	36

Anm.: Kun 65-årige og derover, der ikke bor på institution.

Kilde: For 1994 er anvendt European Community Household Panel (upubliceret materiale), mens tallene for 2002/03 stammer fra European Social Survey, Round 1, (2003): www.europeansocialsurvey.org.

En ganske tilsvarende udvikling kan iagttages i de øvrige nordiske lande. Se fx Sverige (tabel 2.2). Man skal helt tilbage til tiden omkring anden verdenskrig for at finde, at en tredjedel af de ældre boede sammen med deres børn. Dette er imidlertid ikke usædvanligt i Sydeuropa i dag (tabel 2.3).

I Holland, Belgien, Frankrig og Luxembourg er det omkring hver ottende af de ældre, der bor sammen med egne børn. Herved adskiller de sig fra Irland og resten af Sydeuropa, hvor man både i 1994 og 2002/03 fandt omkring en tredjedel af de ældre boende sammen med egne børn og eventuelle børnebørn. Især Spanien skilte sig ud, idet 2 ud af 5 ældre boede sammen med egne børn i 1994. For flere af de europæiske lande – Luxembourg, Irland, Spanien, Storbritannien – kan man se en tendens til, at færre og færre af de ældre bor sammen med eller hos deres børn, mens andelen er stagneret i Portugal, Grækenland og Italien.

Man skal her være opmærksom på, at denne type af undersøgelser giver et øjebliksbillede, idet man må regne med, at andelen af ældre,

der i en periode af deres alderdom bor sammen med deres børn, kan være en del større, end disse tal angiver (tabel 2.3). Flere af de ældre kan som en nødløsning bo hos deres børn i kortere eller længere perioder, hvis de ikke kan klare sig selv, og det offentlige ikke stiller andre acceptable løsninger til rådighed.

At udviklingen i de nordiske lande således adskiller sig markant fra resten af Europa, skyldes antagelig en kombination af flere forhold. For det første har velstandsudviklingen muliggjort en bedre boligforsyning. For det andet har de offentlige sikringer af universelle pensionsordninger været en forudsætning for de ældres autonomi og økonomiske uafhængighed. For det tredje har en del af boligbyggeriet været rettet mod at sikre de ældre en bolig. For det fjerde bor relativt mange af de ældre i den dårligste del af boligmassen, hvor huslejereguleringen har sikret en moderat udvikling af huslejerne. Og for det femte har ejerboligformen for dem, der bor i ejerbolig, muliggjort, at en del ældre gennem afdrag på langvarige boliglån har kunnet foretage en privat opsparing, der sikrede en relativt lav boligudgift i pensionsalderen.

Tre generationer under samme tag i dagens Danmark

I Danmark er det altså meget usædvanligt, at der bor bedsteforældre, børn og børnebørn i samme husstand. Det er derfor interessant at undersøge, om de få, der bor på denne måde, gør det af ideologiske grunde eller af nødvendighed. Der findes imidlertid kun få systematiske undersøgelser, der er repræsentative for hele befolkningen.

En nyere dansk interviewundersøgelse af en repræsentativ stikprøve af børn født i 1995 har beskrevet, på hvilken måde de få tregenerationsfamilier adskiller sig fra de almindelige familier. Relativt ofte vil der være tale om enlige mødre, der har fået barnet i en ung alder, og der er som oftest tale om et enebarn. Det er således omkring 12 gange hyppigere, at moderen er enlig, hvis der er tale om en tregenerationsfamilie. Og alt andet lige er der mere end ni gange hyppigere tale om en teenagemor, der har fået sit første barn, end det er tilfældet for de øvrige børn, der bor i en almindelig kernefamilie (Christoffersen, 1998a).

Langt de fleste af de ældre foretrækker en tæt kontakt med deres børn, men ønsker ikke at bo sammen med dem. De ældre foretrækker deres selvstændighed. Efterhånden som alderen skrider frem og de får brug for hjælp, foretrækker de den offentlige hjemmehjælp frem for at være en byrde for deres børn. Hjemmehjælpen betragtes som et retskrav. De behøver ikke at stå i taknemlighedsgæld til nogen. På denne måde står de i en mere jævnbyrdig situation over for deres børn, som de kan være sammen med på en friere måde (Platz, 1986). Deres situation bliver først uværdig, når de ikke får den hjælp, de behøver for at kunne klare sig selv.

Disse fortolkninger af de nyere danske børnefamilieundersøgelser og ældreundersøgelser er således samstemmende med for det første Goode's fremhævelse af den individuelle frihed og autonomi ved en løsere tilknytning og for det andet Young & Willmott og Andersons syn på den udvidede familie som et gensidigt hjælpesystem under vanskelige vilkår.

Tæt kontakt mellem generationerne

Mønsteret for den tætte daglige kontakt ligner meget det mønster, som Young & Willmott fandt ved det antropologiske studie af et østlondonsk arbejderkvarter i efterkrigstiden. Det viste sig, at over halvdelen af de gifte kvinder havde set deres mødre inden for de sidste 24 timer, mens de gifte mænd slet ikke havde den samme kontakthyppeghed med deres forældre. Dette resultat overraskede antropologerne og ansporede dem til en uddybende undersøgelse af slægtsforholdene i det pågældende lokalområde.

Denne undersøgelse viste således, at der gennemgående var en hyppig kontakt mellem forældre og deres voksne udeboende børn. En forklaring kan være, at netop tilkomsten af børnebørnene kan have eksponeret en gensidig afhængighed, støtte og sympati mellem forældre og bedsteforældre. Selvom moderne transportmuligheder og kommunikationsmuligheder gør det let at fastholde en tæt kontakt, så er det alligevel overraskende, når man i en nyere dansk undersøgelse af familier med et 4-5 måneder gammelt barn finder, at der er en næsten daglig kontakt mellem mødre og disses egne mødre (Christoffersen, 1998a): Omkring 40 pct. af de nybagte mødre havde talt med deres egen mor dagligt i løbet af det sidste år.

Parsons (1971) hævdede, at hans analyse af den isolerede kernefamilie på ingen måde var i modstrid med de mange undersøgelsesresultater, der vidnede om en intens kontakt mellem kernefamilien og den øvrige slægt. Han lagde vægt på, at kernefamilien udgør en økonomisk og produktionsmæssig enhed isoleret fra den øvrige slægt. Man må medgive Parsons, at det økonomiske/produktionsmæssige fællesskab med tre generationer inden for samme husholdning udgør en væsentlig anderledes familieform end nutidens kernefamilie i Danmark og de øvrige skandinaviske lande.

Man må således konkludere, at industrialismens bedre levekår nok har betydet afskaffelsen af husstande med tre generationer under det samme tag. Men den tætte kontakt mellem de tre generationer er på den anden side bevaret.

DE UNGE FLYTTER HJEMMEFRA

For 50 år siden var det mere almindeligt, at de unge allerede som teenagere flyttede hjemmefra. De kom ud at tjene på en gård, i huset, eller de kom i lære og boede hos mesteren. Børnearbejdet havde dels det uddannelsesmæssige formål at gøre de unge økonomisk selvhjulpne, dels var beslutningen ofte begrundet i familiens dårlige økonomi og måske trange boligforhold.

Hvis man i dag interviewer de ældre generationer, viser det sig, at det ikke var usædvanligt at de var flyttet hjemmefra i en ung alder. Flere end hver ottende af dem, der blev født omkring 1910-20, flyttede hjemmefra, inden de fyldte 16 år. Det var oftere husmændenes, landarbejdernes og de ufaglærte arbejderes børn, der måtte flytte hjemmefra i en tidlig alder. Blandt disse børn født omkring 1910-20 var det mere end hver sjette, der flyttede hjemmefra i en tidlig alder. Ud af samtlige født 1907-56, der var flyttet hjemmefra inden det 16. år, havde tre fjerdedele en far, der var landbruger eller ufaglært arbejder, skønt disse grupper kun udgjorde halvdelen af disse fødselsårsgange (tabel 3.1).

Barndommen slutter

Det er vanskeligt at afgøre, hvornår barndommen og ungdommen slutter og voksenlivet begynder. Et af de forhold, det er nærliggende at hæfte sig ved, er afslutningen af skoleuddannelsen og erhvervsuddannelsen. Man kan også fokusere på, hvornår de unge økonomisk er blevet selvhjulpne, eller hvornår de unge selv stifter familie og bliver forældre.

Tabel 3.1

Andel af personer, der var flyttet hjemmefra inden det 16. år. Specielt efter faderens erhvervsbeskæftigelse. Personer født 1907-56, interviewet i 1986. Procentandele.

Fødeår	I alt		Heraf: selvstændige i landbrug, landarbejdere og ufaglærte arbejdere	
	Pct.	Antal	Pct.	Antal
1907-1926	13	1.344	17	625
1927-1936	10	808	15	397
1937-1946	8	1.069	12	504
1947-1956	4	1.268	6	445
1907-1956 (I alt)	9	4.489	13	1.971

Anm.: Børn, der er opvokset på institution, og børn, der ikke har kendt faderen, er ikke medtaget.

Analysen viste, at 5 pct. af de børn, hvor faderen havde beskæftigelse uden for landbruget, og som ikke var ufaglært arbejder, var flyttet hjemmefra inden det 16. år.

Kilde: Erik Jørgen Hansens levekårsundersøgelse (1986), nye analyser.

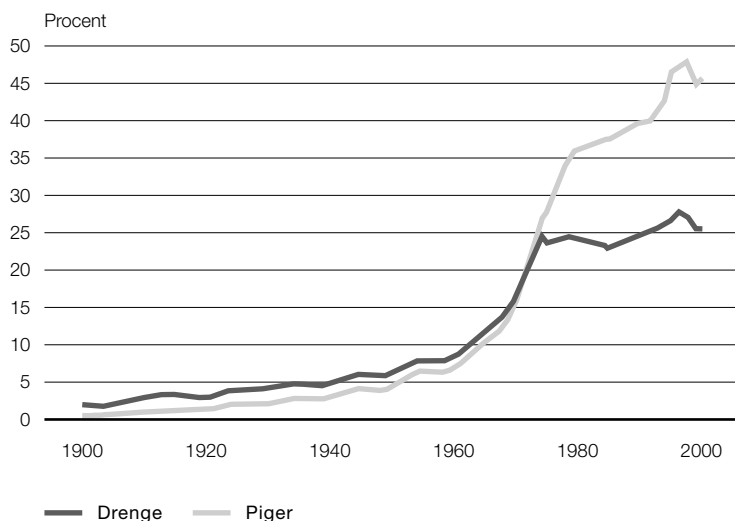
Gennem de sidste årtier har man kunnet iagttage en næsten eksplosiv udvikling i omfanget af de unges uddannelse. For 30 år siden var det omkring hver fjerde af de 19-årige, der fik en studentereksamen – og der var nogenlunde lige mange drenge og piger, der fik denne adgangsbillet til højere videregående uddannelser (figur 3.1). Den kønsmæssige skævhed, der ellers havde præget hele århundredet med hensyn til denne uddannelsestype, blev herefter afløst af en ny skævhed. I dag er det således, at hen ved halvdelen af en årgang 19-årige kvinder gennemfører en almengymnasial uddannelse, mens dette kun er tilfældet for godt en fjerdedel af de 19-årige mænd.

I de forløbne årtier er der kommet andre uddannelser til, fx de erhvervsgymnasiale uddannelser. Uddannelsesekspllosionen – som det populært er blevet kaldt – har betydet, at de generationer af kvinder, der stifter familie i dag, har opnået at få en erhvervsmæssig uddannelse på samme niveau som mændene (Haralambos & Holborn, 1996; Hansen, 1995). Andelen af kvinder, der har fået en længere videregående uddannelse er eksempelvis lige så stor, som det er tilfældet for mændenes vedkommende. Men der er stadig markante sociale forskelle i de unges uddannelseschancer.

Den første danske undersøgelse af den sociale sammensætning af dem, der fik en studentereksamen, var Nina Bangs undersøgelse af perio-

Figur 3.1

Antal drenge og piger, der har bestået studentereksamen/hf pr. 100 19-årige. 1901-2001.

Kilder: Bente Ørum and Torben Fridberg: Boys and girls in the Danish secondary school in this century (1973). *Scandinavian Journal of Educational Research*, vol. 17, no. 1. Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (diverse årgange); Danmarks Statistik: *Statistiske efterretninger: Uddannelse og kultur* (diverse årgange); Danmarks Statistik og Socialforskningsinstituttet: *Levevilkår i Danmark* (diverse årgange). Samt oplysninger fra Danmarks Statistik, www.statistikbanken.dk under 'Uddannelse og Kultur', 'Fuldførte uddannelser'.
Amn.: Fuldførte eksaminer fra erhvervsgymnasiale uddannelser er ikke medtaget, mens fuldførte studenterkurser er medtaget i denne opgørelse. I denne analyse har man sat antallet af personer, der i et givent kalenderår har bestået en studentereksamen/hf, i forhold til antallet personer, der var fyldt 19 år 1. januar det pågældende år.

den 1855-1884 (Hansen, 1997). Nina Bang valgte en gruppering af fædrenes erhvervsmæssige placering, hvor hun blandt andet skelnede mellem daglejere og folk med beskedne, men sikre indtægter. Den bagvedliggende hypotese har antagelig været, at "familier med faste indtægter har så lang en tidshorisont, at de tør binde an med længere uddannelsesforløb for deres børn" (citeret fra Hansen, 1997).

Undersøgelsen viste, at sønner af embedsmænd udgjorde en tredjedel af dem, der blev studenter, mens sønner af arbejdere og bønder udgjorde mindre end 7 pct., skønt sønner af arbejdere og bønder udgjorde langt den overvejende del af populationen. En sammenligning af perioderne 1855-69 og 1870-84 viser ikke nogen særlig udvikling, bortset fra at andelen af dem, der får en studentereksamen, som er sønner af bønder, steg fra 3 pct. til 6 pct. (Hansen, 1997).

Senere undersøgelser viser, at den sociale sammensætning af gruppen, der fik en studentereksamen, stort set ikke ændredes fra 1941 til 1961 (Hansen, 1966; Hansen, 1997). De store ændringer er sket i 1960'erne. Ser man på den samlede periode, kunne man konstatere, at arbejderbørnenes chancer for en videregående uddannelse blev forbedret stærkt fra 1930'erne til 1970'erne. En tilsvarende udvikling kunne man iagttage i Sverige. Her skete også en reduktion af skævheden i perioden fra slutningen af 1930'erne til omkring 1970, hvorefter der ikke kunne påvises yderligere mindskelse af skævheden (Hansen, 1997).

Erik Jørgen Hansen viser, at forsøg på forklaringer af den sociale skævhed i børnenes chancer ud fra begavelsesforskelle må afvises (Hansen, 1995). Den mest sandsynlige forklaring er ifølge Hansen (1997), at forbedringen af arbejderklassens levestandard resulterede i det økonomiske råderum, der gav flere mulighed for at realisere ønsket om at give deres børn en videregående uddannelse.

En nyere analyse af den generation, der blev født omkring 1954, viste, at tre gange flere af dem, hvis fædre havde en studentereksamen, selv fik én, end det var tilfældet for deres jævnaldrende. Denne stærke sammenhæng mellem børnenes og deres forældres skolebaggrund ses imidlertid at være blevet svækket for den efterfølgende generation, men også her eksisterer der stadig signifikante forskelle i de unges uddannelse, der er afhængige af, om fædre selv fik en studentereksamen (Jæger, Munk & Ploug, 2003).

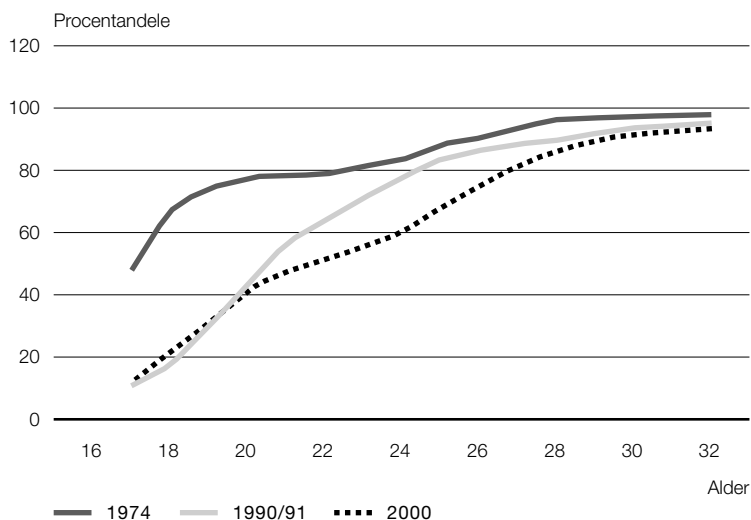
Længere tid under uddannelse

Ændringerne i uddannelsesmønsteret har samtidigt betydet en forlængelse af barndommen og ungdommen. Dette fremgår af opgørelser af, hvor stor en procentandel af de unge der på et givent tidspunkt befinder sig under uddannelse (figur 3.2).

De samfundsmæssige ændringer har imidlertid berørt de unge aldersgrupper i forskelligt tempo. Af opgørelsen fremgår det, at der er sket en kraftig udvikling i uddannelsesomfanget fra 1974 til 1990. I denne periode er der især sket en ændring for de unge under 21 år. I 1974 var det eksempelvis halvdelen af de 17-årige, der var under uddannelse, mens det i 1990/91 og 2000 var omkring 90 pct.

Figur 3.2

Andel af unge, der ikke er under uddannelse på interviewtidspunktet. 1974, 1990/1991 samt 2000. Procentandele.

Kilde: Omnibusundersøgelserne, nye analyser. Samt *Sundheds- og sygelighedsundersøgelsen 2000*. Statens Institut for Folkesundhed (Kjøller & Rasmussen, 2002).

For perioden 1990-2000 har det især været unge i 20'erne, der har udvidet deres deltagelse i uddannelserne. Man kan fx for de 25-årige se, at omkring en tredjedel af dem var under uddannelse i år 2000, mens det tidligere kun var omkring hver syvende i denne aldersgruppe, der var under uddannelse (figur 3.2).

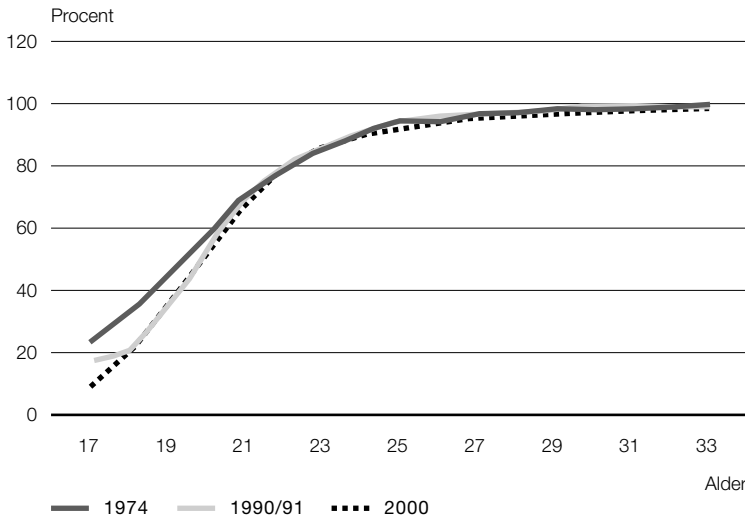
Det er nærliggende at antage, at det udbyggede uddannelsessystem sammen med den relativt høje ungdomsarbejdsløshed i 1980'erne har været medvirkende til at øge uddannelsesaktiviteten. Uddannelse har for mange unge været alternativet til arbejdsløshed og samtidig et forsøg på at gardere sig mod arbejdsløshed i fremtiden.

De unge flytter hjemmefra

Med de store forskelle, der er i uddannelsesmønsteret for dem, der var unge i midten af 1970'erne, og dem, der er unge i dag, kunne man forvente, at dette også afspejlede sig i, hvornår de unge flytter hjemmefra. Der kan være flere forhold, der gør sig gældende, fx vil

Figur 3.3

Procentandel 17-33-årige i etårsaldersgrupper, der ikke er hjemmeboende. 1974, 1990/91 samt 2001.

Kilde: Omnibusundersøgelserne,³ nye analyser, samt Danmarks Statistik: Statistikbanken, sociale forhold, sundhed og retsvæsen. Unge fordelt på alder og efter, om de er hjemmeboende.

mange unge være nødt til at flytte hjemmefra for at bo i nærheden af en given uddannelsesinstitution, mens andre ikke vil have råd til at flytte hjemmefra, så længe de er under uddannelse. Den forlængede uddannelsestid og den deraf forsinkede overgang til erhvervsbeskæftigelse har imidlertid ikke betydet, at de unge venter med at flytte hjemmefra (figur 3.3).

3. Danmarks Statistik og Socialforskningsinstituttet har gennemført omnibusundersøgelserne, som er baseret på personlige interview (dvs. besøgsinterview eller telefoninterview) med et repræsentativt udsnit af den voksne befolkning. For at få et nøjagtigt billede er der anvendt flere stikprøver fordelt ud over året med relativt store stikprøver. Man skal dog være opmærksom på, at netop bortfaldet – dvs. de udtrukne personer, som ikke bliver interviewet, fordi de ikke træffes hjemme, ikke ønsker at blive interviewet eller er syge mv. – altid er skævt i forhold til den oprindelige stikprøve. Netop de enlige, og især de unge, udgør en relativt større andel af bortfaldet i interviewundersøgelser. Dette kan betyde, at disse undersøgelser undervurderer antallet af enlige. Registerundersøgelser har til gengæld en tilbøjelighed til at overvurdere antallet af enlige, fordi registrene mangler sikre oplysninger om papirløst samlevende (jf. note 8 i kapitel 4, s.60).

Undersøgelsen viser, at omkring 20 pct. er flyttet hjemmefra allerede som 17-18-årige, mens halvdelen er flyttet hjemmefra som 20-årige.

Man kan se en tendens til, at netop de unge under 20 år forbliver hjemmeboende i længere tid, end det var tilfældet i midten af 1970'erne. Det skyldes antagelig, at en relativt større andel af denne aldersgruppe følger en gymnasial uddannelse i dag og derfor er nødsaget til at bo hjemme. Men herudover er der tale om et forbausende ensartet og stabilt mønster i, hvilke aldersgrupper der flytter hjemmefra. I 1964 var halvdelen flyttet hjemmefra i 20-årsalderen, hvilket også var tilfældet i 1974, 1990/91 samt 2001 (Kjær Jensen, 1983; Mehlbye, 1991; Christoffersen, 1991; Christoffersen, 1993a). Der er kun mindre forskelle, der slet ikke står mål med de øvrige betydelige ændringer af de unges forhold. Det er børn fra ressourcestærke familier, der bliver boende længst hos forældrene, viser en undersøgelse fra Statens Byggeforskningsinstitut (SBI) og Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut (2001).

Gennem det halve århundrede, som de nævnte opgørelser dækker, er kvinderne gennemgående flyttet hjemmefra 1-2 år tidligere end mændene. Der er her tale om et mønster, der også genfindes i andre undersøgelser. Forklaringen på kvindernes tidligere fraflytning hænger antagelig sammen med en tidligere modenhed. En norsk undersøgelse (Texmon, 1992) viser, at flytningen hjemmefra ofte sker samtidig med første samliv, start på en ny uddannelse eller ved starten på et nyt arbejdsforhold.

De unge venter med at flytte sammen

På denne baggrund kunne man formode, at der også var en vis stabilitet og uforanderlighed i tidspunktet for, hvornår de unge flytter sammen i et parforhold. Analyserne af data fra 1974 og 1990/91 viser imidlertid en tydelig tendens til, at det sker senere. I hvert fald er der færre af de unge, der på interviewtidspunktet (1990/91) bor sammen med en samlever/ægtefælle, end det var tilfældet tidligere (figur 3.4).

I 1974 var der kun omkring 15 pct. af de 30-årige, der ikke var gift/samlevende, mens man i dag skal op over 35-årsalderen for at finde en tilsvarende lille andel pebersvende/-møer.

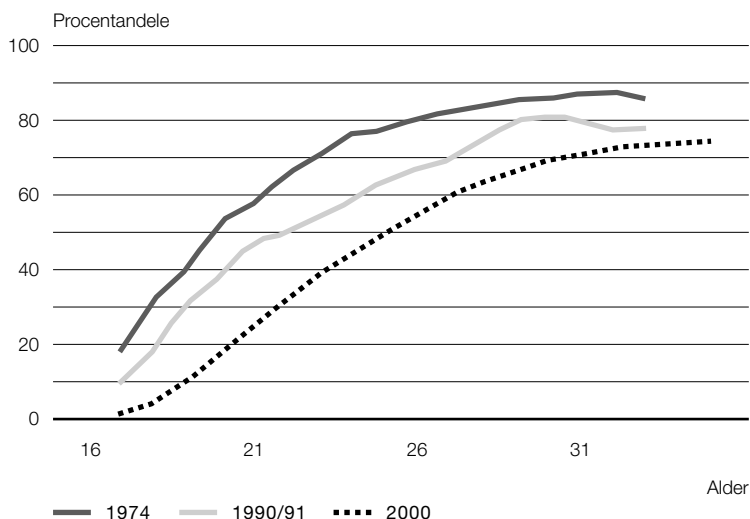
Fra 1990/91 til 2000 er tendensen fortsat. Især de unge under 25 år er i dag mere tilbageholdende med at flytte sammen med en partner. I 1974 levede halvdelen med en ægtefælle/samlever som 20-årig, mens dette først var tilfældet for dem, der var over 24 år i 2001 (figur 3.4).

Opgørelsesmetoderne kan her spille en rolle for resultaterne. Undersøgelserne fra 1974, 1990/91 samt 2000 er baseret på personlige interview med repræsentative udsnit af den voksne befolkning, mens oplysningerne fra 2001 bygger på registeroplysninger. Hvis man alene baserer sig på registeroplysninger, får man gennemgående et lavere antal samlevende, antagelig fordi der kan være et tidsmæssigt efterslæb, inden samlivet kan opfanges af registermetoderne.

Tidligere var det mere almindeligt, at de unge i vid udstrækning flyttede sammen, når de flyttede hjemmefra, mens tendensen i dag er, at de unge bor alene i længere tid, inden de flytter sammen med en

Figur 3.4

Andel samlevende/gifte 17-33-årige i etårsaldersgrupper. 1974, 1990/91 samt 2001.

Kilde: Omnibusundersøgelserne, nye analyser, samt *Sundheds- og sygelighedsundersøgelsen 2000*. Statens Institut for Folkesundhed (Kjølner & Rasmussen, 2002). Danmarks Statistik: Statistikbanken.

partner. Det er antagelig den forlængede uddannelsestid og senere erhvervsstart, med deraf følgende social og økonomisk usikkerhed, der har bevirket denne tendens.

Ud over, at de unge venter med at flytte sammen, kan det også spille en rolle, at netop de unge parforhold, der endnu ikke har fået børn, også udviser en stor ustabilitet. De enlige unge kan således i perioder have været samboende, men var det altså ikke den dag, de blev interviewet.

Kvinderne udsætter også det tidspunkt, hvor de begynder at få børn. Den gennemsnitlige fødealder for førstegangsfødende var i 1966 22,7 år, mens den i 1991 var 26,8 år (se kapitel 5), og i 2001 28,3 år (Danmarks Statistik: Statistisk Årbog, diverse årgange). Der sker således en generel forrykning af det tidspunkt, hvor de unge får børn, siden 1960'erne.

Sammenfattende må man konkludere, at barndommen og ungdommen er blevet forlænget i perioden 1974-2002. Dette er først og fremmest et resultat af, at uddannelsestiden er forlænget, og at tiden, inden de unge kommer i beskæftigelse, dermed også er forlænget. Disse samfundsmæssige ændringer kan tilsyneladende forklare, at de unge har udsat det tidspunkt, hvor de stifter familie og får børn. Det eneste forhold, der ikke er ændret nævneværdigt, er tidspunktet for, hvornår de unge flytter hjemmefra.

KAPITEL 4

PARDANNELSENS MYSTIK

Under ugunstige forhold må mange vente med at stifte familie. Det kan betyde, at nogle måske aldrig når at stifte familie og få børn, fordi mulighederne forpasses. En medvirkende faktor har tidligere været, at det var påkrævet, at der var opsamlet relativt megen kapital, evt. i form af jord eller andre produktionsmidler, for at man kunne gifte sig. I 1800-tallet var det ikke ualmindeligt, at en enke eller enkemand giftede sig med en langt yngre mage. Dette var medvirkende til, at man tidligere fandt relativt mange ægteskaber, hvor der var stor aldersforskel mellem parterne.

William J. Goodes (1963) gennemgang af den omfattende ændring af familieforholdene i vesteuropæiske samfund frem til begyndelsen af 1960'erne viser, at der dels er sket en mindskelse af aldersforskellene i ægteskaberne, dels at man i 1960'erne giftede sig i en yngre alder end tidligere. Dette kunne ses som et resultat af flere forhold, men først og fremmest på grund af bortfaldet af familiernes økonomiske og sociale kontrol med børnenes ægteskabsindgåelse.

Situationen i 1800-tallet minder imidlertid på flere punkter om situationen i dag, idet de stigende uddannelseskraV til de unge betyder en tilsvarende udsættelse af familiedannelsen.

Aldersforskel mellem ægtefæller – traditionelle og utraditionelle familier

På andre punkter er der sket ændringer. Modsat af, hvad sociologer tidligere forventede, viser der sig en større aldershomogenitet i dag, end det var tilfældet tidligere. Hvis man også inddrager papirløse ægteskaber, ses en tendens til mere aldershomogene samlivsforhold.

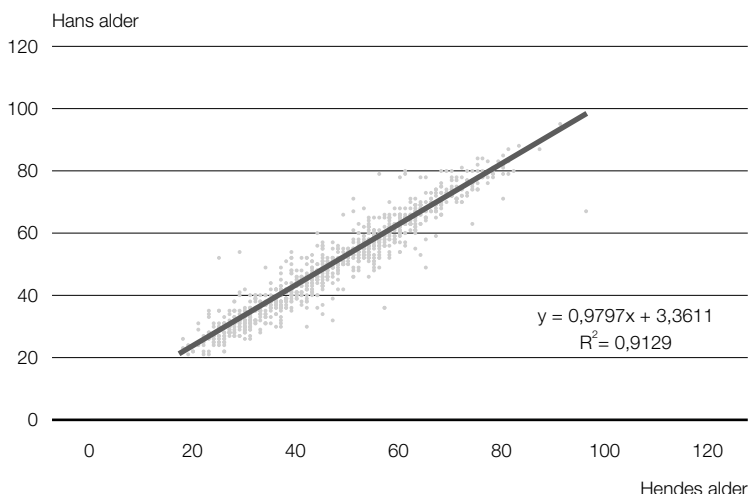
Figur 4.1

Alderen for samlevende/gifte. 2002/03.

(1974):	Mandens alder = 3,93 + hendes alder x 0,98
(1990/91):	Mandens alder = 3,53 + hendes alder x 0,98
(2002/03):	Mandens alder = 3,36 + hendes alder x 0,98

Anm.: Der er foretaget en lineær regressionsanalyse for at estimere, hvilken ret linje der giver den bedste beskrivelse af samtlige observationer.

Kilde: For 1974-91 er omnibusundersøgelserne anvendt, mens European Social Survey, Round 1, (2003): www.europeansocialsurvey.org er anvendt for årene 2002/03.

Kilde: European Social Survey, Round 1, (2003): www.europeansocialsurvey.org.

Tabel 4.1

Aldersforskelle mellem gifte/samlevende mænd og kvinder i forhold til den forventede norm (3 års forskel). 1974, 1990/91 og 2002/03.

	Manden er mere end 10 år ældre end normen	Manden er mere end 5 år ældre end normen	Mindre end 6 års forskel	Kvinden er mere end 5 år ældre end normen	Kvinden er mere end 10 år ældre end normen	I alt	Antal interviewede
1974	3	8	81	7	1	100	7.892
1990/91	3	8	81	6	2	100	7.195
2002/03	1	5	86	6	2	100	986

Kilde: For 1974-91 er omnibusundersøgelserne anvendt, mens European Social Survey, Round 1, (2003): www.europeansocialsurvey.org er anvendt for årene 2002/03.

I ovenstående opgørelse (figur 4.1), der inddrager et stikprøveudsnit af samtlige samlevende, er manden gennemsnitligt 3,9 år ældre end kvinden i 1974, mens aldersforskellen i 2002/03 er faldet til 3,4 år.⁴

Det er meget usædvanligt med store aldersforskelle mellem de samlevende (figur 4.1). Omkring 3 pct. af parrene befinder sig i en situation, hvor manden er mere end 10 år ældre end forventet – altså 14 år ældre end kvinden. Det modsatte – dvs. at kvinden er mere end 10 år ældre end forventet – forekommer også sjældent. For perioden 1974 til 1990/91 er der sket en mindre stigning, fra 1 til 2 pct., i andelen af kvinder, der lever sammen med en meget yngre mand (tabel 4.1).

Opgørelsesmetoden opfanger imidlertid kun vanskeligt de nye tendenser, fordi opgørelsen omfatter alle de bestående samlevende parforhold og altså også dem, der er indgået for mange år siden.

4. På grund af mændenes generelt højere dødelighed tyndes der relativt hurtigere ud i de ægteskaber, hvor manden er meget ældre end ægtefællen. Dette betyder, at den gennemsnitlige aldersforskel mellem de ældre (fx over 60 år) er mindre end blandt de unge nydannede par. Dette mønster findes altså på trods af, at aldersforskellen var større på det tidspunkt, hvor de ældre fandt hinanden, end blandt de unge som finder hinanden i dag.

En anden måde at beskrive udviklingen på er ved at sammenligne den gennemsnitlige vielsesalder for alle indgåede ægteskaber i et kalenderår. Dette kan lade sig gøre over en periode på over hundrede år på grund af den nøjagtige ægteskabsregistrering, der løbende er foregået i kirkebøgerne og senere via indberetninger til myndighederne.

Den gennemsnitlige vielsesalder var 29 år for brudgommens vedkommende gennem hele første halvdel af forrige århundrede, mens den gennemsnitlige vielsesalder for brudens vedkommende faldt fra 26 år til 25 år. Dog kan man i perioden lige efter anden verdenskrigs slutning se en stigning i vielsesalderen, antagelig fordi en del havde udsat ægteskabet på grund af krigen. Dette falder sammen med de "store fødselsårngange", som var resultatet af mange udsatte graviditeter.

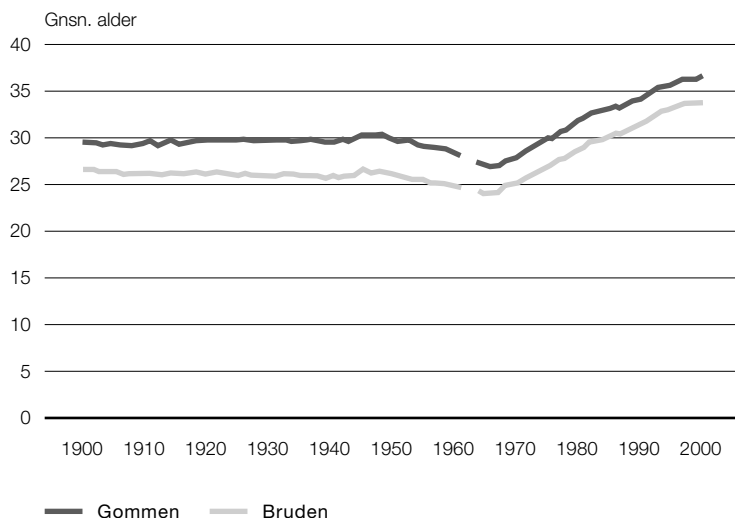
Boligmanglen og boligrestriktionerne i midten af forrige århundrede gjorde det imidlertid vanskeligt at få en lejlighed, hvis man ikke var gift. I nogle tilfælde kunne man kun komme foran i boligkøen, hvis man var gift og kunne fremvise en positiv graviditetsattest. Dette kan være en medvirkende faktor for faldet i vielsesalderen netop i midten af forrige århundrede. Det samlede billede af udviklingen er, at familiens kontrol med ægteskabets indgåelse således synes afløst af en – måske utilsigtet – samfundsmæssig indflydelse på, hvornår de unge kan flytte sammen og stifte familie.

I den anden halvdel af århundredet kan man dels iagttage et generelt fald i vielsesalderen frem til 1966, hvorefter den gennemsnitlige vielsesalder er steget jævnt frem til i dag. Faldet i vielsesalderen skyldes antagelig den højere levestandard. Efter 1966 afspejler den stigende vielsesalder to forhold: dels at de sociale forhold omkring ægteskabsinstitutionen og de mere personlige motiver for at blive gift kan være ændret, dels at en stigende andel bliver gift for anden (eller tredje gang), idet opgørelsen omfatter alle vielser – ikke kun førstegangsvielser.

Vielsesstatistikken giver også mulighed for at bedømme aldersforskellen mellem ægtefællerne. Gennem den sidste halvdel af forrige århundrede kan man se, at aldersforskellen er mindsket til omkring 3 år. På dette område er udviklingen gået i retning af en større jævnbyrdighed mellem parterne (figur 4.2).

Figur 4.2

Gennemsnitlig vielsesalder for brudgommen og bruden beregnet for hvert af årene 1901-2001.

Anm.: Der mangler oplysninger for 1961-65. Figuren omhandler den gennemsnitlige vielsesalder for alle vielser – ikke kun førstegangsvielser.

Kilde: Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (diverse årgange).

Til sammenligning kan nævnes en amerikansk undersøgelse af aldersforskellen i vielsesalderen for årene 1900, 1960 og 1980. Også i dette tidsrum ses en tydelig tendens til mere aldershomogene ægteskaber. Denne undersøgelse viser, at andelen af ægteskaber, hvor manden var mindst 10 år ældre, faldt fra 27 pct. til 7 pct. Andelen af ægteskaber, hvor manden var mindst 10 år yngre, faldt fra 11 pct. til 1 pct. Samtidig skete der i den undersøgte periode en markant stigning i andelen af ægteskaber, hvor ægtefællerne havde samme alder plus/minus 4 år, fra 37 pct. i år 1900 til 70 pct. i år 1980 (Atkinson & Glass, 1985).

En af årsagerne til den større aldersforskel i det tidligere landbrugs-samfunds ægteskaber skal antagelig findes i, at enker og enkemænd som nævnt ofte giftede sig igen med en yngre partner. En relativt stor del (omkring hver fjerde) af ægteskaberne blandt kvinder i den fødedygtige alder var andengangs ægteskaber (Matthiessen, 1970). Skilsmisser var sjældne, men afbrydelse af ægteskabet på grund af den ene ægtefælles død var til gengæld en mere almindelig grund til,

at børn oplevede nye forældrekonstellationer. En engelsk opgørelse viser, at i omkring hvert tredje ægteskab indgået i 1991 har den ene eller begge parter tidligere været gift (Haralambos & Holborn, 1996).⁵

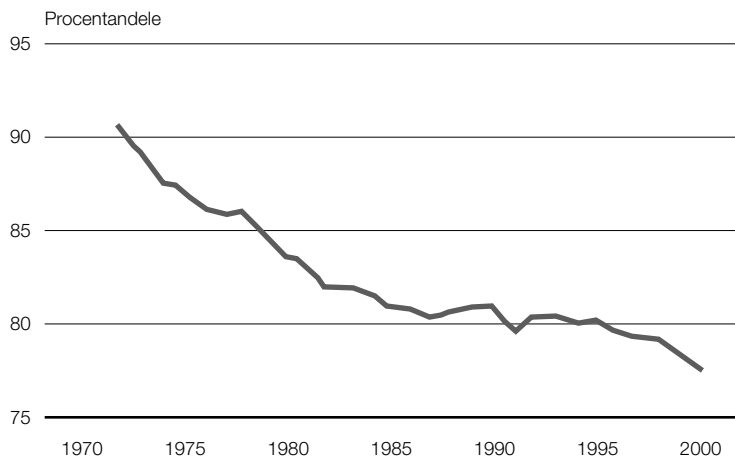
Fra slutningen af 1960'erne og frem til i dag synes der at være sket en opblødning af kønsrollerne, hvor det er blevet mere acceptabelt med en større aldersforskel mellem mand og kvinde i parforholdet. Der var en række debatindlæg og avisoverskrifter, der omtalte disse nye tendenser med "nye kærestepar og nye alderskonstellationer ... " (Backe, 1985). "De modne piger, piger omkring de 40, blomstrer og er in – mens deres jævnaldrende mænd må se sig slået på kærlighedsmarkedet af langt yngre, attraktive drenge og mænd" (Berlingske Tidende, 1986). "For bare et par hundrede år siden var det meget mere almindeligt, at ældre kvinder havde forhold til yngre mænd, ligesom ældre mænd havde og også i dag har forhold til yngre kvinder" (Marcus, 1991). Disse forestillinger, der baserede sig på enkeltsager, viser sig således at være myter om familieforholdenes udvikling.

Man må således konkludere, at på trods af at vi i dag anser vort samfund for at være mindre traditionsbundet end landbrugssamfundet i det forrige århundrede eller den tidlige industrialisme, så er familierne med det nyfødte barn mere aldershomogene i dag end i de tidligere samfund. Den øgede tolerance over for nye familieformer har således *ikke* betydet en større forskel på parternes alder. Man må således sætte spørgsmålstegn ved, om det er værdier, normer og ideologier, der er styrende for menneskers adfærd, når det drejer sig om, i hvilken alder familiedannelsen sker. Der er noget, der tyder på, at man snarere skal søge forklaringen på ændringerne i familiernes levevilkår. Eksempelvis er kirkens indflydelse på ægteskabsinstitutionen og familiedannelsen mindsket.

5. I Danmark var 31 pct. af de ægteskaber, der blev indgået i 2002, mellem parter, hvor den ene eller begge var fraskilte (beregning på grundlag af Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* 2002).

Figur 4.3

Dåbsprocent, dvs. andel døbte blandt nyfødte. 1972-2000.

Anm.: Dåbsprocenten er beregnet efter, hvor stor en andel af dem, der var fyldt 1 år pr. 1. januar, der var registreret som døbte i folkekirken det pågældende år. En mindre del af de unge (anslået til omkring 3 pct. af en fødselsårgang for tiden) vælger selv på et senere tidspunkt oftest i forbindelse med konfirmationen at lade sig døbe.

Kilde: Danmarks Statistik: *Statistiske Efterretninger* (diverse årgange); samt *Nyt fra Danmarks Statistik* (diverse årgange).

Sekularisering af familieforholdene

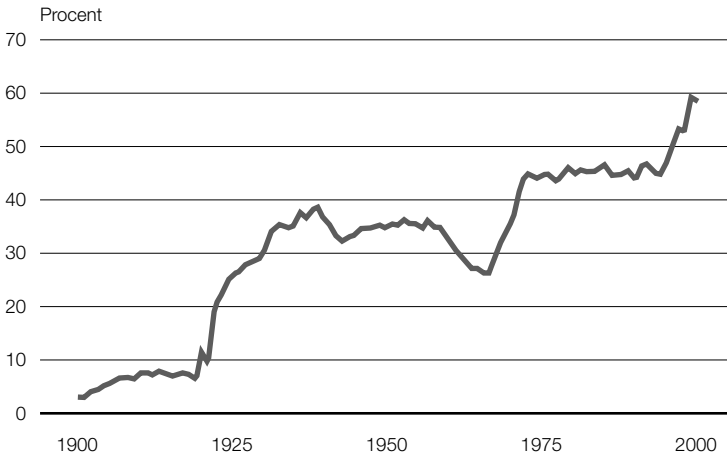
Til forskel fra en lang række lande i Europa har kirken en meget høj medlemsprocent i Danmark. Men når det gælder tilslutning til centrale kristne trosforestillinger, ligger Danmark i bunden i forhold til andre lande (Andersen & Lüchau, 2004). Imidlertid er der gennem de senere menneskealdre ved at ske en ændring af disse forhold.

Samfundet har gennem det 20. århundrede gennemgået en sekularisering, hvilket blandt andet har betydet, at flere og flere er afstået fra en række kirkelige handlinger. Dette afspejler sig i flere forhold. Man kan således følge udviklingen i dåbsprocenter, kirkelige vielser, og også i andelen af børn født uden for ægteskabet.

Der er fx sket et fald i antallet af spædbørn under 2 år, der bliver døbt i folkekirken. I 1970'ernes begyndelse var dåbsprocenten over 90, men siden har den været støt faldende (figur 4.3).

Figur 4.4

Andel borgerligt viede i forhold til samtlige viede. 1901-2002.

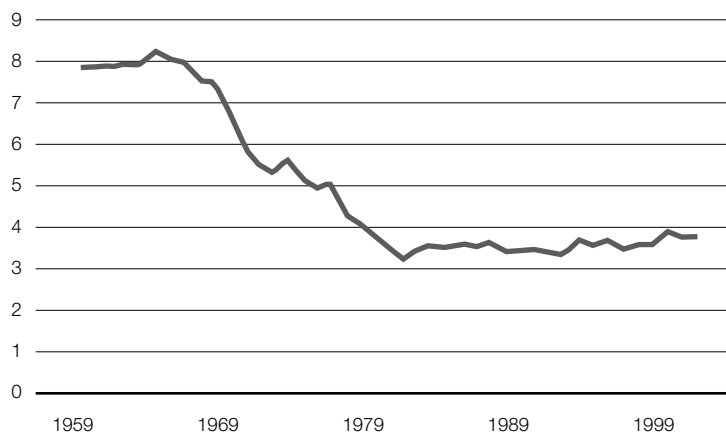
Anm.: Kun for år 1979 har det ikke været muligt at opgøre antallet af borgerligt viede i Danmark.
Kilde: Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (diverse årgange); samt Danmarks Statistik: Statistikbanken.

Sekulariseringstendensen har også sat sig spor i tendensen til at lade sig vie kirkeligt i forhold til borgerligt. Det har været muligt at følge udviklingen i antallet af borgerligt viede helt tilbage til år 1900 i Danmark. På det tidspunkt var det dog kun ganske få, der blev viet af borgmestre og sognefogeder (figur 4.4). For at kunne få en fornemmelse af tendensen er antallet af borgerligt viede her sat i forhold til samtlige vielser det pågældende kalenderår.

I dag er det mere end halvdelen af vielserne, der foretages af statsmagtens myndighedspersoner. Det samlede antal vielser har været jævnt faldende på trods af befolkningstilvæksten, mens andelen af borgerligt viede har været stigende. Tendensen til at lade sig vie af en præst fra folkekirken synes således at være underkastet den almindelige sekularisering, som gennemgående har kendetegnet det forrige århundrede. Men ændringerne har sat sig igennem med varierende hastighed.

Figur 4.5

Antal vielser pr. 100 ikke-gifte mænd over 17 år. 1960-2002.

Anm.: Ved ikke-gifte mænd forstås mænd, der er ugifte, skilte, eller enkemænd, mens mænd, der i juridisk forstand er separerede på opgørelsestidspunktet, men ikke skilte, medregnes til kategorien gifte.

Kilde: Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (diverse årgange); samt Danmarks Statistik: Statistikbanken.

Ægteskab – papirløst samliv

Samtidig med, at man kan se tydelige tegn på sekularisering, ser man også, at familiedannelsen sker, uden at parterne søger det offentlige sanktionering af parforholdet. Man lever sammen, men man venter med at gifte sig lovformeligt.

Når man tidligere skulle beskrive udviklingen i familiedannelsen og familieopløsningen, tog man udgangspunkt i de officielle tal for vielser og skilsmisser, men det kan give et helt fejlagtigt billede af udviklingen i familieforholdene. Umiddelbart ser det ud til, at Danmark og de øvrige skandinaviske lande har haft en ganske påfaldende udvikling på dette område. En udvikling, der – om end med nogen forsinkelse – også har kunnet spores i en lang række andre europæiske lande.

Vielsernes antal i forhold til antallet af ikke-gifte personer har eksempelvis været stabilt faldende gennem en længere årrække indtil begyndelsen af 1980'erne (figur 4.5). Herefter har tilbøjeligheden til at gifte

sig stabiliseret sig på et niveau på omkring det halve af, hvad det var i 1960'erne. I figur 4.5 er antallet af vielser hvert enkelt år sat i forhold til antallet af over 17-årige mænd, der ikke er gift ved opgørelsen den 1. januar det pågældende år. Vielsernes antal er således sat i forhold til størrelsen af den befolkningsgruppe, som potentielt kan gifte sig.

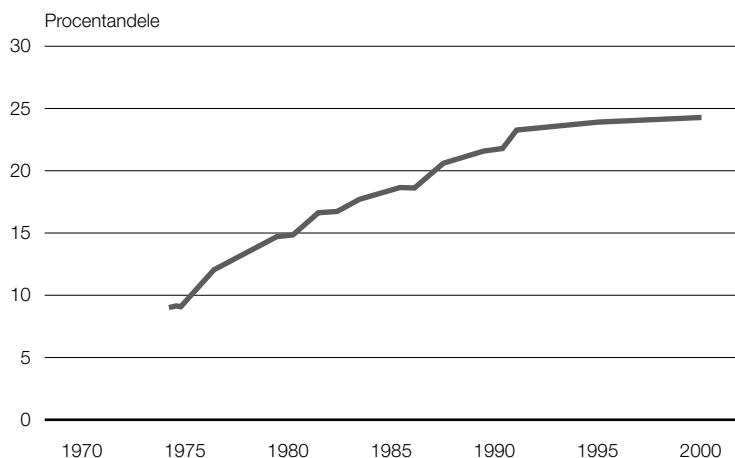
Faldet i vielseshyppighederne skal naturligvis ses i sammenhæng med et stigende antal papirløst samlevende. Man kan således ikke alene på grundlag af vielseshyppighederne få gyldige oplysninger om danskernes tilbøjelighed til at stifte familie eller at leve uden en samlever. Det er imidlertid forbundet med vanskeligheder at få både pålidelige og gyldige oplysninger om intime samlivsforhold, når man alene har registeroplysninger til rådighed.

I mange år var det således ikke muligt at få noget præcist overblik over udviklingen i antallet af papirløst samlevende par. Først med omnibusundersøgelserne i 1974 blev det muligt at opgøre omfanget, idet der ikke tidligere havde været foretaget repræsentative, systematiske, gentagne opgørelser, der gjorde det muligt at følge udviklingen på dette område. Omnibusundersøgelserne er baseret på personlige interview (dvs. besøgsinterview eller telefoninterview) med et repræsentativt udsnit af den voksne befolkning. For at få et nøjagtigt billede er der anvendt flere relativt store stikprøver fordelt ud over året. Man skal dog være opmærksom på, at netop bortfaldet – dvs. de udtrukne personer, som ikke bliver interviewet, fordi de ikke træffes hjemme, ikke ønsker at blive interviewet eller er syge mv. – altid er skævt i forhold til den oprindelige stikprøve. Netop de enlige, og især de unge, er erfaringsmæssigt overrepræsenteret i bortfaldet ved besøgsinterview og telefoninterview. Dette kan betyde, at disse undersøgelser undervurderer antallet af enlige. Dette står i modsætning til registerundersøgelser, der har en tilbøjelighed til at overvurdere antallet af enlige, fordi det volder vanskeligheder at afgøre, om to voksne er samlevende ud fra de oplysninger, der indgår i registrene. Hvis et par ikke har fælles børn, og de ikke er gift, vil de under visse betingelser blive opfattet som to enlige, selvom de i en interviewundersøgelse ville betegne sig selv som samlevende.

Udviklingen i 1960'erne med hensyn til antallet af papirløst samlevende er vanskeligt at vurdere. Dog kan man løseligt på baggrund af en undersøgelse fra 1964 anslå, at andelen af papirløst

Figur 4.6

Andel af voksne samlevende personer, der bor sammen papirløst.
1974-2001.

Anm.: Oplysningerne om papirløst samlevende er alene baseret på personlige interview med repræsentative stikprøveudvalg af den voksne danske befolkning. Personen har bekræftet at være samlevende uden at være gift.

Kilde: Dines Andersen: *Papirløst samliv blandt de 20-29-årige*, Socialforskningsinstituttets meddelelse nr. 18. København 1976. Danmarks Statistik: *Statistisk tiårsoversigt* (diverse årgange). Nye analyser af omnibusundersøgelserne; samt for år 2000: *Sundheds- og sygelighedsundersøgelsen 2000*. Statens Institut for Folkesundhed (Kjøller & Rasmussen, 2002).

samlevende dengang højst udgjorde omkring 1 pct. af antallet af samtlige samlevende (upubliceret materiale fra Socialforskningsinstituttets “Fritidsundersøgelse”).

Omnibusundersøgelser og de senere interviewundersøgelser viser, at mens det i 1974 var hver tiende af de samlevende, der boede papirløst sammen, så er det i dag hver fjerde af samtlige samlevende, der bor sammen uden at være gift med hinanden. Andelen har været stabilt stigende for hele befolkningen gennem en menneskealder (figur 4.6).

Papirløst samliv efterfulgt af... ?

Efterhånden som det er blevet mere og mere almindeligt, at unge par lever sammen uden at være gift, har lovgivningsmagten også ændret en lang række regler, således at papirløs samlevende er blevet

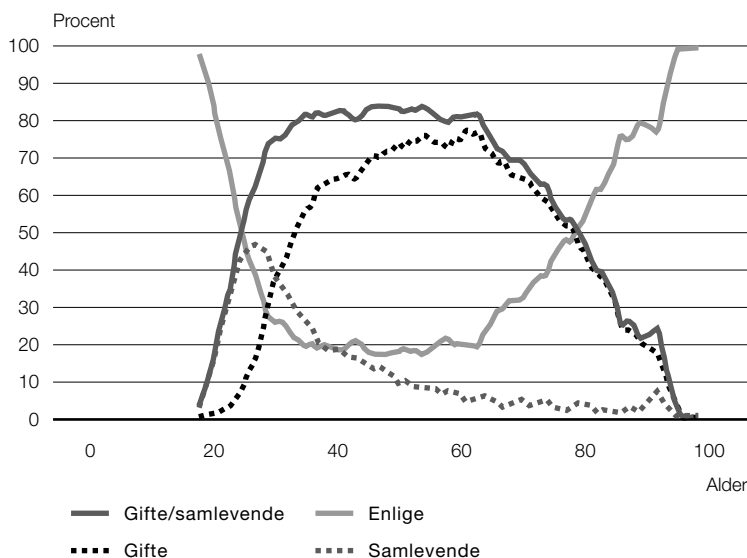
sidestillet med gifte par. Skattelovgivningen og pengeinstitutternes regler ved låntagning, og reglerne for boligstøtte og kontanthjælp er på flere måder helt eller delvist indrettet på den nye situation.

De økonomiske relationer i forbindelse med ejerboligformen er imidlertid mere overskuelige for parterne ved et formaliseret ægteskab. Dette er antagelig forklaringen på, at en tidligere undersøgelse finder, at ægteskabet er meget mere udbredt blandt dem, der bor i ejerbolig, end blandt dem, der bor til leje – uanset om det drejer sig om unge familier, børnefamilier eller ældre familier (Christoffersen, 1993a; Heide Ottosen, 2000).

Der er dog nogle markante aldersmæssige forskelle mellem de papirløst samlevende og de gifte (figur 4.7). Det er meget få voksne over 60, der lever sammen papirløst – altså under samme tag og i fælles husholdning uden at være gift. De fleste unge starter med at leve

Figur 4.7

Samlivsforhold i de enkelte aldersgrupper for den voksne befolkning, 2000.

Kilde: Sundheds- og sygelighedsundersøgelsen 2000. Statens Institut for Folkesundhed (Kjøller & Rasmussen, 2002).

sammen papirløst – kun få er gift i 25-årsalderen. Faktisk kulminerer fænomenet i 27-årsalderen og aftager derefter, så det er under 20 pct. af de 40-årige, der lever sammen papirløst.

En af forklaringerne på, at så få samlevende over 50 år lever sammen papirløst, kan være ønsket om at sikre hinanden økonomisk og bolig-mæssigt i tilfælde af den enes død. Der kan opstå en række problemer, som er løst gennem ægteskabsinstitutionen, fx vedrørende den fælles bolig og pensionsordninger for den tilbageværende i det papirløse forhold. En anden årsag kan være, at ældre tilhører generationer, hvor papirløst ægteskab endnu ikke rigtigt var blevet almindeligt, da de påbegyndte et samliv.

En tredje forklaring på, at papirløst samliv er så aldersspecifikt, er, at en stor del af de papirløse samlivsforhold overgår til at blive ægteskaber eller opløses. Flere undersøgelser har vist, at de papirløst samlevende har en høj sandsynlighed for at blive opløst, således at de papirløse forhold har en mere begrænset levetid. En dansk undersøgelse baseret på årlige repræsentative interview med den voksne befolkning gennem årene 1985-91 viste, at den gennemsnitlige samlivstid for de papirløse forhold var 5-6 år, mens de gifte havde levet sammen i 23-25 år i gennemsnit (Christoffersen, 1993a).

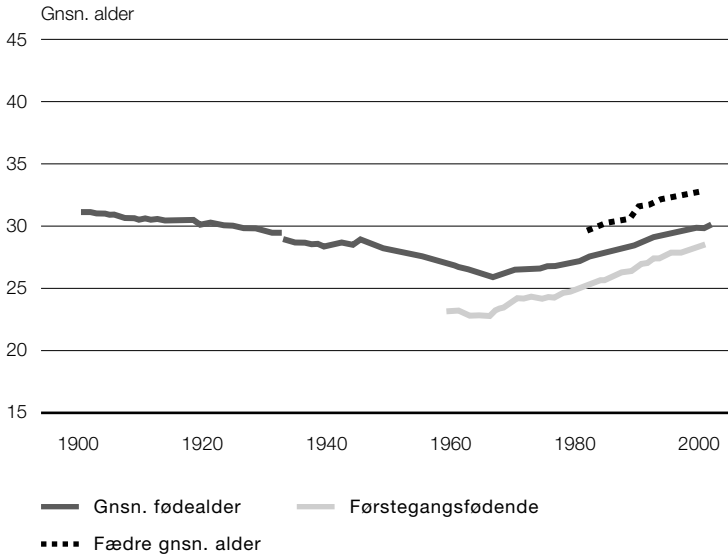
Nybagte fædre og mødre bliver ældre og ældre

I visse tilfælde kræves der en politisk stillingtagen til, hvilken alder forældre bør have, når de får børn i verden. Det sker fx ved adoptioner eller ved fertilitetsindgreb. Man bør i den forbindelse være opmærksom på, at der er sket store ændringer i opfattelsen af, hvad der er det "normale".

Den gennemsnitlige alder for kvinder, som netop har født i 2002, er: 29,9 år (Danmarks Statistik, 2002). Historisk set er der tale om en udvikling i retning af en temmelig høj fødealder, men dog ikke nær så høj som i landbrugssamfundet omkring industrialismens gennembrud. For de generationer af kvinder, der blev født i 1840-44, var den gennemsnitlige fødealder omkring 32 år (Matthiessen, 1970). Årsagen var, at mange dengang blev gift sent, og at de også fik børn i en høj alder. En af forklaringerne kan være, at det for mange unge var

Figur 4.8

Kvindens gennemsnitlige fødealder og gennemsnitlige fødealder for førstegangsfødende. Levende fødte i 1901-2002 samt gennemsnitlig alder for mænd ved barns fødsel i 1982-2000.

Anm.: Den gennemsnitlige fødealder kan beregnes ud fra samtlige levendefødte et givent kalenderår. En sådan beregningsmetode vil være følsom over for udsving mellem store og små fødselsårgange. I stedet har man – hvor det var muligt – valgt at beregne den gennemsnitlige fødealder ud fra de aldersspecifikke fertilitetskvotienter (etårsaldersklasser).
Kilde: Danmarks Statistik: *Statistisk Årbog* (diverse årgange). Arkivmateriale i Danmarks Statistik samt *Statistiske Efterretninger* (1993 og 1997).

vanskeligt at etablere sig i et erhverv, som kunne forsørge en familie. Dette resulterede i, at mange måtte udsætte familiedannelsen, og for mange af kvinderne (omkring 25 pct.) betød det, at de aldrig blev mødre (Det Statistiske Departement, 1966).

Ser man på udviklingen gennem de seneste 35 år, så er den gennemsnitlige fødealder for førstegangsfødende steget. I 1965 var kvindens alder i gennemsnit 22,7 år, men i 2001 var kvindens alder ved første barns fødsel (figur 4.8). Som det fremgår af statistikken, er alderen for førstegangsfødende kvinder steget jævnt gennem den sidste menneskealder.

Man har imidlertid manglet pålidelige og systematiske opgørelser over alderen for de nybagte fædre, fordi man traditionelt kun har noteret sig moderens alder ved barnets fødsel. Først i de seneste årtier har

man ved hjælp af fertilitetsdatabasen herhjemme kunnet fremskaffe oplysninger om faderens alder (Knudsen, 1993).

Den gennemsnitlige alder for faderskab steg fra 29,6 år i 1982 til 32,7 år i 2001 (Danmarks Statistik, 2003). Denne udvikling er helt parallel med udviklingen for kvindernes vedkommende. Aldersforskellen mellem forældrene er i perioden nogenlunde konstant på omkring 2 år. I 1995 var den gennemsnitlige alder, hvor mænd blev fædre, 31,8 år (Christoffersen, 1998a).

Selvom fædrene biologisk set kan få børn højt op i alderen, er det i praksis sjældent noget, der gennemføres. Kun 2 pct. af fædrene var således over 45 år, da de fik deres barn i 1995, svarende til, at kun 2 pct. af mødrene var over 40 år. Udviklingen i fædrenes alder, når de får børn, følger således nøje udviklingen for kvindernes fødselsalder, hvilket naturligvis blot afspejler, at alderssammensætningen for gifte og samlevende par ikke er ændret nævneværdigt.⁶

En af forklaringerne på, at der inden for den seneste menneskealder har været en tendens til, at man udsætter børnefødslerne, kan være ønsket om at sikre en social og økonomisk tryk ramme om børnenes opvækst. For at opnå dette befinder de unge sig i dag relativt længere i en uddannelsesmæssig position end tidligere. Hertil kommer, at boligmarkedet har indrettet sig på familier med to fuldtidsindkomster. Dette må, ligesom perioder med relativt høj arbejdsløshed antages at påvirke familierne til at udsætte familiedannelsen og børnefødslerne (jf. Wallace, 1987). Den enkeltes mulighed for at mindske risikoen for en længerevarende uønsket arbejdsløshedssituation vil for de fleste være gennem en arbejdsmæssig kvalificering. Inden for perioder med høj arbejdsløshed kan dette yderligere betyde opskruede uddannelseskra, som også sætter sine spor i efterfølgende perioder med økonomisk fremgang.

6. Det skal i øvrigt bemærkes, at selvom der hvert år fødes flere drenge end piger, så betyder den højere dødelighed for drenge og mænd i alle aldersgrupper, at der i de fertile aldre er nogenlunde lige mange mænd og kvinder. Det kan fx nævnes, at pr. 1. januar 1995 var der 41.876 kvinder i alderen 29 år, mens tallet på dette tidspunkt for den tilsvarende alder (dvs. 32 år) for mændenes vedkommende var: 40.306 mænd (Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser*). Der kan dog være forskelle i generati-onstørrelser, der kan påvirke tallene.

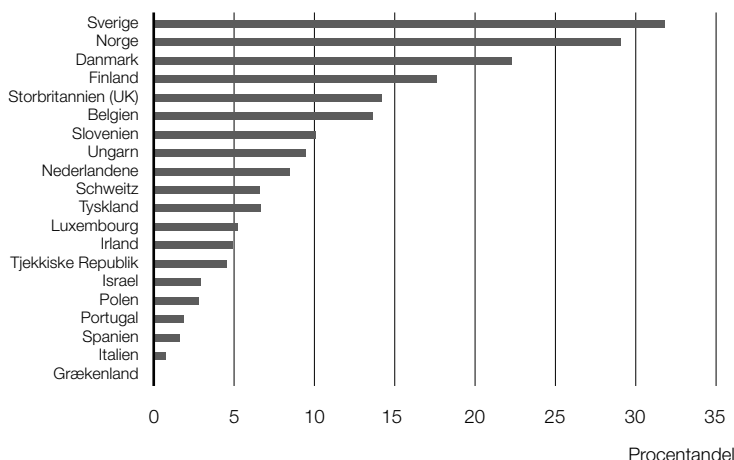
Ægteskab og børn – historisk set

Ægteskabsinstitutionen har tidligere været en forholdsvis effektiv regulator af børnefødslerne. De, der ikke blev gift, fik sjældent børn. Fattigdom i samfundet mindskede sandsynligheden for, at man giftede sig. Man udsatte ægteskabet, indtil man havde råd til at danne en familie. Kun få fik børn uden for ægteskabet. De illegitime børn blev udsat eller afsat i stort tal. Man giftede sig sent og fik børn i en sen alder. Nogle giftede sig aldrig og forblev barnløse gennem hele livet. Også før industrialiseringen kunne graviditet før ægteskabet forekomme, men familien formåede ofte at lægge pres på barnets fader, så barnet kunne blive født inden for ægteskabet. Med industrialismen mindskedes imidlertid familiens og slægtens betydning (Goody, 2000).

De religiøse normer blev sat til side, skilsmisser blev tilladt, abort legaliseret, mulighederne for erhvervmæssigt arbejde og uddannelse øgedes og kommunal dagpasning både i og uden for skolen var med til at gøre denne udvikling lettere.

Figur 4.9

Papirløst samlevende blandt samlevende forældre med hjemmeboende børn under 19 år. Landene ordnet efter stigende procentandel papirløse. 2002/2003.

Anm.: I alt interviewede: 10.405 personer.

Kilde: European Social Survey, Round 1, (2003); www.europeansocialsurvey.org.

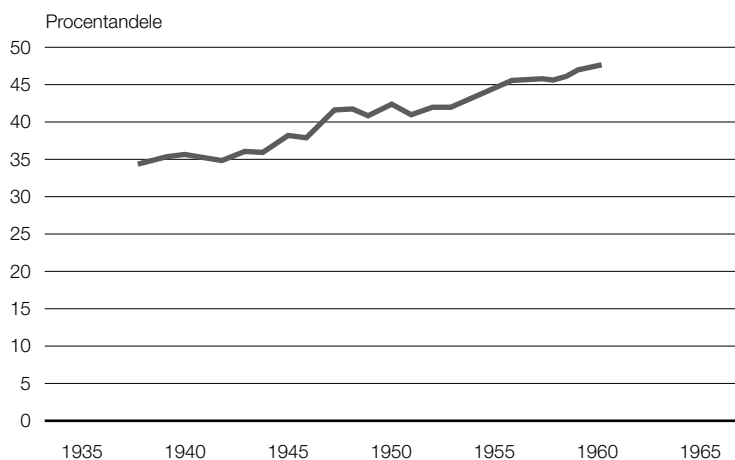
Ægteskabsinstitutionen ses i mange lande at være knyttet til familiedannelse og børn, især i middelhavslandene, men også i Polen, Irland, Luxembourg, Tyskland og Schweiz er der relativt få papirløst samlevende med børn. De nordiske lande ligger øverst med flest forældre med hjemmeboende børn organiseret som papirløse forhold (figur 4.9).

”Vi gifter os – hvis det går galt”

I forrige århundrede blev mange børn født i ægteskabets første år. Optegnelser på basis af Danmarks Statistik (dengang Det Statistiske Departement) kan afsløre, at det i 1938 var en tredjedel af samtlige førstefødsler, der fandt sted inden for ægteskabets første otte måneder. I 1960 var det endnu flere, nemlig næsten halvdelen af samtlige førstefødsler, der således kan konstateres at være undfanget uden for ægteskabet (Figur 4.10.a).

Figur 4.10.a

Andel af førstefødte, der er født inden for ægteskabets første otte måneder. 1938-1960.

Kilde: Det Statistiske Departement (1966): *Statistiske undersøgelser*. København: Det Statistiske Departement 19.

Flere børn fødes uden for ægteskabet

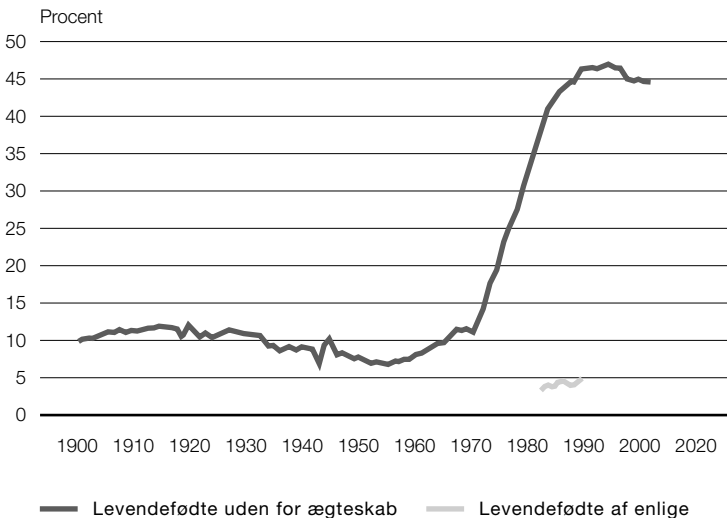
Traditionelt har man i demografiske opgørelser omhyggeligt registreret antallet af børn født uden for ægteskab. Det juridiske (og kirkelige) familieforhold er klart defineret og var også sammenfaldende med den sociale familieinstitution med de tilhørende forventninger, normer og sanktioner. De omhyggelige fortegnelser fra kirkebøger mv. har gjort det muligt at følge dette helt tilbage til tiden før 1900.

Årsagen til en sådan registrering har blandt andet været, at en række juridiske forhold afhang af barnets legitime ret til at arve forældrene, og forældrenes forsørgelsesansvar skulle også placeres. Senere opgørelser har vist, at netop børn født uden for ægteskabet udgjorde en risikogruppe, der oftere end "ægte" børn var født under vanskelige vilkår.

Udviklingen gennem de sidste 30 år har vist en betydelig stigning i andelen af børn født uden for ægteskab (figur 4.10.b). I 1965 var

Figur 4.10.b

Andel af levendefødte børn, der er født uden for ægteskabet. 1900-2001.

Kilde: Det statistiske Departement (1966): *Statistiske undersøgelser*, 19, samt Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (diverse årgange).

det omkring 10 pct. af de nyfødte børn, der var født uden for ægteskabet – nogenlunde dette niveau havde man kunnet se for hele den forudgående del af det 20. århundrede. Andelen af børn født uden for ægteskabet var på sit laveste under perioden med de skrappe boligrestriktioner i 1950'erne – da man skulle være gift for at komme i betragtning til at kunne leje en lejlighed.

I løbet af en ganske kort periode efter ophævelsen af disse restriktioner og i en periode med voldsomt nybyggeri af boliger ændredes dette billede totalt. Op gennem 1960'erne byggede man omkring 40.000 nye boliger hvert år. I slutningen af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne nåede boligbyggeriet op på over 50.000 boliger om året. Dette omfattende boligbyggeri betød, at der gennem en forholdsvis kort årrække blev bygget over 500.000 nye boliger. Derved fik nydannede familier – det vil også sige de enlige unge, der flytter hjemmefra, og de skilte – lettere ved at skaffe sig en bolig (Skifter Andersen et al., 1986).

Andelen af de nyfødte, der er født uden for ægteskab, stiger fra 11 pct. i 1970 til 45 pct. i 1987, hvorefter udviklingen har stabiliseret sig på dette niveau. En nærliggende forklaring på, at niveauet i dag har stabiliseret sig, er, at mange familier ofte venter med at gifte sig, til efter de har fået det første barn. Det andet barn vil derfor oftere blive født inden for ægteskabet. Den højere risiko for opløsning af papirløst samlevende familier har antagelig også medvirket til at begrænse *stigningen* i andelen af fødsler uden for ægteskab.

Lovgivningen ændredes i takt med denne udvikling og har allerede fra 1960 sidestillet børn født uden for ægteskab med børn født i ægteskab. Når faderskabet ved et papirløst samliv er etableret, enten ved at manden vedkender sig faderskabet eller ved domstolsafgørelse, er barnets legale rettigheder uafhængigt af, om forældrene er gift eller papirløst samlevende.

Flere nybagte enlige mødre?

Nogle sociologer (fx Rapoport, 1989) har anset forekomsten af nybagte enlige mødre som udslag af en udvidet tolerance for andre familieformer. Men hertil må indvendes, at de nybagte enlige mødre – også selvom de ikke er teenagemødre – er dårligere stillet på arbejds-

Tabel 4.2

Antal levendefødte børn med gifte/samlevende hhv. enlige mødre. 1982-1995. Procent.

	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Gift/ samlevende	93,3	92,6	93,3	92,6	93,0	94,0	94,0	93,3	93,2	93,3	93,3	92,7	92,8	92,7
Enlige mødre	3,4	4,0	3,8	4,4	4,4	4,0	4,1	4,8	5,0	5,1	5,0	5,1	5,2	5,0
Uoplyst	3,4	3,4	3,0	3,0	2,6	2,1	1,9	1,9	1,8	1,6	1,7	2,2	1,9	2,3
I alt	100,1	100,1	100,1	100,0	100,0	100,1	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	99,9	100,0
Antal i 1.000	39,5	59,8	51,8	53,7	55,3	56,2	58,8	61,4	63,4	63,3	67,7	67,4	69,7	69,8

Anm.: Kun for april-december i 1982.

Kilde: Delvist upubliceret materiale fra Det Medicinske Fødselsregister, Sundhedsstyrelsen (diverse årgange).

markedet end øvrige nybagne mødre, idet de ofte ikke har nået at få en erhvervsuddannelse. Det er kun en tredjedel af de enlige mødre, der har en erhvervsuddannelse, mens dette er tilfældet for tre fjerdedele af de øvrige. Samlet må man konkludere, at deres mulighed for senere at få en erhvervsuddannelse er blevet vanskeliggjort, og at der således kun findes begrænsede materielle incitamenter til at blive enlig mor. Og selvom Rhona Rapoport (1989) skulle have ret i, at den religiøse og moralske fordømmelse af enlige mødre er svækket, hvad angår danske forhold, så har dette dog ikke ført til en stigning i andelen af nybagne enlige mødre i Danmark – tværtimod. Det er med andre ord ikke den moralske fordømmelse, der i disse tilfælde er styrende for menneskers adfærd, men andre forhold.

Kun ganske få kvinder vælger at få et barn uden at bo sammen med faderen. Ud af en fødselsårgang, som omfatter alle børn født et bestemt kalenderår, syner denne gruppe ikke af så meget. Sundhedsstyrelsens Medicinske Fødselsregister har siden 1982 indeholdt oplysninger om, hvorvidt moderen boede sammen med faderen. Oplysningerne, der stammer fra interview i forbindelse med jordermoderundersøgelserne, viser, at andelen af børn født af enlige i perioden 1982-90/92 ser ud til at være steget fra 3,4 pct. til 5,0 pct. (tabel 4.2), men samtidig er andelen af uoplyste faldet fra 3,4 pct. til 2,3 pct. Man må antage, at en relativt stor del af de uoplyste i 1980'erne dækkede over relativt mange enlige mødre, som ikke boede sammen med faderen, da de blev adspurgt – eller hvor det på interviewtidspunktet ikke var fuldt afklaret. Som det vil fremgå

af det følgende, underbygges denne fortolkning af nærværende (og andre) undersøgelser.

For det første kan nogle af mødrene være flyttet sammen med faderen efter fødslen, jf. en undersøgelse, der tyder på dette (Christoffersen, 1998a). Ved interviewingen, da barnet er blevet omkring 4-5 måneder, viser det sig, at 3,8 pct. af mødrene sagde, at de hverken var gift eller samlevende.⁷ En estimation på grundlag af en interviewundersøgelse af enlige mødre til 3-5-årige børn viste, at omkring 2 pct. af samtlige 3-5-årige (pr. 1. januar 1995) aldrig havde boet sammen med faderen (Christoffersen, 1996b). Selvom der er en vis stikprøvesikkerhed forbundet med oplysningen, så taler det alligevel for, at de forældre, der ikke boede sammen ved jordemoderundersøgelserne, i nogle tilfælde er flyttet sammen senere eller er flyttet sammen med en anden mand, der påtager sig faderskabet.

Forekomsten af familier, som består af en kvinde og hendes børn, der ikke bor sammen med faderen (såkaldt matriarkalske husholdninger), er særligt udbredt inden for visse kulturer (Haralambos & Holborn, 1996). Oscar Lewis beskriver fx fænomenet (1963) som en del af fattigdomskulturen i Mexico. Og andre undersøgelser viser, at disse familier er udbredte blandt den fattige sorte del af befolkningen i USA.

Elliot Liebow (1967) ser disse familier som et resultat af, at faderen ikke har de nødvendige ressourcer til at leve op til rollen som familieforsørger. Hvis han ikke har held med at finde et job, så bærer han denne "fiasko" med hjem, hvorved sandsynligheden for skilsmisse øges. Mirra Komarovsky (1971) beskriver et tilsvarende fænomen i 1930'ernes USA.

7. Der er imidlertid også en usikkerhed knyttet til dette tal. Stikprøvesikkerheden betyder, at hvis man alene betragter denne fejlkilde, vil det korrekte tal med 95 pct.'s sikkerhed ligge imellem 0,032-0,043. Der er imidlertid andre fejlkilder ved begge undersøgelser, dels som følge af at det kun er en stikprøve og ikke alle nybagte mødre, der er blevet udspurgt, dels kan der være en større (eller mindre) andel blandt de mødre, der var udtrukket, men som alligevel ikke deltog i undersøgelsen, som er enlige.

Tabel 4.3

Forekomst af forskellige sociale forhold blandt nybagte enlige mødre og blandt de øvrige nybagte mødre. Procentandele. Børn født 1995.

	Enlige mødre	Øvrige mødre	I alt	P <
Har fuldført en erhvervsuddannelse	34	75	74	0,001
Teenagemoder	19	3	4	0,0001
Har daglig kontakt med barnets mormoder	55	41	41	0,0001
Fik hjælp fra bedsteforældre i de første måneder efter fødslen	49	38	39	0,002
Får hjælp fra bedsteforældrene til børnepasning	51	67	67	0,0001

Anm.: Tabellen viser, at blandt de enlige mødre er det 34 pct., der har fuldført en erhvervsuddannelse, mens dette var tilfældet for 75 pct. blandt de øvrige mødre. Forskellen er signifikant ved Fisher eksakt test, idet $P < 0,001$. Det vil sige, at sandsynligheden for, at forskellen er opstået som følge af stikprøveusikkerheden er mindre end P.

Kilde: Christoffersen (1998a).

I modsætning hertil kan nævnes undersøgelser af andre kulturer, der viser, at de enlige nybagte mødre kan være en del af en velorganiseret social gruppe, der repræsenterer en positiv tilpasning til nogle økonomisk vanskelige vilkår (González, 1970). Netop i sådanne situationer kan de "blodsbeslægtede" familierelationer få en særlig betydning.

Tilsvarende træk kan man genfinde i den danske velfærdsstat. Således viser en dansk undersøgelse (Christoffersen, 1998a), at der relativt sjældent er tale om en planlagt graviditet, når enlige kvinder bliver gravide. De mangler ofte en erhvervsuddannelse. De bor oftere hjemme hos deres egne forældre. De er relativt ofte teenagere. Deres egen opvækst har været præget af forældrenes skilsmisse, og deres egen mor er startet tidligt med at få børn. Men undersøgelsen viser også, at de nybagte enlige mødre får stor opbakning fra deres egne forældre sammenlignet med de øvrige nybagte mødre (tabel 4.3).

Pardannelsens mystik

I mange europæiske og asiatiske samfund opretholdes distancen mellem de sociale klasser blandt andet gennem restriktioner for indgåelse af ægteskab. Selvom der eksisterer en formel frihed, så er der

ofte nogle effektive sociale barrierer, der i praksis stiller sig i vejen for ægteskaber på tværs af de sociale skel (Goody, 1976).

Såvel ældre som nyere britiske undersøgelser viser en udpræget ægteskabshomogenitet, idet der er en markant statistisk tendens til at gifte sig med personer inden for egne sociale lag (Goldthorpe, 1987).

Danske undersøgelser giver tilsvarende resultater. De forældre, som fik et barn i 1995, er således ensartede med hensyn til egne forældres sociale opvækstbaggrund.

Hvis fx farfaderen var selvstændig i landbrug eller selvstændig håndværker, havde morfaderen relativt ofte også selv denne erhvervsmæssige baggrund. Hvis den ene bedstefader var funktionær med mindst 3 års uddannelse eller med mindst én underordnet, er der en relativt stor sandsynlighed for, at den anden bedstefader havde samme erhvervsmæssige stillingstype (Christoffersen, 1998a).

Hvis fx morfaderen var ikkefaglært, er der en relativt lille sandsynlighed for, at farfaderen var overordnet funktionær. Der synes således også i dag at være nogle usynlige sociale og kulturelle bånd fra barndommens opvækstforhold, der på en eller anden måde kommer til at spille en rolle, når man vælger partner. Dette forhold, at man ikke vælger partner tilfældigt, men i nøje overensstemmelse med partnerens sociale og kulturelle opvækstbaggrund, kunne kaldes for "Romeo og Juliebarrieren", idet der åbenbart viser sig at være nogle barrierer imod familiedannelse på tværs af sociale skel. Men man skal huske på, at disse barrierer er af statistisk natur, idet de kun afslører sig i større repræsentative undersøgelsesmaterialer.

Der er altså tale om et symmetrisk pardannelsesmønster. Hvis farfaderen fx var overordnet funktionær, så er sandsynligheden for, at morfaderen var ikkefaglært arbejder omkring 11 pct. Det samme var man kommet frem til, hvis man havde set på det reciprokke forhold. Altså hvis morfaderen var overordnet funktionær, så var sandsynligheden for, at farfaderen var ikkefaglært arbejder, af samme størrelsesorden (12 pct.). Dette symmetriforhold gør sig med få undtagelser gældende for bedsteforældrenes øvrige stillingskategorier (Christoffersen, 1998a).

Lidt populært kan man sige, at der måske ikke er så stor grund til bekymring, når et nydannet ungt par for første gang skal præsentere deres forældre og svigerforældre for hinanden. Hvis parret havde fundet hinanden ved lodtrækning, så ville der langt oftere være grund til at bekymre sig for, om der ville opstå sociale barrierer imellem svigerforældre og egne forældre.

Der er således stærke indicier på, at forældrenes sociale baggrund på en eller anden måde har spillet en ikke ubetydelig rolle, da parterne fandt hinanden. Dette får selvfølgelig også betydning for det aktuelle barns almindelige dagligdag. Set med barnets øjne bliver der relativt sjældent tale om store sociale skift mellem at blive passet hos det ene eller det andet sæt bedsteforældre.

Det var Parsons' (1949b) antagelse, at kernefamilien er blevet isoleret fra og uafhængig af bedsteforældre og den øvrige slægt. Alligevel ses en tydelig forbindelse mellem forældrenes sociale og erhvervsmæssige baggrund og valget af partner. Det kan ifølge Goode (1963) skyldes, at parterne færdes i de samme sociale cirkler. Unge møder oftere unge med samme sociale baggrund som dem selv og sjældnere andre unge. I øvrigt kan forklaringen være, at samme sociale baggrund giver en større sandsynlighed for, at venner og familie vil godkende og understøtte forholdet, hvis partneren besidder de kvaliteter, som værdsættes i de respektive sociale cirkler.

Bliver der flere enlige?

Umiddelbart skulle man tro, at der blev flere og flere af de voksne danskere, der lever uden en samlever eller ægtefælle. Hvis man baserer sine vurderinger af udviklingen i familieforholdene på de faldende vielsesfrekvenser og stigende skilsmissehyppigheder, måtte man forvente, at en stigende andel af befolkningen lever som enlige.

Det har da heller ikke skortet på overdrevne forestillinger om denne tendens, hvis man ser på et tilfældigt udpluk af avisartikler om "alenelevsformen" og "singlekulturen":

"Statistikken viser, at der nu er flere enlige end gifte voksne i Danmark." (Politiken, 6. maj 1984).

Tabel 4.4

Personer på 16 år og derover, der bor uden ægtefælle eller samlever 1974-2003. Procentandel.

	1974	1980	1985	1990/91	2000	2002/03
Procentandel enlige	33	33	34	34	32	32
Antal interviewede	11.055	13.063	9.142	10.585	16.578	1.506

Kilde: For 1974-1991 er kilden omnibusundersøgelserne; for 2000 er kilden *Sundheds- og sygelighedsundersøgelsen 2000*, Statens Institut for Folkesundhed (Kjøller & Rasmussen, 2002); og for 2002/2003 European Social Survey, Round 1, (2003): www.europeansocialsurvey.org.

”Hver anden voksne dansker bor alene. Stadig flere voksne danskere bor alene.” (Aktuelt, 30. marts 1989).

”Flere og flere af os bor alene – børnefamilien bliver en sjældenhed.” (Politiken, 3. maj 1996).

”Hvorfor lever så mange unge kvinder i dag alene?”

”Når forskere og andre analyserer singlekulturen og dens årsager, lyder forklaringen ofte noget i retning af samfundets stigende individualisering, den øgede fokusering på individuel behovstilfredsstillelse, manglende lyst og evne til at forpligtige sig eller at karrieren prioriteres over parforhold og børn.” (Kronik, Politiken, 16. november 1997).

”En stigende del af befolkningen bor alene...” (Information, 23. december 2000).

Man har imidlertid ikke kunnet konstatere nogen nævneværdig ændring i andelen af enlige i forskellige familiestadier eller i den voksne befolkning som helhed de sidste 25 år, hvor det har været muligt at foretage opgørelser, hvor også de papirløse samlivsforhold blev inddraget. De registerbaserede undersøgelser havde især tidligere vanskeligheder med at opfange de papirløse forhold, og opgørelserne kom derfor som nævnt til at overdrive omfanget af enlige voksne.

De interviewbaserede opgørelser viser, at andelen af den voksne danske befolkning, der bor uden en samlever, har svinget mellem 32 og 34 pct. (tabel 4.4). Kun blandt de 18-30-årige har der været et signifikant fald i antallet af samlevende (figur 3.4) – altså blandt de unge, som endnu ikke har fået børn.

De indvundne år

Der er flere grunde til, at vi herhjemme – som i en række andre vesteuropæiske lande – oplever, at den voksne del af befolkningen tilbringer en større del af livet i en familie *uden børn*, end det har været tilfældet tidligere. Varigheden af de forskellige stadier i familiernes livscyklus er blevet ændret.

Dels har alderen for førstegangsfødende været stigende. Dels er flere kvinder forblevet barnløse, hvis man ser på de sidste 15 års udvikling. Der har ganske vist i de sidste 10 år været en tendens til, at flere kvinder får tre eller flere børn, men det samlede fertilitetsniveau er ikke påvirket. Den unge flytter ikke hjemmefra senere end før i tiden. Hertil kommer, at skilsmisserne må betyde, at flere voksne lever alene uden deres børn. Alle disse ændringer synes at pege på, at vi lever en større del af livet uden at bo sammen med børn.

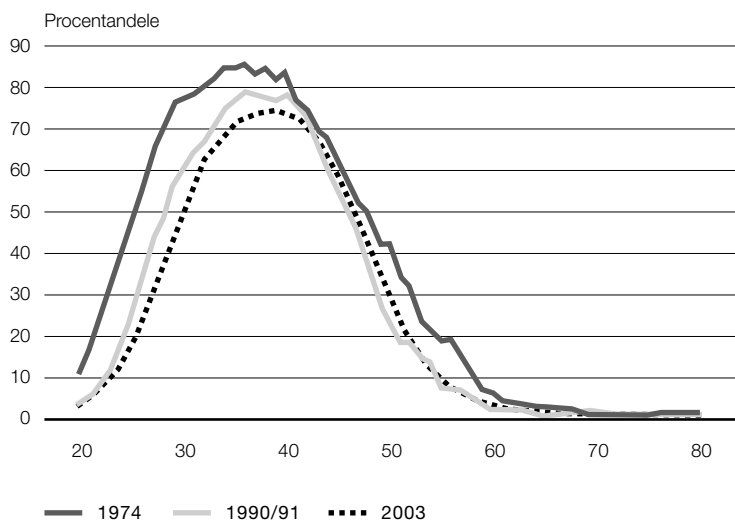
Borchorst (1989) fandt ved en analyse af udviklingen i Danmark siden 1900, at moderskabet i dag optager en betydelig mindre del af kvinders liv. Perioden, hvor kvinden har små børn, er indskrænket, samtidig med at kvindernes liv er blevet forlænget. En tilsvarende historisk analyse af udviklingen i Tyskland finder her de samme udviklingstendenser. Arthur E. Imhof kalder fænomenet for “de indvundne år” (1981).

Figur 4.11 illustrerer denne udvikling, idet kurverne angiver procentandelen af en aldersklasse, der har hjemmeboende børn under 18 år. Man kan dels se konsekvenserne af udskydelsen af børnefødslerne. Det ser således ud til, at der dels er sket en forrykning af kurverne, dels er der flere af dem under 45 år, der lever i en familie uden børn.

Men der er generelt set færre voksne, der bor sammen med børn og forskellen er størst for de 25-40-årige. Kurverne topper i aldersgruppen 35-43 år, hvor langt de fleste har hjemmeboende børn. Det skyldes, at det kun er ganske få, der får deres første barn efter denne alder, og det skyldes, at det kun er de færreste i denne aldersgruppe, hvor det yngste barn er over 18 år. For de 35-43-årige har ændringen været særligt markant, idet andelen med hjemmeboende børn i 1974 var 81 pct., mens andelen i 2003 er 73 pct. (tabel 4.5).

Figur 4.11

Personer i etårsaldersklasser med hjemmeboende børn under 18 år.
1974, 1990/91 og 2003.

Anm.: Børn defineres som personer, der er under 18 år, er ugifte, ikke selv har børn og ikke indgår i et samboende par (jf. nedenfor). Hvis et barn har forældrehenvisning til mindst én voksen i husstanden, er barnet hjemmeboende og regnes med til den (de) voksnes familie, ellers er barnet ikke-hjemmeboende og udgør sin egen familie. Alle personer, der ikke er børn, er voksne. Alle voksne, der ikke indgår i et par, er enlige.⁸

Kilde: Omnibusundersøgelserne samt Danmarks Statistik: Statistikbanken. For årene 1974 og 1990/91 er der sket en udjævning ved hjælp af et glidende gennemsnit med en periode på 3 år, mens 2003 er baseret på oplysninger om hele befolkningen.

8. Der er fire typer af par i Danmarks Statistiks definition:

A. Ægtepar. Parterne har ægtefællehenvisning til hinanden i CPR.

B. Registrerede partnerskaber. Parterne henviser til hinanden i CPR ligesom ægtefæller.

C. Samlevende par. Parterne har mindst ét fælles barn (i denne henseende uanset alder) boende i hjemmet, eller de har haft det den 1. januar 1990 eller den 1. januar i et senere år. Hvis der ikke længere er fællesbørn i hjemmet, skal forældrene have boet sammen ved alle senere status tidspunkter (= 1. januar hvert år).

D. Samboende par. De består af to personer af hvert sit køn uden fællesbørn, men evt. med børn, der er særbørn. De to personer har en aldersforskel under 15 år, de er, så vidt familie henvisningerne i CPR oplyser, ikke i familie med hinanden, og der er ikke andre voksne personer på adressen. Personer ned til 16 år kan være samboende.

Kilde: Danmarks Statistik: Statistikbanken.

Tabel 4.5

Andel 35-40-årige kvinder og 38-43-årige mænd med hjemmeboende børn under 18 år. 1974-2003. Procentandel.

	1974	1980	1985	1990/91	2003
Mænd (38-43 år)	77	78	72	70	64
Kvinder (35-40 år)	86	85	87	83	82
I alt	81	81	80	76	73

Anm.: De forskellige aldersgrupperinger for mænd og kvinder er valgt, fordi der gennemsnitligt er omkring tre års aldersforskel mellem manden og kvinden i samlevende forhold.

Kilde: Omnibusundersøgelserne, samt Danmarks Statistik: Statistikbanken.

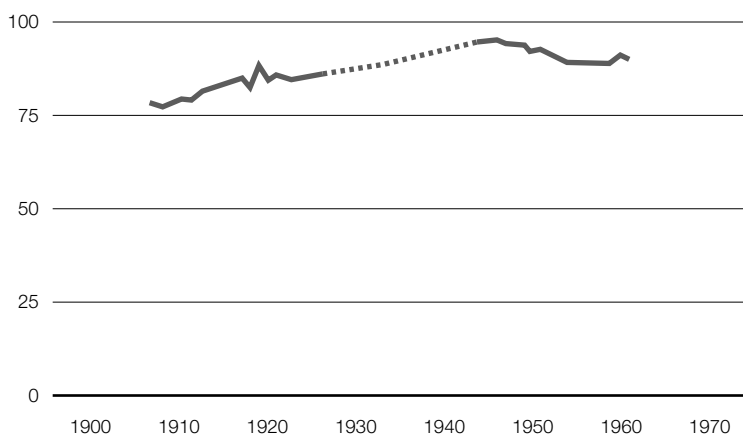
Som det fremgår af tabel 4.5 har der imidlertid været stor forskel på udviklingen for mænd og kvinder. Der er to grunde til dette. For det første betyder den øgede skilsmissehyppighed og tendensen til, at separationerne sker tidligere, at der er relativt flere mænd i 38-43-års alderen, der ikke bor sammen med børn. Omkring 36 pct. af mændene i denne aldersgruppe bor ikke i en familie med børn, mens dette kun er tilfældet for 18 pct. af kvinderne i den tilsvarende aldersgruppe. For det andet er der i dag relativt mange af mændene, som aldrig bliver fædre, mens der stadig er en meget stor andel af kvinderne, som bliver mødre. Den sidste opgørelse viser, at omkring 13,9 pct. af kvinderne og 22,7 pct. af mændene forbliver barnløse.

Siden 1900-tallets begyndelse er der sket en jævn forøgelse af andelen af kvinder, der bliver mødre (figur 4.12). I dag er det omkring 13 pct. af de 40-årige kvinder, der ikke er blevet mødre, mens den generation af kvinder, der blev født i 1907/1908, for omkring 25 pct.'s vedkommende aldrig nåede at få et barn.⁹ Selvom der dengang var flere fødsler i gennemsnit, var fødslerne fordelt på relativt færre kvinder (Henningsen, 1984).

9. Det skal bemærkes, at mens statistikken for generationerne født efter 1945 er baseret på levendefødte numre, så omfattede statistikken for 1907-1925 svangerskabsnumre. Dette betyder en overvurdering af antallet af kvinder, der bliver mødre i disse generationer.

Figur 4.12

Kvinder født i 1907-62, der har fået mindst et barn. Procentandele.

Anm.: Der mangler oplysninger fra perioden 1925-1944. Kvinderne er fulgt til det fyldte 49. år. Kvinder født 1953-1956 er dog kun fulgt til 45-årsalderen, mens de efterfølgende generationer kun er fulgt til 40-årsalderen.
Kilde: Det Statistiske Departement (1966): *Statistiske undersøgelser*, 19, Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (diverse årgange). Danmarks Statistik: Ægteskab, fødte og døde 1941-55.

Det relativt store antal kvinder, der aldrig fik børn, hænger sammen med, at de pågældende for en stor dels vedkommende ikke blev gift. Der var flere, der levede som tjenestepiger, "skyggetanter" og pebermøer. En blandt flere forklaringer herpå kan være, at relativt mange mænd på grund af de erhvervsmæssige strukturer havde vanskeligt ved at etablere sig og forsørge en familie.

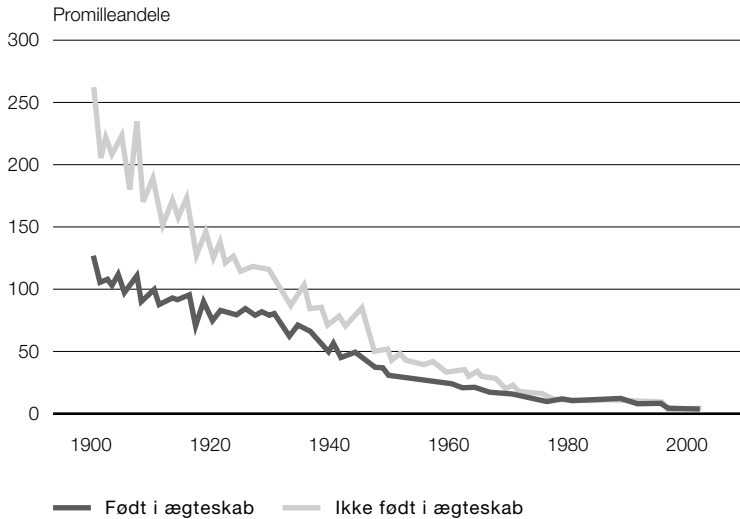
Spædbarnsdødeligheden for børn født uden for ægteskabet

Hvor mange mænd, der dengang forblev barnløse gennem hele livet, er uvist, men børnene havde trange kår, hvis forældrene af forskellige grunde ikke giftede sig. Spædbarnsdødeligheden var i begyndelsen af det 20. århundrede hen ved 25 pct. for de børn, der dengang blev født, uden at moderen var gift (figur 4.13).

Opgørelserne af spædbarnsdødeligheden omkring år 1900 viser, at hver fjerde af de levendefødte børn aldrig nåede deres etårsfødselsdag,

Figur 4.13

Spædbarnsdødeligheden pr. 1000 levendefødte, særskilt opgjort for børn af ugifte mødre og børn af gifte mødre. 1900-1997.

Kilde: Det Statistiske Departement (1966): *Statistiske undersøgelser*, 19. Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (diverse årgange).

hvis moderen var ugift. Det var en dødelighed, der var dobbelt så stor som blandt de børn, der blev født af gifte mødre. Efterhånden er forskellene i spædbarnsdødeligheden forsvundet helt som følge af de mange børn, der i dag fødes i papirløse forhold. Der kunne dog stadig helt op til 1990 konstateres en forskel i spædbarnsdødeligheden mellem enlige mødres børn og børn, der fødtes i en kernefamilie (Christoffersen, 1993a; Børlum Kristensen et al., 1986). Ud af 1.000 levendefødte i kernefamilier døde syv inden et år, mens det var dobbelt så mange (14,1), der døde blandt de enlige mødres børn.¹⁰

Man kunne tidligere registrere en betydelig forskel i spædbarnsdødeligheden mellem forskellige befolkningsgrupper. En undersøgelse (Lindhart, 1949) af de børn, der blev født i midten af forrige århundrede, 1945-1949, viser, at spædbarnsdødeligheden var mindre i familier, hvor forældrene var gårdmænd og godsejere end i land-

10. Der er her tale om ukorrigerede tal, idet der ikke er taget højde for moderens alder, helbred, sociale og økonomiske forhold, som kan udgøre de bagvedliggende forskelle.

arbejderfamilier. Spædbarnsdødeligheden hos arbejderne børn var gennemgående højere end i såvel de selvstændiges, de ledendes og i funktionærernes familier (Lindhart, 1949; Vedel-Petersen, 1952). Det var navnlig blandt de dårligst stillede i landdistrikterne (landarbejdere og tjenestepiger), at man så en tydelig overdødelighed blandt spædbørnene. Således var dødeligheden hos landarbejderne mere end dobbelt så stor som hos godsejere og proprietærer. Størst var spædbarnsdødeligheden hos gruppen af "huslige medhjælpere", der næsten udelukkende omfattede ugifte, enlige mødre (Lindhardt, 1949).

En gennemgang af nyere international forskning viser, at kvinder med en dårlig placering med hensyn til uddannelsesniveau, erhvervsarbejde, boligforhold og indkomst har en overrisiko for, at deres børn dør inden etårsalderen, i modsætning til de kvinder, der har en god placering på disse områder (Knudsen, 1988). En svensk undersøgelse, hvor 1,5 mio. børn er fulgt i perioden 1961-1979, viser en større børnedødelighed i alle aldersgrupper for børn af arbejdere sammenlignet med funktionærer (Vågerö & Östberg, 1989). En undersøgelse har vist et sammenfald mellem visse psykosociale belastninger og negative fødselsudfald, såsom spontan abort, for tidlig fødsel, lav fødselsvægt, misdannelser og dødfødsler. En sådan psykosocial belastning defineres i denne undersøgelse som dødsfald i familien, arbejdsløshed, skilsmisse, sygdom i familien, vold, kriminalitet og selvmordsforsøg i familien mv. (Helsborg et al., 1989).

Set over en tiårig periode ser det endda ud til, at de sociale forskelles betydning er øget, også når man har taget højde for rygning under graviditeten. Spædbarnsdødelighedens fald gennem de sidste 10 år er ikke kommet alle befolkningsgrupper lige meget til gode. Spædbarnsdødeligheden var fx større for børn af kvinder med en kort skoleuddannelse. Disse børn havde dobbelt så stor risiko for at dø i løbet af det første leveår som børn af mødre med en studenterekamen – også når der var taget hensyn til moderens alder (Helweg-Larsen et al., 1999).

Marginaliserede mænd bliver ikke fædre

Med til en undersøgelse af familiedannelsen hører en beskrivelse af, hvem det er, der ikke bliver forældre. Er de personer, der bliver forældre, repræsentative for dem, der aldrig får børn? Er der nogle

sociale eller økonomiske barrierer, som gør sig gældende for familiedannelsen? Og er det de samme "sorteringsmekanismer", der gør sig gældende for mænd, som det er for kvinder?

Uddannelsesstatistikken indeholder normalt ikke informationer om samlevers eller ægtefælles erhvervsuddannelse. Men i en række landsdækkende interviewundersøgelser har dette kunnet belyses. Det ses, at kvinderne generelt har en tilbøjelighed til at vælge mænd (eller blive valgt af mænd), der har en længere erhvervsuddannelse end dem selv (Christoffersen, 1993a; 1998a). Undersøgelsernes resultater kan ikke forklares med, at der er flere mænd med en længere erhvervsuddannelse, for mønsteret genfindes også i de yngre familier, der er dannet i en historisk periode, hvor mænd og kvinder får samme længde erhvervsuddannelse.

Undersøgelsen viser, at en del af de store erhvervs- og indtjeningsmæssige forskelle, man finder mellem fædre og mødre i småbørnsfamilierne, kan ses som en konsekvens af, at de mænd, der populært sagt klarer sig godt på arbejdsmarkedet, får familie og børn, mens en stor gruppe af marginaliserede mænd ikke får familie og børn. Det er i grove træk den modsatte tendens, der gør sig gældende blandt kvinderne ved opgørelsen i 1993.

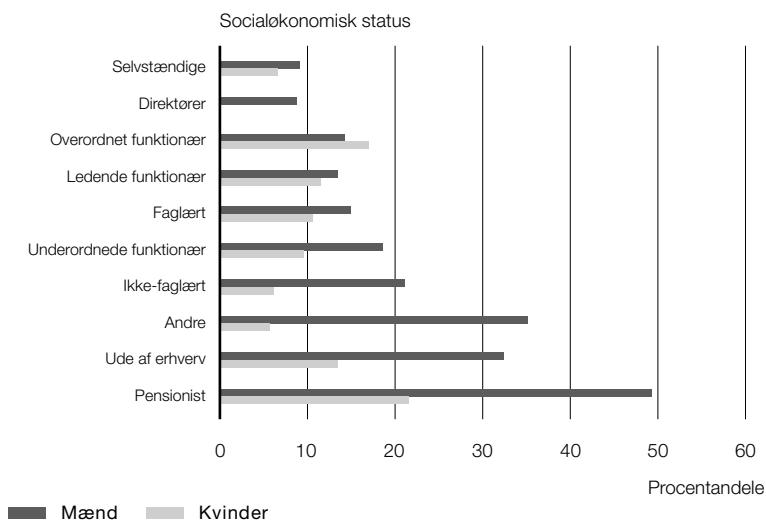
Tal baseret på fertilitetsdatabasen i Danmarks Statistik (1997) viser således en tydelig sammenhæng mellem mænds socioøkonomiske gruppe og deres barnløshed som 44-årige (figur 4.14.a).

Denne markante sammenhæng mellem socioøkonomisk gruppe og forekomst af barnløshed blandt de 44-årige mænd står i særlig grad modsætning til de 44-årige kvinders situation. Dels er barnløsheden næsten dobbelt så udbredt blandt mændene som blandt kvinderne. Dels er der for de mest talstærke grupper af kvinderne den modsatte sammenhæng mellem socioøkonomisk gruppe og barnløshed, hvis man ser bort fra de relativt få kvinder, der befinder sig i ydergrupperne for opgørelsen i 1993.

Hvis man ser bort fra de ganske få selvstændige og direktører blandt de 44-årige kvinder, så ses den største barnløshed blandt kvinderne i denne aldersgruppe blandt de overordnede og ledende funktionærer med en faldende barnløshed ned igennem de socioøkonomiske

Figur 4.14.a

Andel af mænd og kvinder uden børn i 44-årsalderen, opgjort særskilt efter erhvervsmæssig stillingsgruppering. 1993.

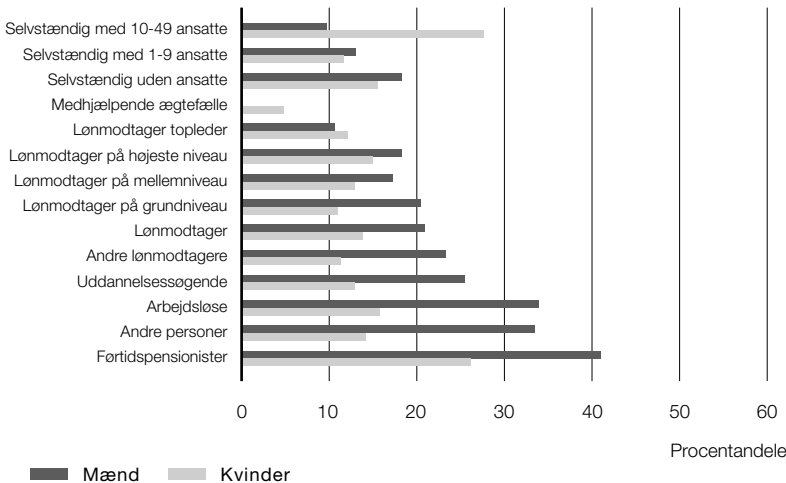
Kilde: Danmarks Statistik (1997).

grupper, således at de ikke-faglærte og gruppen “andre” har den laveste andel barnløse kvinder. Kvinder, der er ude af erhverv eller førtidspensioneret, har kun halvt så stor en andel barnløse som de mænd, der er i samme socioøkonomiske gruppe, men dog også en relativt stor andel af barnløse sammenlignet med gennemsnittet af kvinder i 44-årsalderen ved opgørelsen i 1993.

En tilsvarende opgørelse for 2001 viser nogenlunde samstemmende resultater, selvom den erhvervsmæssige stillingsgruppering er ændret i mellemtiden. Det er stadig tydeligt, at der er få barnløse blandt mænd, der erhvervsmæssigt er blandt topledere eller selvstændige med mange underordnede, og tilsvarende relativt mange barnløse mænd blandt de arbejdsløse og førtidspensionerede 44-årige (figur 4.14.b). Mønsteret er imidlertid mere jævnt fordelt for kvindernes vedkommende. Kun blandt de ganske få selvstændige kvinder med 10 eller flere underordnede og blandt førtidspensionerede kvinder finder man signifikant flere barnløse i 44-årsalderen ved opgørelsen i 2001.

Figur 4.14.b

Andel af mænd og kvinder uden børn i 44-årsalderen, opgjort særskilt efter socioøkonomisk stillingsgruppering 2001.

Kilde: Upubliceret datamateriale fra Danmarks Statistik.

Disse resultater stemmer overens med en række udenlandske undersøgelser. Den amerikanske sociolog Jessie Bernard (1972) gennemgår en række undersøgelser, der viser overvældende sociale, økonomiske og helbredsmæssige forskelle mellem enlige mænd og gifte mænd – også når sammenligningerne foretages inden for samme aldersgrupper. De gifte mænd har større held med deres karriere, højere indkomst og flere højstatus job end de ugifte mænd. De gifte mænds mentale og fysiske helbred er signifikant bedre – og de har en større chance for at leve længere. En svensk undersøgelse kommer frem til lignende resultater (Hallberg, 1991).

Der er to konkurrerende hypoteser, der giver en forklaring på disse forhold. For det første er der Jessie Bernards hypotese (1972) om, at det er ægteskabet, der har denne indflydelse på mændenes mentale og fysiske helbred samt erhvervmæssige karriere, og at det fx ikke er deres erhvervmæssige uddannelse, der er deres adgangsbillet til de mere prestigefyldte job.

Når man i en lang række udenlandske undersøgelser har fundet den statistiske sammenhæng mellem ægteskab og mænds indkomst, at mænd med høje indkomster har en relativt større sandsynlighed for at være gift end mænd, der tjener lidt (se fx Kalachek & Raines, 1976; Hill, 1979; Pfeffer & Ross, 1982), så skyldes det ifølge Jessie Bernard, at kvinderne i et parforhold øger deres ægtefælles produktivitet.

En anden forklaring kunne imidlertid være, at mænd med høj indkomst har relativt større chance for at blive gift, og hvis de bliver skilt, så har de en relativt mindre sandsynlighed for at forblive enlige ret længe.

En tredje forklaring kan være, at der findes nogle faktorer, der både er bestemmende for mænds indkomst og for, om de bliver gift eller ej. En forløbsundersøgelse på et større materiale understøtter den sidste type forklaring (Cohen & Habersfeld, 1991).

En teori om familiedannelse

Man kunne fristes til at fremsætte en anden hypotese om, at kvinden i betydelig grad vælger den mand, der skal være far til hendes børn, efter hans placering på den sociale rangstige. Man kunne kalde det teorien om det asymmetriske partnervalg. Susan McRae (1986) udtrykker det således efter en gennemgang af britiske undersøgelser: "Det er en norm for kvinder at gifte sig med mænd, som er over dem selv på den sociale rangstige, eller i det mindste på samme niveau" (egen oversættelse). Ifølge denne teori vil mænd, der har magt, og som tjener meget, således have let ved at finde en partner.

De mænd, der har ressourcer, og som dermed kan give social beskyttelse vil ifølge teorien relativt oftere få familie og børn end fattige, langtidsarbejdsløse og marginaliserede mænd. Man kan i hvert fald konkludere, at de ovennævnte analyser til en vis grad understøtter disse teoretiske antagelser. En af teoriens konsekvenser er, at indkomstforskelle mellem de kommende forældre yderligere vil uddybes på grund af det asymmetriske partnervalg, fordi lønprofilen er "stejlere", dvs. at lønnen stiger hurtigere end det er tilfældet for en række længere uddannelsers vedkommende end for kortvarige uddannelser.

Det er imidlertid for tidligt at sige mere om, på hvilken måde det ændrede uddannelsesmønster, der især har ændret kvindernes situation, vil komme til at påvirke pardannelsesmønsteret og dermed fertilitetsmønsteret i fremtidens samfund.

FAMILIE OG BØRN

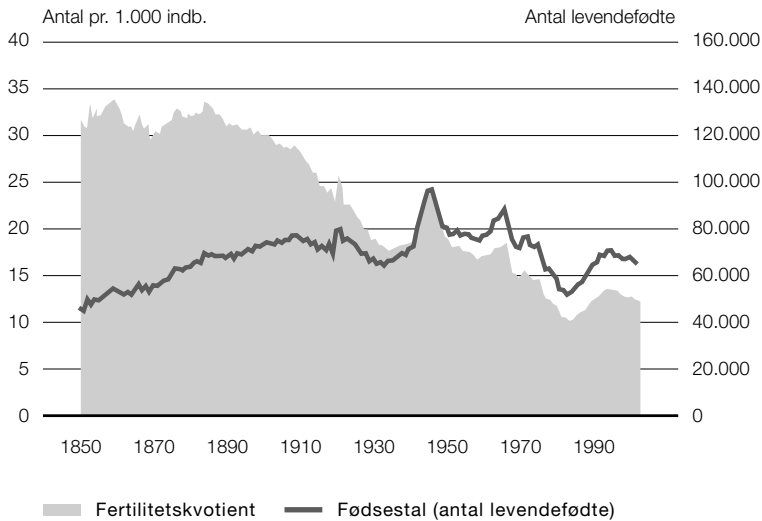
Fødselstallet

Det årlige antal fødsler har i de sidste 150 år svinget mellem 43.000 og 96.000. I dag er fødselstallet omkring 64.000 fødsler årligt, hvilket er lidt mindre end gennemsnittet for perioden (67.000). Fødselstallet skal imidlertid vurderes på baggrund af befolkningens størrelse. I løbet af de sidste 150 år er befolkningen steget fra 1,6 mio. til 5,4 mio., samtidig med at det årlige antal fødsler i forhold til befolkningens størrelse er gået markant tilbage (figur 5.1). Det er bemærkelsesværdigt, at befolkningen i 1881, som var på næsten 2 mio. indbyggere, havde det samme antal fødsler årligt, som vi har i dag.

Man kan her bemærke, at der er nogle relativt store udsving, dels omkring første og anden verdenskrig, især ved anden verdenskrigs afslutning er fødselstallet helt udsædvanligt stort. Man taler om de store fødselsårge, der kulminerede med 96.000 fødsler i 1946. Dette gav imidlertid kun mindre efterdønninger med lidt forøgede fødselstal omkring slutningen af 1960'erne og midten af 1990'erne. En tilsvarende udvikling gjorde sig gældende i en række vesteuropæiske lande og i USA. De store udsving i antallet af fødsler gav mange planlægningsmæssige problemer og udfordringer som det ændrede behov for boliger, børnehaver, skoler og på et senere tidspunkt hospitalspladser, plejehjem osv. Men selvom fødselstallet i Danmark gennemgående var på over 60.000 gennem det 20. århundrede, så var der grund til bekymring for befolkningstallet på længere sigt, fordi fertilitetsniveauet i befolkningen faldt.

Figur 5.1

Antal levendefødte, samt antal levendefødte pr. 1.000 indbyggere.
1850-2002.

Kilde: Det Statistiske Departement (1966), samt Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (diverse årgange).

Fra omkring 30 levendefødte pr. 1.000 indbyggere pr. år faldt fødselshyppigheden til omkring 18 i begyndelsen af 1930'erne, og i dag fødes der endnu færre, nemlig omkring 12 levendefødte årligt pr. 1.000 indbyggere. Fødselstallet har forståeligt nok stor politisk bevågenhed. I 1930'erne blev fødselshyppighedens nedgang fulgt særligt nøje, hvilket resulterede i, at der i 1935 blev nedsat en særlig kommission (Befolkningskommissionen), fordi man frygtede de langsigtede konsekvenser.

“Fra ca. 1930 er imidlertid fødselshyppigheden blevet så lav, at befolkningens nuværende størrelse ikke vil kunne forventes opretholdt i det lange løb.” (Befolkningskommissionen, 1936).

På denne baggrund fandt man det nødvendigt at tage problemet op til grundig undersøgelse for dels at overveje følgerne af udviklingen, dels at overveje eventuelle forholdsregler. *Faldet i fødselstallet ville få konsekvenser for alderssammensætningen i befolkningen.* Man frygtede dengang, at antallet af personer i den produktive alder ville gå tilbage

i forhold til antallet i de ældre aldersklasser, hvorved forsørgerbyrden ville forøges væsentligt.

Man mente ikke, at hensynet til arbejdsløshedens afhjælpning kunne gøre det betænkeligt at imødegå nedgangen i folketallet ved befolkningspolitiske forholdsregler. Det var regeringens opfattelse,

“at arbejdsløsheden ikke stiger samtidig med og på grund af befolkningens størrelse, men er afhængig af svingninger i erhvervslivet ...” (Befolkningskommissionen, 1936)

Som et resultat af blandt andet Befolkningskommissionens arbejde kom sundhedsplejerskeordningen (1937), boligstøtteleven (1938), Mødrehjælpen (1939), svangerskabshygiejneloven (1945) og skolelægeordningen (1946). Vi skal senere se, om det med disse tiltag lykkedes at påvirke det antal børn, som den enkelte kvinde fik i løbet af sin reproduktive periode.

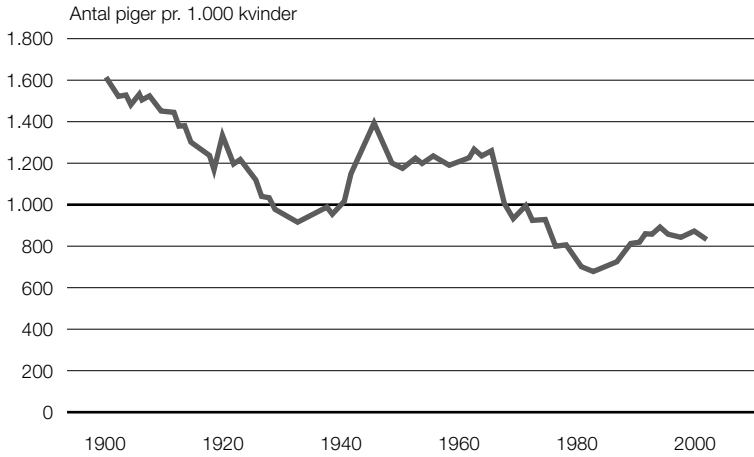
Kan befolkningen reproduceres på længere sigt?

Det kan være svært alene ud fra variationerne i det årlige fødselstal at vurdere, om befolkningen reproducere sig selv på længere sigt. Fødselstallet kan således variere alene som følge af store og små årgange af kvinder i den fødedygtige alder. Således kan et fald i fødselstallet over en årrække skyldes, at der i perioden er sket et fald i antallet af kvinder i den fertile alder. Men også andre demografiske faktorer kan skjule sig bag variationerne i fødselstallet.¹¹ Eksempelvis har nedgangen i dødeligheden blandt kvinder i den fødedygtige alder i sig selv haft en positiv indflydelse på fødselstallets udvikling. For at kunne vurdere, om et lands befolkning reproducere sig selv på længere sigt, har man derfor udviklet en demografisk model, som både tager hensyn til fertiliteten og dødeligheden blandt kvinderne i de fertile aldersgrupper. Man har udviklet et enkelt demografisk

11. For Danmarks vedkommende kan man i denne sammenhæng se bort fra ind- og udvandring, da disse ikke har været af et omfang, der har væsentlig betydning for udviklingen i antallet af børnefødsler.

Figur 5.2

Nettoreproduktionstallet for 1900-2002.

Kilde: Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser*, samt Det Statistiske Departement (1966): *Statistiske undersøgelser* 19.

mål: nettoreproduktionstallet, for at kunne vurdere befolkningens evne til at reproducere sig selv på længere sigt. Dette tal er uafhængigt af variationerne i antallet af kvinder i den fødedygtige alder og baserer sig på den aktuelle fertilitet og aldersbetingede dødelighed i befolkningen.

Nettoreproduktionstallet for et bestemt år angiver det antal levede fødte piger, som 1.000 kvinder ville sætte i verden, hvis de 1.000 kvinder netop fødte så mange piger, som årets aldersbetingede fertilitetskvotienter angav, og gruppen af kvinder reduceredes svarende til årets dødeligheds erfaringer.¹²

Disse modelbetragtninger leder frem til, at hvis befolkningens størrelse skal opretholdes på længere sigt, må nettoreproduktionstallet ligge på 1.000, når vi ser bort fra virkninger af ud- og indvandring.

12. Beregningen af nettoreproduktionstallet er fx beskrevet i Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser*.

Nettoreproduktionstallet har imidlertid i længere perioder ligget væsentligt under dette niveau (figur 5.2). I 1930'erne (1929-1940) lå tallet under 1.000, samt fra 1969 og frem til i dag har tallet været under 1.000, med det laveste niveau i 1983 (662) og en stabilisering på et lidt højere niveau fra 1995 og frem til 2002, men stadigvæk 20 pct. under det magiske tal. Dette vil ifølge modelbetragtningen automatisk føre til en stadig befolkningstilbagegang på længere sigt, hvis fertilitetsmønsteret ikke ændres.

Selv en svag forøgelse af nettoreproduktionstallet, som det er set fra 1983 til 1995, har kun haft en mindre effekt i forhold til det meget lave fertilitetsniveau. Sammenholdes nettoreproduktionstallet med de aktuelle fødselstal, kan man se, at fødselstallet kan lede frem til fejlagtige konklusioner om ændringer i befolkningens fertilitet. For eksempel kunne man betegne det relativt store fødselstal omkring 1966 som et "fødselsboom", men nettoreproduktionstallet har været nogenlunde stabilt på omkring 1.200 for perioden 1949-1967. Udsvingene i fødselstallet i denne periode kan altså blot afspejle, at store og små årgange af kvinder befinder sig i de reproduktive aldersgrupper.

Ud fra disse modelbetragtninger må man altså regne med en stadig befolkningstilbagegang på længere sigt, og at befolkningstallet kun kan stabiliseres med en konstant nettoindvandring.

Nettoreproduktionstallet for et kalenderår udregnes som nævnt på grundlag af de aldersbetingede fertilitetskvotienter for det pågældende kalenderår. Dette betyder, at hvis mange kvinder udskyder graviditeten, så vil dette påvirke nettoreproduktionstallet, men det vil måske ikke påvirke det antal børn, de pågældende kvinder vil få i løbet af deres reproduktive periode.

Når nettoreproduktionstallet beregnes på grundlag af et enkelt kalenderårs fødselserfaringer, betyder det, at kvinder på fx 30 år tillægges samme fødselsandsynlighed uanset, hvor mange børn de allerede har født (Henningsen, 1984). Hvis man baserer sine befolkningsprognoser på sådanne modelbetragtninger, kan det resultere i de besynderligste resultater:

“Om 97 år er der kun 2 millioner danskere tilbage. Det samfund, vi kender i dag, vil i løbet af to-tre generationer være totalt ændret, hvis udviklingen fortsætter.” (Rasmussen, 1984)

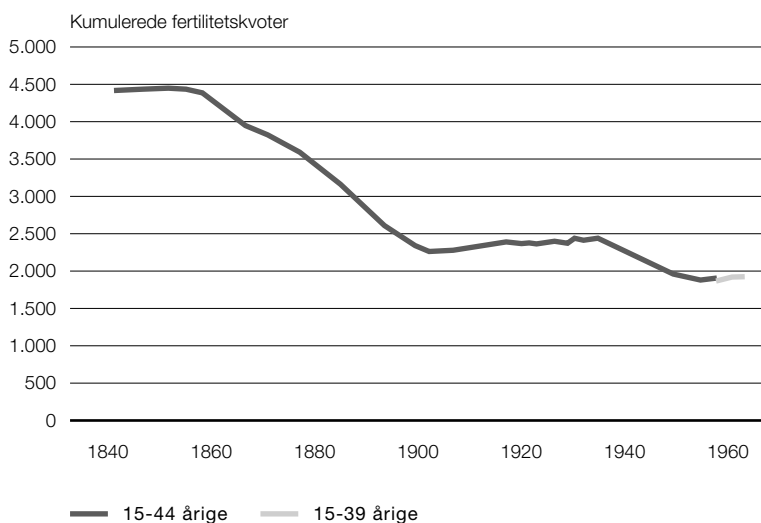
Denne fremskrivning blev foretaget på grundlag af de meget lave nettoreproduktionstal, man registrerede i 1982/83, og som senere viste sig at være de laveste i det forrige århundrede, hvorfor de ikke var repræsentative.

I stedet for nettoreproduktionstallet kan man anvende den samlede fertilitet for de enkelte generationer til at vurdere fertilitetsniveauets udvikling i befolkningen. Figur 5.3 viser det relative antal levendefødte, som kvindegenerationerne født 1840-1963 har nået at sætte i verden.

Ved at sammenligne figur 5.1 og figur 5.2 kunne vi iagttage, at årlige nettoreproduktionstal varierer mindre end de årlige fødselshyppigheder, fordi nettoreproduktionstallet blandt andet eliminerer de

Figur 5.3

Antal levendefødte pr. 1.000 kvinder for kvindegenerationerne født 1840-1963.

Anm.: Antal levendefødte opgjort for de 15-44-årige, samt for de 15-39-årige.

Kilde: Matthiessen (1970), samt Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (diverse årgange).

udsving, der skyldes forskydninger i aldersstrukturen med store og små årgange. Men hvis man sammenligner det årlige nettoreproduktionsstal med generationsfødselstallet, forsvinder de årlige variationer næsten helt (figur 5.3).

De kvinder, der blev født i midten af det 19. århundrede, nåede at få 4,5 børn i gennemsnit, mens de kvinder, der blev født omkring 1900, kun nåede at få 2,3 børn i gennemsnit.

De kvinder, der i dag er ved at afslutte deres reproduktive periode, har nået at få 1,9 børn i gennemsnit. Der synes at være tre plateauer (figur 5.3). Det første plateau viser en nogenlunde stabilitet på omkring 4,5 børn i gennemsnit for de kvinder, blev født før 1860; det andet plateau viser en stabilitet for de kvinder, der blev født i perioden 1900 til 1935 med omkring 2,1 barn i gennemsnit. Det sidste niveau synes at være stabiliseret for de kvinder, der er født 1955 til 1963 med omkring 1,9 barn i gennemsnit.

Befolkningsskmissionen prøvede, som nævnt, gennem en række sociale og økonomiske tiltag at øve indflydelse på det antal børn, den enkelte kvinde fødte i løbet af sin reproduktive periode. Det viste sig imidlertid at være vanskeligt med disse politiske tiltag at opnå en hurtig indflydelse på det antal børn, som den enkelte kvinde får. Som man kan se, når de kvinder, der blev født i år 1900, og som især fik deres børn i 1920'erne, at få præcis lige så mange børn, som de kvinder, der blev født i 1935, og som fik deres børn i 1960'erne.

Som det også ses, var nedgangen i generationsfertiliteten startet i slutningen af det 19. århundrede, og den fortsatte gennem det 20. århundrede upåvirket af de skiftende socialpolitiske foranstaltninger. En økonomisk teoretisk forklaring på dette (Johansen, 1985) er, at ændringen fra landbrugs- til industrisamfund betød, at bolig og arbejdsplads blev adskilt. Børnene kunne ikke deltage i forældrenes arbejde. De kunne heller ikke gennem arbejdet i forældrenes bedrift lære det, de skulle kunne, for at klare sig i det nye samfund.

Nedgangen i fertiliteten stoppede først i perioden omkring 1935-1965, hvor kønsarbejdsdelingen med en hjemmegående husmor muliggjorde et relativt højt fødselstal (Bertelsen, 1985). Mødrenes erhvervsdeltagelse har senere betydet et yderligere fald i fertiliteten,

der nu ser ud til at stabilisere sig på et lavere niveau svarende til de nye livsformer (Johansen, 1985).

Det lavere fertilitetsniveau efter 1960'erne kan primært forklares ud fra kvindernes ændrede samfundsmæssige stilling, hvor flere og flere får en længere skoleuddannelse og erhvervsuddannelse samt erhvervsarbejde. For det andet giver en udbredt brug af p-piller og anden prævention samt adgangen til fri abort en forbedret mulighed for at kontrollere og afstemme tidspunktet for børnefødslerne. For det tredje er kvinder i dag betydeligt ældre, når de får børn, hvilket i sig selv betyder, at de ikke når at få så mange børn som tidligere. Endelig kan økonomiske og sociale belastninger af småbørnsfamilierne – flere separationer og skilsmisser – være faktorer, der har nedsat børnetallet.

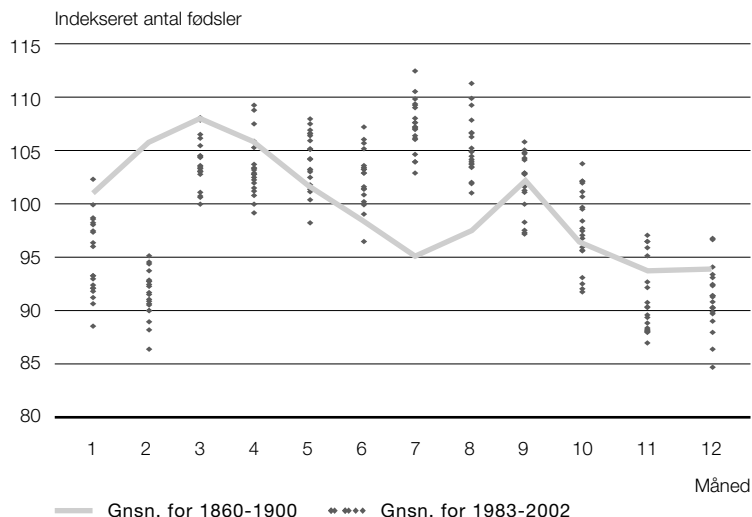
Mange flere kvinder har ved hjælp af en uddannelse fået mulighed for at give deres børn en tryk opvækst. Paradoksalt nok finder man i danske og udenlandske undersøgelser, at de kvinder, der af den ene eller anden grund afskæres fra uddannelsesmulighederne, starter tidligere med at få børn, og de når ofte også at få flere børn. De ser tilsyneladende ingen grund til at udsætte tidspunktet for at få børn, formentlig fordi deres muligheder for at opnå en større økonomisk og social sikkerhed for deres børn er udtømte.

Hvornår får vi børn?

Man har længe vidst, at der er forskel på antallet af børn, der fødes i fx marts og december. En svensk demograf satte sig for at undersøge, om de bedre muligheder, kvinder i dag har for at bestemme tidspunktet for fødslerne, også gav sig udslag i, at de i højere grad end for 100 år siden valgte nogle bestemte tidspunkter i løbet af året at få børn på (Cassel, 2002).

Det viste sig, at lyset spiller en stor rolle for hormonproduktion og dermed også for undfangelserne, men undtagelsen var de relativt mange børn, der blev undfanget ved festerne i december. Juleeffekten var særlig stærk ved begyndelsen af 1900-tallet, men har derefter gradvist mistet sin indflydelse på fødselstidspunktet. Til gengæld har den gradvise indførelse af ferie i anden halvdel af det forrige århundrede betydet, at marts, april og maj har overtaget førerpladsen

Figur 5.4
 Levendefødte fordelt efter fødselsmåned.

Anm.: Indekseret antal fødsler, hvor 100 angiver årets fødsler divideret med 12. Der er indtegnet et punkt for hver måned i årene 1983-2002, mens gennemsnittet for fødslerne i 1860-1900 er indtegnet med den angivne kurve. Månedernes forskellige længde kan ikke forklare de fundne forskelle.

Kilde: Statens Statistiske Bureau (1905); Danmarks Statistik: Statistikbanken; samt Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (diverse årgange).

for børnefødselsdage, hvilket svarer til, at flere af børnene er blevet undfanget i sommerferien (Cassel, 2002).

Fødslernes placering i løbet af året var i slutningen af det 19. århundrede (1860-1900) væsentlig anderledes end i dag (figur 5.4). Man kan se, at undfangelsen af fødslerne fulgte en sinuskurve ligesom lysudviklingen i foråret og forsommeren resulterende i flest fødsler i februar, marts og april og færrest i juli-december med undtagelsen af september, som havde det karakteristiske julerelaterede toppunkt.

Det moderne mønster for de danske fødslers placering i løbet af året svarer til de svenske forhold, hvis man betragter de sidste 20 år under et (figur 5.4). Også i Danmark finder man en sommerferieeffekt, idet antallet af fødsler i månederne marts, april og maj ligger over gennemsnittet, og man kan stadig se en mindre julefesteffekt, men ellers er mønsteret præget af en bevidst planlægning for at få fødslerne til at finde sted i juli og august. Cassel (2002) nævner i

forbindelse med de svenske tal, at en del af forklaringen kan findes i de nye arbejdsmarkedsmæssige muligheder for, at forældrene på denne måde får bedre mulighed for at være sammen i barnets første måneder.

Ønskebørn og uplanlagte graviditeter

Begrebet ønskebarn er overgået til den almindelige sprogbrug, uden at det dog ligger helt klart, hvad der skal forstås herved. En fortolkning, at forældrene bevidst har planlagt eller besluttet sig for graviditeten. I en landsdækkende interviewundersøgelse af forældre, der havde et 4-5 måneder gammelt barn født i efteråret 1995, indgik følgende spørgsmål: Nu vil jeg gerne høre lidt om, hvad det har betydet for dig/jer at få barnet. Var dit/jeres barn et såkaldt ønskebarn?¹³

For langt hovedparten af de mødre, der fik et barn i 1995 (87 pct.), var der tale om et såkaldt ønskebarn. Men både blandt teenagemødrene (45 pct.) og blandt de enlige mødre (56 pct.) var der relativt færre, som svarede bekræftende på spørgsmålet.

For at få belyst parforholdets situation er det af interesse at undersøge, under hvilke omstændigheder parfamilien betegner deres barn som ønskebarn, og under hvilke de ikke gør det, fordi svaret kan fortælle noget om de optimale forhold for familiens trivsel.

Undersøgelsen viser, at moderens aktuelle uddannelsessituation og især faderens erhvervsøkonomiske forhold er afgørende for, hvorvidt barnet betegnes som ønskebarn. Hvis moderen ikke har en erhvervsuddannelse, eller hvis moderen er under 20 år, så betegnes barnet oftere som et "ikke-ønskebarn". Men også forældrenes indbyrdes forhold synes at have betydning.

Hvis forældrene kun har boet sammen i kort tid (under 1 år), så betegner moderen oftere barnet som "ikke-ønsket". Dette er lige-

13. Umiddelbart kan spørgsmålet "Var jeres barn et såkaldt ønskebarn?" virke tvetydigt. Dels kan en bekræftelse betyde, at graviditeten var planlagt, dels kan en bekræftelse også betyde, at graviditeten ikke var planlagt, men at det efterfølgende er blevet en ønsket graviditet og ikke en abort (Christoffersen, 1998a).

Tabel 5.1

Sociale baggrundsforhold sat i sammenhæng med, om moderen betegner barnet som et ønskebarn. Kun børn født i 1995 i parfamilier.

Den samlede model	Odds ratio	Konfidens-interval	Signifikansniveau
Det var det første barn	1,66	(1,32-2,08)	0,0001
Moderen er teenagemor med det aktuelle barn	0,19	(0,09-0,42)	0,0001
Moderen er 34 år og derover	0,71	(0,53-0,95)	0,003
Forældrene har boet sammen i mindre end 1 år	0,18	(0,11-0,29)	0,0001
Faderen har en længere erhvervsuddannelse end moderen	1,26	(1,01-1,56)	0,04
Forældrene er papirløst samlevende	0,61	(0,49-0,77)	0,0001
Faderens indkomst under 150.000 kr.	0,55	(0,42-0,73)	0,0001
Moderen har en erhvervsuddannelse	1,68	(1,34-2,11)	0,0001

Anm.: I den samlede model indgår de faktorer, der hver for sig kan bidrage med signifikant ny information, som statistisk kan forklare situationen som ønskebarn. Tabellen viser, at hvis det er det første barn, øges sandsynligheden 1,66 gange for, at der er tale om et ønskebarn, i forhold til hvis barnet ikke er det første barn. Der er en vis usikkerhed på dette statistiske estimat, men med 95 pct.'s sikkerhed ligger den sande værdi inden for konfidensintervallet (1,32-2,08). Når også de øvrige faktorer er taget i betragtning, er sandsynligheden for, at denne information ikke bidrager med nogen ny information til at kunne forudsige, om forældrene vil betegne barnet som et ønskebarn, mindre end 0,0001.

Kilde: Christoffersen (1998a).

ledes tilfældet relativt hyppigere i de tilfælde, hvor forældrene lever papirløst sammen.

I de tilfælde, hvor faderen har en længere erhvervsuddannelse end moderen, betegner hun oftere barnet som et ønskebarn, hvorimod dette sjældnere er tilfældet, hvis faderens indkomst er under 150.000 kr. (bruttoindkomst i 1995). Der er således flere forhold, der tyder på, at faderens erhvervsøkonomiske forhold på det aktuelle tidspunkt har stor indflydelse på, om barnet er planlagt (tabel 5.1).

Umiddelbart ser det ikke ud til, at status af første barn eller et efterfølgende barn har betydning for, om barnet er et såkaldt ønskebarn. En nærmere analyse viser imidlertid, at det faktisk spiller en signifikant rolle, når man har taget højde for de øvrige faktorer indflydelse. Alt andet lige, så er det første barn relativt oftere planlagt end det andet barn. Det modsatte gør sig gældende for de mødre, der er 34 år eller derover. En nærmere analyse viser, at deres gennemførte graviditeter sjældnere er planlagte sammenlignet med de noget yngre

aldersgrupper, når vi tager højde for de øvrige forholds betydning. En nærliggende forklaring kan være, at selvom graviditeten ikke var planlagt, så er de "ældre" mødre måske i en mere etableret situation. Det kan tænkes at indgå i hendes overvejelser, at hendes chancer for at blive gravid senere, hvis hun vælger en abort, kan være stærkt reducerede på grund af hendes fremskredne alder.

Når vi tidligere har kunnet konstatere, at børnefødslerne gennem den sidste menneskealder er udsat i forhold til tidligere tiders gennemsnitlige fødselsalder, så hænger det antagelig ikke alene sammen med kvindens erhvervsmæssige kvalificering. Resultaterne bestyrker antagelsen om, at også den potentielle faders erhvervsøkonomiske situation spiller en afgørende rolle for planlægningen af børnefødslerne.

Ønskede I en dreng eller en pige?

Forældrene blev i undersøgelsen spurgt, om de på forhånd havde ønsket en dreng eller en pige, hvis de havde nogle præferencer. Langt hovedparten (to tredjedele) af såvel mødre som fædre svarede, at det var lige meget. Blandt de fædre, der udtrykte et særligt ønske om barnets køn, var der en svag overvægt, der ønskede en dreng frem for en pige. Men blandt mødrene var der derimod et mere udtalt ønske om at få en pige frem for en dreng. Det samlede indtryk var altså, at der var et større ønske om at få en pige end en dreng blandt forældrene.

Tabel 5.2

Havde du på forhånd ønsket en dreng eller en pige? Børn født i 1995. Procent.

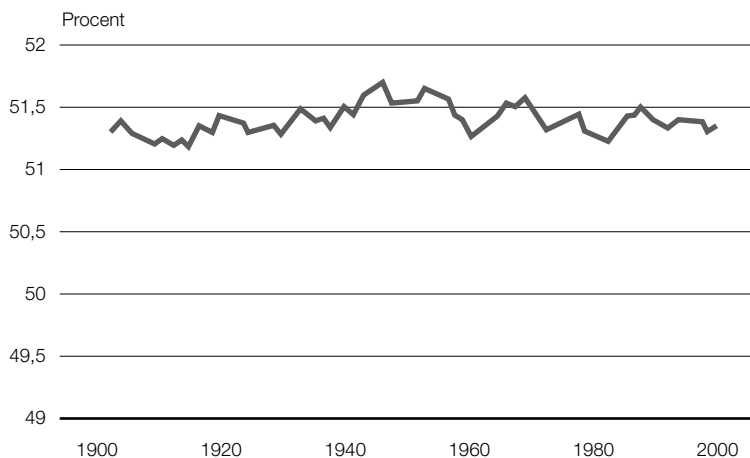
	Fædre	Mødre
Nej, lige meget	69	66
Ja, en dreng	18	13
Ja, en pige	13	21
I alt	100	100
Antal interviewede forældre	4.094	5.417

Anm.: Andel, der ønskede et barn af samme køn som dem selv, i forhold til andel, der ønskede et barn af modsat køn, var hhv. for fædre 1,3 og mødre 1,7. De ganske få, der ikke huskede dette, er rubriceret under kategorien "lige meget". Forskellen er signifikant med Fisher eksakt test ($P < 0,002$).

Kilde: Christoffersen (1998a).

Figur 5.5

Andel drenge blandt levendefødte. 1901-2002.

Anm.: I figuren er indtegnet en trendlinje på grundlag af et glidende gennemsnit med perioden 5 år.
Kilde: Danmarks Statistik: Statistikbanken.

Undersøgelsen bekræfter her en tendens, man i øvrigt har set fx ved adoptioner af udenlandske børn eller ved anbringelse af børn i familiepleje. Her viser det sig, at forældrene foretrækker piger. Der er således relativt flere drenge på institution og relativt flere piger i familiepleje (Christoffersen, 1993b). I en tidligere dansk undersøgelse blandt førstegangsfødende kvinder viste det sig, at 65 pct. syntes, at spørgsmålet om barnets køn var ligegyldigt, 22 pct. ønskede en pige, mens 13 pct. ønskede en dreng. En engelsk undersøgelse gav nogenlunde samme resultater (Zlotnik, 1991). Sociale og kulturelle forskelle mellem forskellige samfund kan betyde, at forældrene har bestemte ønsker til barnets køn.

Fra naturens hånd fødes lidt flere drenge end piger (figur 5.5). Der har i Danmark gennem de sidste 100 år kun været små variationer, hvor andelen af levendefødte drenge udgjorde mellem 50,9 pct. og 51,8 pct. Både i starten af dette århundrede og i slutningen af århundredet lå andelen af drenge på omkring 51,3 pct.

På grund af kønsoverskuddet af nyfødte drengebørn og dødelighed før fertile alder er det nødvendigt, at hver kvinde i gennemsnit i løbet af sin reproduktive alder sætter 2,1 barn i verden, hvis 1.000 kvinder i gennemsnit skal sætte 1.000 piger i verden. Drengbørn har en overdødelighed i alle aldersklasser, således at der i den giftefærdige alder er nogenlunde lige mange mænd og kvinder.

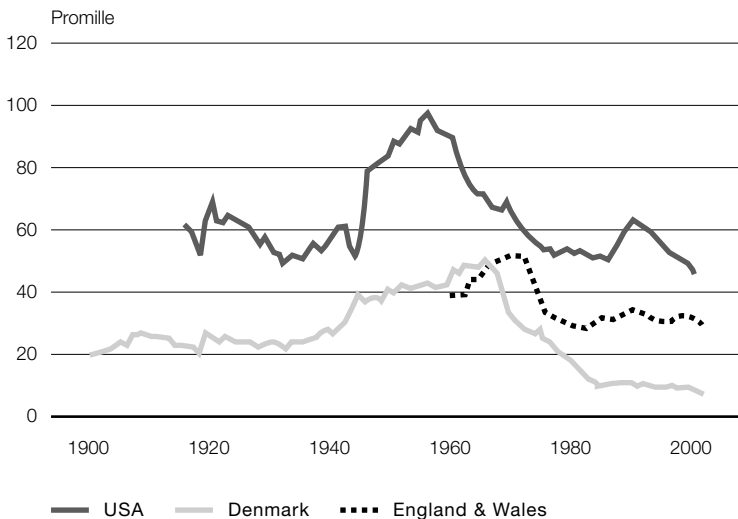
Teenagemoderskab

Nogle familietyper mangler oftere ressourcer end andre familier, og de kan være særligt sårbare, hvis andre sociale begivenheder indtræder. Tidligt moderskab og familieseparationer er eksempler på sådanne sårbare og dermed ressourcetrækkende familiesituationer.

Der er derfor en særlig socialpolitisk interesse i at kende de sociale omstændigheder for børn, der fødes af de ganske unge mødre. Disse mødre vil ofte på grund af deres alder have en kort skolegang bag sig og vil ifølge sagens natur ofte være uden erhvervsuddannelse. I USA og England har man frygtet, at sociale hjælpeforanstaltninger

Figur 5.6

Antal levendefødte pr. 1.000 15-19-årige kvinder i perioden 1900-2002.

Kilde: National Center for Health Statistics (1990); U.S. Department of Commerce, Bureau of the Census: *Statistical Abstract of the United States* (diverse årgange), samt *Historical Statistics of the United States* (1975). Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (diverse årgange).

til de unge mødre skulle anspre andre unge kvinder til at få børn tidligt. Men denne frygt kan ikke underbygges af erfaringer fra den skandinaviske velfærdsmodel. På trods af relativt gode socialpolitiske foranstaltninger er der relativt få kvinder, der får børn som teenagere i Danmark, sammenlignet med fx USA. Her skal sammenligningen ske på grundlag af et antal levendefødte pr. 1.000 15-19-årige kvinder (figur 5.6).

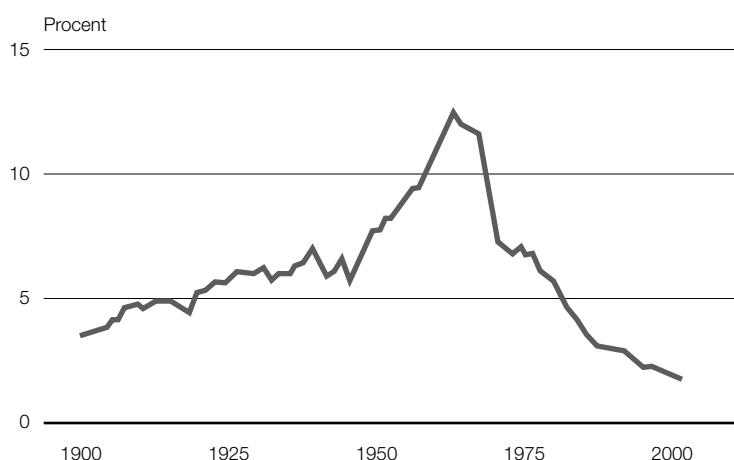
For at kunne vurdere udviklingen i teenagemoderskab kan man også, som det er gjort i det følgende, sætte antallet af fødsler, hvor moderen er teenager i forhold til det samlede antal fødsler i det pågældende kalenderår (figur 5.7).

Lige siden midten af 1960'erne – under højkonjunkturen – har man herhjemme kunnet iagttage et markant fald i andelen af børn født af teenagemødre. Ud af 100 fødsler var omkring 12 af børnenes mødre teenagere i 1964, mens det i 2002 var 1,5 ud af hver hundrede nyfødte, der havde en moder, der var under 20 år.

Det er blevet hævdet, at manglende muligheder for arbejde og uddannelse skulle være bevæggrunde for de helt unge piger til at få

Figur 5.7

Andel levendefødte, hvor moderen er under 20 år. 1900-2002.

Kilder: Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (diverse årgange).

børn. Men denne forklaring stemmer ikke overens med den seneste udvikling. Også årtier med relativ høj arbejdsløshed, som især omfatter de unge år, hvor man stifter familie, har samtidig været præget af en nedgang i andelen af børn født af teenagemødre. Man kan som nævnt for Danmarks vedkommende allerede i slutningen af 1960'erne iagttage en tydelig faldende tendens, som er fortsat under lavkonjunkturen i 1970'erne og 1980'erne.

Da der ikke er sket ændringer i de socialpolitiske støtteforanstaltninger til gravide teenagemødre, så er det næppe dem, der har skabt denne ændring. Nogle af forklaringerne på udviklingen skal snarere findes i frigivelsen af p-pillen og i den frie abort. Den teknologiske udvikling på præventionsområdet har gjort det lettere for kvinder selv at vælge, hvornår de vil have deres børn. Men udviklingen af disse mere sikre præventionsmetoder er antagelig også sket på baggrund af et stort efterspørgselspres.

Grundig oplysningsvirksomhed har vist sig også at have indflydelse på de helt unges adfærd på dette område. Effekten af seksualundervisning er studeret i en række udenlandske undersøgelser. De viser, at seksualundervisningen *ikke leder til en tidligere seksuel debut* eller øget seksuel aktivitet blandt de unge, men til en sikrere seksuel adfærd med brug af kondomer og anden prævention (Baldo et al., 1993; Wellings et al., 1995; Franklin et al., 1997; Grunseit et al., 1997; Kirby, 1997).

Hertil kommer den almindelige samfundsudviklings stigende uddannelseskraav, der sammen med den høje arbejdsløshed måske netop har ansporet flere af de unge til at få en uddannelse og et arbejde, inden de fik børn.

Der er samtidig sket en åbning af uddannelsessystemerne, således at flere unge i dag befinder sig længere tid under en eller anden form for uddannelse end for 30 år siden. Sammenlignet med tidligere er det således relativt få, der i dag får børn allerede som teenagere. De seneste opgørelser viser, at omkring 2,9 pct. af de piger, der blev født i 1966, fik et barn inden de fyldte 20 år (Christoffersen, 2003a).

De få kvinder, der alligevel starter tidligt med at få børn, har også en relativt stor sandsynlighed for at få mange børn (Knudsen, 1996).

Det er omkring to ud af hundrede nyfødte, der er født af en teenagemoder. Man må regne med, at en større andel af børnene vil være født af mødre, der startede med at få deres første barn som teenagere, end andelen af teenagemødre udgør af samtlige mødre.

I den tidligere nævnte repræsentative danske undersøgelse blandt børn født i efteråret 1995 gjaldt det 3,9 pct. af de børn, der blev født i 1995, at de enten selv eller deres ældre søskende blev født af en teenagemoder (Christoffersen, 1998a). Der er her sket et væsentligt fald i forhold til tidligere (tabel 5.3). En dansk registerundersøgelse (Christoffersen, 1999a) kan belyse, hvor mange børn der er født af en teenagemoder i 1966 og 1973. For den generation, der blev født i 1966, drejer det sig om 8,3 pct. af disse børn. Det tilsvarende tal for 1973-årgangen var 4,7 pct.

Tidligere undersøgelser (Hayes, 1987) har påvist en sammenhæng mellem fx tidligt moderskab og hyppigheden af langvarig ledighed blandt de unge mødre. Ofte vil tidligt moderskab være forbundet med kort skoleuddannelse, manglende erhvervsuddannelse, lav indkomst, afhængighed af overførselsindkomster eller mindre prestigefyldte job. Det korte eller mangelfulde uddannelsesforløb giver færre muligheder for at få et vellønnet job. Undersøgelser over et længere tidsrum viser, at en del af teenagemødrene senere genvinder noget af det tabte terræn, men at relativt mange af dem også på længere sigt vil være stillet dårligere uddannelsesmæssigt end deres jævnaldrende. For teenagefædre er denne sammenhæng ikke nær så udtalt (Hayes, 1987).

Tabel 5.3

Andel af børnegenerationer, hvis mødre er startet med at få børn som teenagere. 1966-1995.

Børn født i årene	Procentandel
1966	8,3
1973	4,7
1995	3,9

Kilde: Tallene fra 1966 og 1973 er baseret på registerforløbsundersøgelser (Christoffersen, 1999a), mens tallene fra fødselsårgangen 1995 er baseret på Socialforskningsinstituttets børneforløbsundersøgelse (Christoffersen, 1998a).

En dansk undersøgelse (Christoffersen, 1998a) viste, at der for det første synes at være en tæt sammenhæng mellem teenagemoderskab og moderens sociale baggrund. Teenagemødrene adskiller sig fra de øvrige mødre blandt andet ved deres faders arbejdsstilling. Hvis hans stilling under det meste af datterens opvækst var faglært eller ufaglært arbejder, ses en overrepræsentation af teenagemødre – også når der tages højde for andre baggrundsforhold. For det andet ses en overrepræsentation af ufaglærte og arbejdsløse blandt teenagemødrenes mødre. For det tredje fandt undersøgelsen, at relativt mange af teenagemødrene var enlige. Dette kan skyldes, at netop teenagemødrene har en forhøjet risiko for separation, hvilket svarer til erfaringerne fra andre undersøgelser. Men det kan især skyldes, at forældrene slet ikke har boet sammen. For det fjerde ses en sammenhæng med moderens egne opvæksterfaringer med familieopløsning. Hvis moderen har boet sammen med begge sine forældre gennem hele barndommen, og altså hverken har været udsat for forældrenes skilsmisse eller dødsfald, så mindskes sandsynligheden for teenagemoderskab. Endelig skal for det femte nævnes, at der blandt teenagemødrene er en signifikant overrepræsentation af mødre, der som børn har været anbragt uden for hjemmet (Christoffersen, 1998a).

Hvorfor bliver forsømte piger teenagemødre?

En nyere dansk undersøgelse viser, at hver tredje af de børn, der blev anbragt uden for hjemmet i 1994, havde en moder, der startede med at få børn som teenager (Hestbæk, 1997). Men tendensen går i arv til næste generation. Blandt tidligere anbragte piger blev 10 pct. mødre inden deres 20-års fødselsdag.

Man forsøgte i en dansk interviewundersøgelse af 25-årige (født 1967), som havde været anbragt uden for hjemmet, at finde nogle forhold i de unges baggrund, der kunne forklare, hvorfor nogle af dem fik børn som teenagere (Christoffersen, 1993b; 1994). I lighed med andre undersøgelser havde man også her fundet, at en relativt stor del af de tidligere anbragte kvinder fik børn i en tidlig alder.

I denne undersøgelse var det eneste forhold, der adskilte teenagemødrene fra deres jævnaldrende, deres manglende selvværdsfølelse. De havde oftere, da de blev interviewet som 25-årige, en følelse af

tomhed. De havde relativt oftere en følelse af at blive afvist af andre, og de manglede oftere selvtillid end deres jævnaldrende, der fik deres børn i en senere alder. De piger, der i udpræget grad manglede selvværdsfølelse, havde mere end fordoblet sandsynligheden for at have fået et barn som teenager.

En nærliggende fortolkning af disse resultater er, at de unge piger, der havde en massiv følelse af manglende selvværd, har forsøgt at fylde tomheden ud ved at få et barn. De tidligere anbragte unge mænd, der manglede selvværd, anvendte ikke en tilsvarende strategi. De forsømte pigers ønske om at få et barn kan have været så stærkt, at det har gjort dem mindre kritiske mht. at finde et varigt parforhold. Der er relativt mange enlige blandt de nybagte teenagemødre, og separations sandsynligheden er erfaringsmæssigt stor for deres familier.

Børn af teenagemødre – hvordan går det dem?

En undersøgelse (Christoffersen, 2003b) af de børn, der blev født af en teenagemoder i 1966, kan belyse ovenstående spørgsmål, idet disse børn blev fulgt, til de blev voksne (tabel 5.4). Det viser sig, at disse børn har en større sandsynlighed for at opleve vold i familien og for at blive anbragt uden for hjemmet end deres jævnaldrende.

Pigerne – i 1966-årgangen – har en større risiko for selv at blive teenagemødre, og drengene en fordoblet risiko for at få en dom for vold, inden de bliver 27 år. Ungdomsarbejdsløshed, narkomani og selvmordsforsøg optræder ligeledes hyppigere i gruppen af børn af teenagemødre, end det er tilfældet for de øvrige i denne fødselsårgang.

Årsager til og baggrund for abort

Man har beregnet, at langt de fleste (97-98 pct.) af de uønskede graviditeter undgås ved hjælp af en eller anden form for prævention (Kristiansen et al., 1991). Alligevel er provokeret abort et indgreb, som omfatter en meget stor del af en generation af kvinder. Man har tidligere regnet med, at omkring hver tredje kvinde i gennemsnit vil få foretaget en provokeret abort i løbet af sit liv, men med de nuværende lavere abortkvotienter må man regne med, at det i

Tabel 5.4

Børn født i 1966 af teenagemødre, fulgt gennem en 15-årig periode (1979-1993).

	Antal N=7.036	Odds ratio	95% grænser	Signifikans-niveau P<
Barnet død inden 27. år	74	1,4	1,1-1,7	
Barnet anbragt uden for hjemmet	532	2,5	2,3-2,8	***
Familiens opløsning ¹	707	2,2	2,0-2,3	***
Vold i familien	132	2,5	2,1-3,1	***
Ungdomsarbejdsløshed	537	1,3	1,2-1,4	***
Teenagemoderskab	181	2,0	1,7-2,4	***
Narkomani	59	2,4	1,8-3,2	***
Psykiske lidelser	76	1,8	1,4-2,3	***
Selvmodrsforsøg	107	1,6	1,3-1,9	***
Voldskriminalitet (kun mænd)	286	2,0	1,7-2,2	***

Anm.: Alle tabellens udfald er signifikante på P<0,05-niveau. *P<0,01-niveau; ** P<0,001-niveau; ***P< 0,0001-niveau.

1) Opgørelsen af dette forhold er baseret på børn født i 1973, fulgt til de blev 18 år (1991).

Kilde: Christoffersen (2003b).

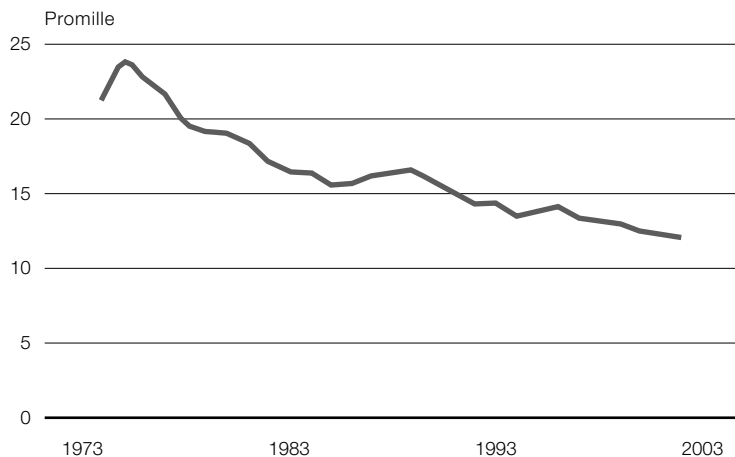
gennemsnit er hver fjerde kvinde, der vil få foretaget en provokeret abort (Christiansen, Schmidt & Christoffersen, 2003).¹⁴

Der findes imidlertid en lang række hypoteser om årsager til uønskede graviditeter og forklaringer på udviklingen i antallet af aborter. Nogle iagttagere hæfter sig ved effekten af den forebyggende indsats (undervisning, information, og efterfølgende støttesamtaler, rådgivningsteam samt i fremkomst af nye præventionsmetoder mv.), mens andre fremhæver ændringer i relationen mellem arbejdsliv og familieliv, og de sociale levkårsforskelle, samt variationer mellem forskellige etniske minoriteter og danskere. Endelig har nogle undersøgelser især fokuseret på socialpsykologiske omstændigheder i den abortsøgende kvindes nære omgivelser (Wohlert & Larsen, 1978; Foreningen for familieplanlægning, 1980; Rasmussen, 1983; Rasmussen et al., 1983; Vestermark et al., 1990; Kristiansen et al., 1991; Bertelsen, 1994; Hansen et al., 1996).

14. Beregningen kan ses i rapporten: Christiansen, Schmidt & Christoffersen (2003): *Provokeret Abort*. København: Socialforskningsinstituttet (i bilagstabel C).

Figur 5.8

Den generelle abortkvotient. 1974-2002.

Anm.: Den generelle abortkvotient er antal legale aborter pr. år pr. 1.000 kvinder i aldersgruppen 15-49-årige. Den generelle abortkvotient er faldet fra 23,7 i 1975 til 12,0 i 2002.

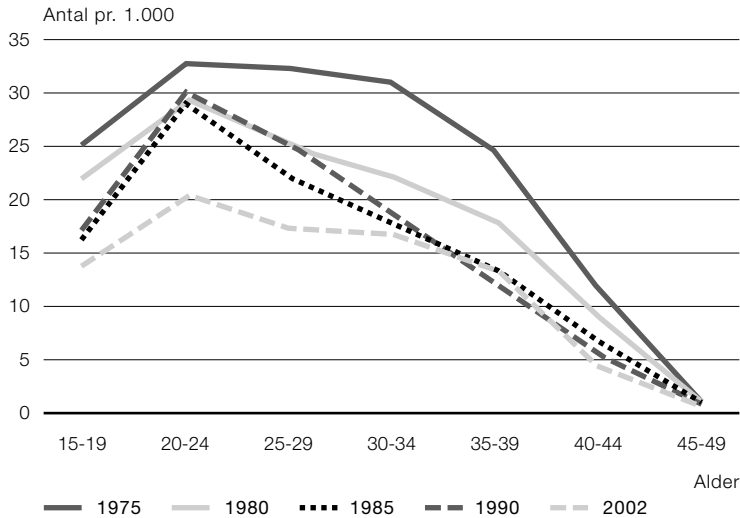
Kilde: Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (diverse årgange), samt Sundhedsstyrelsen (2003): *Nye tal fra Sundhedsstyrelsen*, 7, 7. Tallene fra 2002 er foreløbige.

En teori har været, at kvindens rolle i samfundet har ændret sig således, at erhvervsarbejdet uden for hjemmet stiller så store krav, at relativt flere graviditeter opleves som uønskede (se fx Vestermark, 1993). Kvindernes øgede uddannelse og erhvervsdeltagelse har ændret livssituationen omkring familiedannelsen, hvilket blandt andet har ført til, at en væsentlig større andel af kvinderne i den fødedygtige alder befinder sig i en situation, hvor de ikke føler sig rede til at kunne stifte familie. Denne udvikling på arbejdsmarkedet har fået nogle iagttagere til at forvente, at de nye samfundsforhold ville medføre et tilsvarende højt antal afbrudte graviditeter.

Men stik imod disse forventninger har den generelle abortkvotient (figur 5.8) været faldende de sidste 25 år (Danmarks Statistik, 2002; Sundhedsstyrelsen, 2003) – og det har været de unge under 30 år, der har tegnet sig for den væsentligste del af nedgangen i antallet af aborter (figur 5.9). Både undersøgelser herhjemme og i udlandet viser dermed samstemmende, at en sen familiedannelse ikke nødvendigvis hænger sammen med en høj abortkvotient (Knudsen, 2000).

Figur 5.9

Aldersrelaterede abortkvotienter 1975-2002.

Anm.: Hvis man antager, at der befinder sig et nogenlunde lige stort antal kvinder i hver aldersgruppe 15-49 år, så kan arealet mellem den øverste kurve (1975) og den nederste kurve (2002) i grove træk illustrere, hvilke aldersgrupper der har bidraget med den største reduktion i antallet af provokerede aborter. Det fremgår her, at det især er de unge under 30 år, der har ændret fertilitetsadfærd.

Kilde: Sundhedsstyrelsen (2003).

Sociale forhold, uddannelsesmuligheder, erhvervsarbejde og usikre parforhold

Udviklingen i de aldersbetingede legale abortkvotienter gennem de sidste 25 år viser som nævnt, at nedgangen især er sket for kvinder under 30 år. Og nedgangen modsvarer ikke af en tilsvarende stigning i antallet af fødsler i disse aldersgrupper, men må ses som et resultat af indsatsen for at undgå uønskede graviditeter blandt de unge (Westergaard et al., 1997). Det er nærliggende at kæde denne udvikling sammen med andre undersøgelsesresultater, der viser, at ungdommens levkår har undergået en signifikant ændring netop i denne periode. Langt flere af de unge i denne aldersgruppe befinder sig i en uddannelsesmæssig situation, færre af dem har fået et arbejde, og færre af de unge lever og bor sammen i et parforhold, end det var tilfældet for 25 år siden.

I en række danske undersøgelser er det da også “arbejde og uddannelse”, “økonomi” og “boligforhold”, der optræder som nogle af de

hyppigste begrundelser for at søge abort (Rasmussen et al., 1983; Kristiansen et al., 1991; Bertelsen, 1994; Hansen et al., 1996). Arbejdsløshed viser, som ventet, en klar sammenhæng med ønsket om at afbryde svangerskabet (Rasmussen, 1983; Bertelsen, 1994).

Der er imidlertid delte meninger om, hvilken betydning man skal lægge i disse resultater. Osler & Riphagen (1990) konkluderer på grundlag af deres undersøgelser, at det kun er et lille antal aborter, der kan henføres til sociale og økonomiske forhold, sammenlignet med den reduktion i antallet af uønskede graviditeter, der kunne opnås ved en øget indsats for at forbedre brugen af præventionsmidler. Men det kan ikke udelukkes, at de unge kvinders uddannelseschancer kan spille en væsentlig rolle for den ændrede adfærd. Det er således en nærliggende hypotese, at motivationen til at erhverve sig viden om og anvendelse af effektive præventionsmidler kan være påvirket af udsigten til at få en uddannelse (jf. Chilman, 1980) og en efterfølgende sikkerhed for at få et erhvervsarbejde.

De usikre sociale og økonomiske forhold, der kendetegner de abortsøgende kvinders situation, hænger antagelig også sammen med deres usikre parforhold. De danske undersøgelser viste, at omkring tre fjerdedele af de abortsøgende kvinder tilhørte følgende grupper: teenagere, enlige, kvinder over 35 år og mødre med to eller flere børn (Vestermark et al., 1990, Hansen et al., 1996). Problemer i samlivet eller forholdet til partneren angives også som en væsentlig begrundelse for valg af provokeret abort. En væsentlig del af denne gruppe mødre var enlige og boede ikke sammen med faderen (Vestermark et al., 1990; Bertelsen, 1994; Osler, 1992; Hansen et al., 1996). Opgørelser viser således, at omkring 40 pct. af de abortsøgende kvinder ikke bor sammen med en mand, mens dette kun gælder for omkring 4 pct. af de fødende kvinder (Vestermark, 1993).

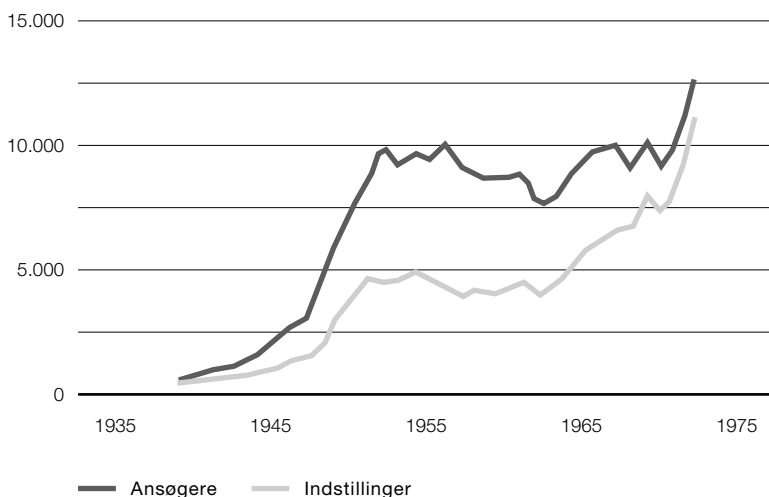
Tiden før den fri abort

Efter mødrehjælpsloven (1939) kunne man i særlige tilfælde få bevilget abort. Langt de fleste var henvist til illegale metoder, der var forbundet med en forøget sygelighed og overdødelighed blandt kvinderne. Man skønnede, at der i 1930'erne blev foretaget 10.000 illegale aborter om året. I perioden fra slutningen af 1940'erne til begyndelsen af 1960'erne anslås det årlige antal illegale aborter at

være maksimalt 15-19.000 og mindst 6-7.000 (Hoffmeyer & Nørgaard, 1964), men med et betydeligt fald i antallet af illegale aborter i takt med det udvidede antal legale aborter (Sele & Nørgaard, 1972). Selvom man kunne konstatere, at de illegale svangerskabsafbrydelser i 1960'erne blev udført med "større teknisk færdighed og renlighed end tidligere", så havde kvinderne en forhøjet risiko for blodforgiftninger, underlivsbetændelse, bughindebetændelse og efterfølgende sterilitet (Olsen, 1993). Fra 1939 og frem til loven om fri abort sker en række lovændringer og ændringer af praksis, hvorved kvinderne i stigende tal får mulighed for at få foretaget en svangerskabsafbrydelse ved indstilling fra Mødrehjælpen (figur 5.10). I perioden indtil der blev fri abort, rejste mange kvinder til udlandet (Polen og England) for at få foretaget svangerskabsafbrydelsen under betryggende forhold.

Figur 5.10

Antallet af ansøgere om svangerskabsafbrydelse og tilladelse hertil. 1939-1973.

Kilde: Skalts, Vera & Nørgaard, Magne (1982).

Fødsler og aborter blandt teenagere

For den fødselsårgang, der blev født i 1966, nåede 2,9 pct. af pigerne at blive mødre, inden de fyldte 20 år, hvorimod 5,7 pct. af dem nåede at få en provokeret abort, mens de var teenagere. Umiddelbart skulle man tro, at de kvinder, der valgte at afbryde graviditeten var dem, der stod i den vanskeligste situation. Men undersøgelsen af hele fødselsårgangen af piger født i 1966 viste det modsatte af, hvad man skulle forvente.

Tabel 5.5

Risikofaktorer for provokeret abort eller teenagemoderskab. Ukorrigerede odds ratio for hver risikofaktor for sig. Børn født i 1966, fulgt i perioden 1981-1985.

Risikofaktorer enkeltvis	Type	Provokeret abort N=2.369	Teenage moderskab N=1.190
Forældre og familieforhold			
Forældres stof/alkoholmisbrug	III	1,8***	2,3***
Forældres psykiske sygdomme	III	1,4***	1,7***
Vold i hjemmet	III	1,7***	2,7***
Forældres suicidale adfærd	II	2,3***	3,3***
Familieseparation	II	1,7***	1,8***
Moder var selv teenagemoder	II	1,5***	2,0***
Moder arbejdsløs > 21 uger	I	1,6***	3,7***
Fader arbejdsløs > 21 uger	I	1,6***	2,9***
Moder ingen erhvervsuddannelse	III	Ns	1,4***
Fader ingen erhvervsuddannelse	III	Ns	1,3***
Teenagerens forhold			
Anbragt uden for hjemmet	II	4,4***	8,1***
Udsat for omsorgssvigt	III	3,3***	6,7***
Gravid året forinden	I	6,7***	6,1***
Indlagt med psykiatrisk lidelse	II	6,1***	15,7***

Anm.: 'Ns' betyder: 'ikke signifikant'. * 0.01-niveau; ** 0.001-niveau; *** 0.0001-niveau.

Type I: eksponeret det forudgående år. Type II: eksponeret et af de forudgående år. Type III: risikofaktoren er observeret de år, som indgår i undersøgelsen 1979-93.

Kilde: Christoffersen (2003a).

Teenagemødrene havde gennemgående en højere sandsynlighed for at have oplevet vanskelige sociale opvækstforhold, og væsentlig flere havde tidligere haft psykiske problemer at slås med (tabel 5.5).

Undersøgelsen viste, at teenagemødrene oftere havde været anbragt uden for hjemmet i løbet af deres barndom end de teenagere, der valgte abort (tabel 5.5). Det samme gjaldt psykiske lidelser, som havde resulteret i en hospitalsindlæggelse. Disse unge kvinder havde en forhøjet risiko for at blive gravide som teenagere, og de havde en forøget sandsynlighed for at vælge at beholde barnet frem for at få en abort, som deres bedrestillede medsøstre valgte. Et tilsvarende mønster tegnede sig for de unge kvinder, der havde været udsat for vold og omsorgsvigt i barndommen. De kvinder, der kom fra familier med misbrug, vold, suicidal adfærd, forældre med mentale lidelser og længerevarende arbejdsløshed, havde en forhøjet risiko, ikke bare for teenagegraviditeter, men også for tidligt moderskab (Christoffersen, 2003a).

Umiddelbart virker det ulogisk at vælge et tidligt moderskab, når man mangler en uddannelse og kun har kendt partneren i kort tid. Flere af de unge mødre boede hjemme, og mange syntes kun at have udsigt til at blive afhængig af offentlige ydelser, da de blev gravide. Men motivationen til at få børn er sommetider irrationel, og de stærke følelser, der ligger bag den reproduktive adfærd, kan ofte være af afgørende betydning for det enkelte menneske (Miller, 1987).

Familier med mere end to børn

Det kan være problematisk at generalisere over udviklingen i de europæiske befolkningers fertilitet og at overføre disse forhold til fx afrikanske kulturer. Tilsvarende vil man måske være tilbøjelig til at afvise at bruge erfaringer fra ikke-industrialiserede samfund til at forklare danske forhold. Imidlertid leder Caldwells gennemgang af en række afrikanske kulturer frem til nogle teoretiske overvejelser over den faldende fertilitet, som har inspireret demografer til en ny forståelse af udviklingen i de vestlige samfund (Caldwell, 1982). Han sætter spørgsmålstegn ved de vante forestillinger om, at mange børn og en stor familie vil være forbundet med fattigdom. Hans iagttagelse er, at de store familier gennemgående er mere ressourcerfulde, stærke og succesfulde, og at mennesker, der kommer fra små familier, har vanskeligere ved at klare sig. Caldwells antagelse er, at

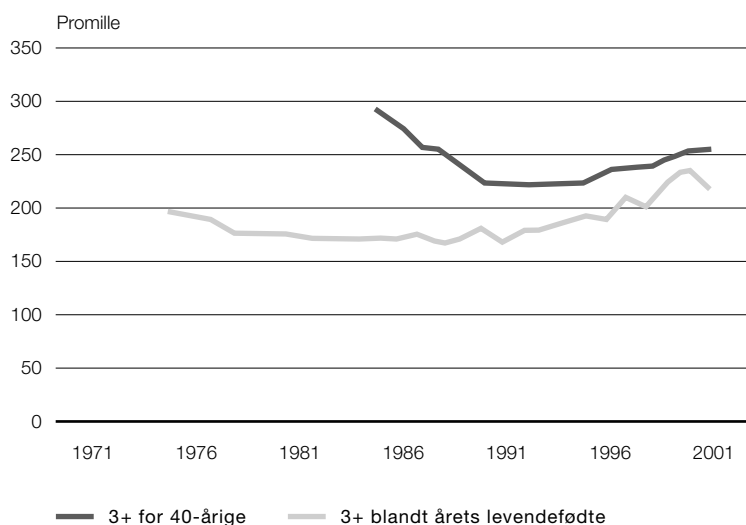
en høj fertilitet er en økonomisk fordel for de fleste familier under mange samfundsforhold.

For de kvinder, der blev født i 1930-1945 i Sverige kunne man se et fald i andelen, der som 40-årige havde nået at få tre børn (Qvist, 1987). Nedgangen i fertiliteten i Danmark for de generationer af kvinder, der blev født efter anden verdenskrig, har været en følge af dels en stigning i antallet af barnløse (figur 4.12) dels et fald i antallet, der fik mere end to børn i løbet af deres reproduktive periode.

Udviklingen ser imidlertid ud til at være vendt. Det seneste årti har været præget af en jævn stigning i antallet af kvinder, der får mindst tre børn (figur 5.11). Ud af 1.000 kvinder, der blev født i 1945, havde næsten 300 nået at få mindst tre levendefødte børn, inden de blev 40 år. Efter et fald til 218 er dette tal i 2001 på 250. Denne opgørelsesmåde, som baserer sig på en generationsbetragtning, er

Figur 5.11

Andel kvinder i 40-årsalderen fra generationerne født i 1945-1961 med tre eller flere levendefødte børn pr. 1.000 kvinder. Samt antal levendefødte, der er nummer tre eller derover pr. 1.000 levendefødte det pågældende år, 1975-2001.

Kilde: Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (diverse årgange).

den mest nøjagtige, om end den ikke er så god til at opfange eventuelle nye tendenser i udviklingen.

For at få en fornemmelse af nye udviklingstendenser kan man observere antallet af levendefødte, der har to eller flere søskende. I 1975 var det næsten 20 pct. af de levendefødte. Efter et fald under lavkonjunktoren i 1970'erne og 1980'erne, ser det ud til at stige igen, således at 22 pct. af de nyfødte i 2001 har mindst to større søskende (figur 5.11). Denne undersøgelsesmåde vil ifølge sagens natur undervurdere antallet af børn, der i løbet af deres barndom vil leve i en familie med to søskende, men – set over en årrække – giver metoden et billede af de nyeste tendenser.

Det har interesseret demografer at beskrive sociale og økonomiske forskelle for de familier, der får det tredje barn, sammenlignet med de familier, der kun får to børn, fordi disse familier antalsmæssigt kan præge den samlede fertilitetsudvikling. Det er imidlertid vanskeligt at undersøge de familier, der får fire, fem eller flere børn, fordi der er relativt få. Og man kan ikke uden videre generalisere resultaterne fra undersøgelser af det tredje barn til også at gælde det fjerde eller femte barn. Helt andre forhold kan være afgørende for de familier, der får særligt mange børn.

Ved en undersøgelse i Sverige for perioden 1960-80 konkluderer Murphy (1992), at der for de familier, der i forvejen har to børn, ikke er sammenhæng mellem forældrenes indkomst og sandsynligheden for at få et tredje barn. Andre svenske forskere (Heckman & Walker, 1992) finder en positiv sammenhæng mellem indkomst og det tredje barn. Den positive sammenhæng, dvs. jo højere indkomst, jo større sandsynlighed for at få det tredje barn, fandt man kun for faderens vedkommende – og sammenhængen mindske­des lidt med årene. Sammenhængen var modsat for kvindernes vedkommende. De kvinder, der tjente meget, fik sjældnere det tredje barn, og også her er sammenhængen blevet mere utydelig med tiden.

Danmarks Statistiks undersøgelser (1997) af det gennemsnitlige antal børn, som henholdsvis mænd og kvinder har fået i 37-årsalderen, viser samstemmende for perioden 1981-1993, at antallet af børn hænger sammen med faderens socioøkonomiske gruppe. Selvstændige inden for landbrug og fiskeri samt selvstændige i det hele

taget har nået at få omkring 25 pct. flere børn end gennemsnittet. “Ledende funktionærer” og “faglærte arbejdere” fik ifølge undersøgelserne lidt over gennemsnittet og “ufaglærte” fik netop som gennemsnittet. Mænd, der var “pensioneret” eller “ude af erhverv i øvrigt” i 37-årsalderen, fik væsentligt færre børn. Denne tendens kunne ikke spores for kvindernes vedkommende. Her var det “medhjælpende ægtefælle” og kvinder, der var “ude af erhverv i øvrigt”, der fik flest børn i 1980’erne og 1990’erne.

Dette svarer til tidligere danske og svenske undersøgelser, der finder en sammenhæng mellem hjemmearbejdende husmødre og flere end to børn (Christoffersen, 1993a; Hoem & Hoem, 1989). Det virker således ikke overraskende, at Hoem & Hoem finder, at svenske dagplejemødre, der har egne børn i pleje, hyppigt optræder blandt de mødre, der får det tredje barn. Det forekommer umiddelbart mere overraskende, at de mødre, der har relativt mere uddannelse, særligt hyppigt optrådte blandt dem, der fik det tredje barn, når man havde taget højde for de øvrige baggrundsforhold.

Caldwells antagelse om, at det er de mest ressourcestærke familier, der får flest børn, bliver ikke entydigt bekræftet af resultaterne i nærværende undersøgelse. Dels når de kvinder, der starter tidligt med at få børn, oftere at få tre børn end deres medsøstre, der starter senere med at få børn. Dels viser Hoem & Hoem (1989), at visse demografiske forhold også spiller en afgørende rolle. Hvis de to første børn er kommet med et kort tidsinterval, øges sandsynligheden således eksempelvis for, at der kommer et tredje barn til familien. Demograferne har tidligere vist, at sandsynligheden for at få det tredje barn er højere, hvis de to første har samme køn, end hvis de to første børn er af forskelligt køn (Hoem & Hoem, 1987).

KAPITEL 6

FAMILIEOPLØSNING

Skilsmissehyppigheden er steget gennem hele det 20. århundrede. Man taler ligefrem om, at der foregår en revolution af familiemønstret i de industrialiserede lande, hvor udviklingen har været særligt markant efter anden verdenskrig. En blandt flere forklaringer på denne udvikling har været, at der er et stigende antal belastende forhold på kernefamilien. Dels udgør familierne sjældent en fælles produktionsenhed (fx landbrug, håndværksvirksomhed), dels anføres det, at båndene til den øvrige slægt er blevet svækket, således at disse ikke kan støtte familien i krisesituationer. Industrialismen skulle således have medført en større hensyntagen til følelsesmæssige aspekter end til familiens instrumentelle sider (Ogburn, 1953).

For det andet har man anført, at efterkrigstidens arbejdskraft efterspørgsel og kvindernes stigende erhvervsdeltagelse har resulteret i en øget byrde på familien, hvor traditionelle roller og normer vil føre til en øget risiko for konflikter på grund af uforenelige forventninger. Denne udvikling skulle ifølge nogle analytikere (Scanzoni, 1979) have forrykket magtbalancen og givet kvinderne flere handlemuligheder til at komme ud af et utilfredsstillende ægteskab.

En tredje forklaring på den stigende tendens til familieopløsning har været, at stigmatiseringen, der tidligere var forbundet med skilsmis- sen, efterhånden er forsvundet (Rapoport, 1989). De dominerende ideologier har understøttet individets frihed til at vælge partner og at vælge at afslutte et utåleligt ægteskab (Goode, 1963).

Lovgivningen har således gennemgået en stadig udvikling, der har gjort det lettere at blive skilt. Økonomiske forhold har ligeledes mindsket disse barrierer imod en separation (fx ved særlige tilskudsordninger til enlige forsørgere). Det er imidlertid vanskeligt at vurdere, hvorvidt det er adfærden, der ændrer ideologierne eller omvendt. Adfærdsændringer kan være understøttet af ændrede materielle forhold, hvor ideologierne blot følger efter som en efterrationalisering eller retfærdiggørelse af allerede effektuerede handlinger. Når det eksempelvis anføres, at den sociale stigmatisering af skilsmisser især mindskedes gennem 1970'erne, kan dette være en slags ideologisk retfærdiggørelse af de allerede stedfundne ændringer i befolkningens adfærd på dette område.

Stigningen i antallet af skilsmisser er foregået i en periode, hvor undersøgelser viser, at ægteskab og familie værdsættes højere end tidligere (Gundelach & Riis, 1992). Samtidig har man konstateret en stigende tendens til at gifte sig igen efter en skilsmisse. Som forklaring på dette paradoks har det blandt andet været fremført, at den stigende værdsættelse af ægteskabet og familien har betydet, at folk stiller større forventninger til ægteskabet end tidligere (Haralambos & Holborn, 1996).

Udviklingen i antal skilsmisser

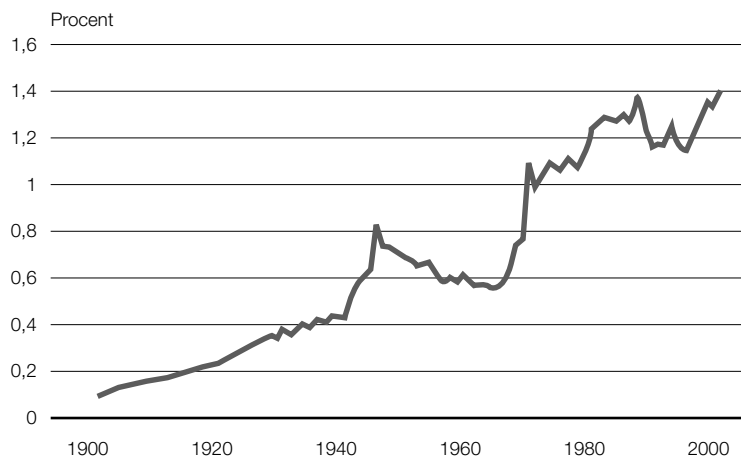
Vores forestillinger kan komme til at overvurdere hastigheden af disse ændringer, fordi vi mangler pålidelige, systematiske opgørelser for det forrige århundredes udvikling (Goode, 1963).

For at kunne aflæse skilsmissesandsynligheden ud fra antallet af skilsmisser er det som et første skridt i analysen nødvendigt at sætte skilsmisseantallet i forhold til antallet af bestående ægteskaber. En sådan opgørelse viser, at skilsmissehyppigheden har varieret ganske betydeligt i perioden mellem 1900 og i dag (figur 6.1).

I løbet af 2002 blev 1,4 pct. af de bestående ægteskaber opløst ved skilsmisse. Det er temmelig mange sammenlignet med situationen for 100 år siden, hvor det kun var 0,1 pct. af de bestående ægteskaber, der blev opløst i løbet af et kalenderår. Groft sagt kan man sige at skilsmisefrekvensen er mere end tidoblet i løbet af det sidste århundrede.

Figur 6.1

Antal skilsmisser pr. 100 bestående ægteskaber. 1900-2002.

Anm.: Opgørelserne er beregnet på grundlag af antal skilsmisser det pågældende kalenderår sat i forhold til antallet af bestående ægteskaber. Dog har man i nogle perioder sat antallet af skilte mænd i forhold til antallet af gifte mænd.

Kilde: Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (diverse årgange); samt Det Statistiske Departement (1966): *Statistiske undersøgelser*, 19.

Men der har været tale om en meget uregelmæssig udvikling. Specielt i perioderne (under anden verdenskrig) 1942-46 og (under højkonjunkturen) 1967-70, samt i tiåret 1979-89 (med en høj arbejdsløshed) og perioden efter 1997 har man kunnet se en relativt stor stigning i antallet af skilsmisser set i forhold til samtlige bestående ægteskaber.

Saunte et al. (1947, citeret fra Colmorton, 1987) udtrykte deres bekymring over den voldsomme stigning i efterkrigstidens skilsmissetal:

“Der tales om en ustabilitet, som ikke tidligere har været kendt.”

Man kan sikkert finde citater fra for 100 år siden, der udtrykker, at udviklingen gik meget hurtigt, og at man ikke tidligere havde set forandringer i det tempo, som de netop oplevede på den tid.

For EU i almindelighed har man siden midten af 1960'erne kunnet iagttage en voldsom stigning i antallet af skilsmisser (Burnel, 1986). I visse publikationer kan man se beregninger, der viser, at halvdelen

af ægteskaberne i Danmark ender med en skilsmisse (fx Council of Europe, 1990). Dette tal er efterhånden blevet en almindelig anerkendt "sandhed", som imidlertid mangler dokumentation. De hidtidige offentliggjorte statistikker giver ikke belæg for den påstand, at halvdelen af ægteskaberne i Danmark ender med skilsmisse.

Men i øvrigt giver det på mange måder et helt fejlagtigt billede af udviklingen, hvis man – som vi her har gjort – sætter antallet af skilsmisser i forhold til samtlige bestående ægteskaber. Sandsynligheden for, at et ægteskab ender med skilsmisse, er nemlig i høj grad afhængig af den historiske tid, hvori det er indgået. Der er således stor forskel på de ægteskaber, der blev indgået i 1950, og dem, der blev indgået i 1980, med hensyn til deres sandsynlighed for at ende med en skilsmisse (figur 6.2).

Blandt de ægteskaber, der blev indgået i 1950, er der i dag kun 21 pct., der efter 50 år er blevet opløst som følge af skilsmisse. Der skulle imidlertid kun gå 20 år, inden de ægteskaber, der blev indgået i 1960, var blevet opløst i samme omfang. Hvis man følger alle de ægteskaber, der blev indgået i 1960, så kan man se, at næsten 30 pct. er blevet opløst på grund af skilsmisse i løbet af en periode på 40 år.

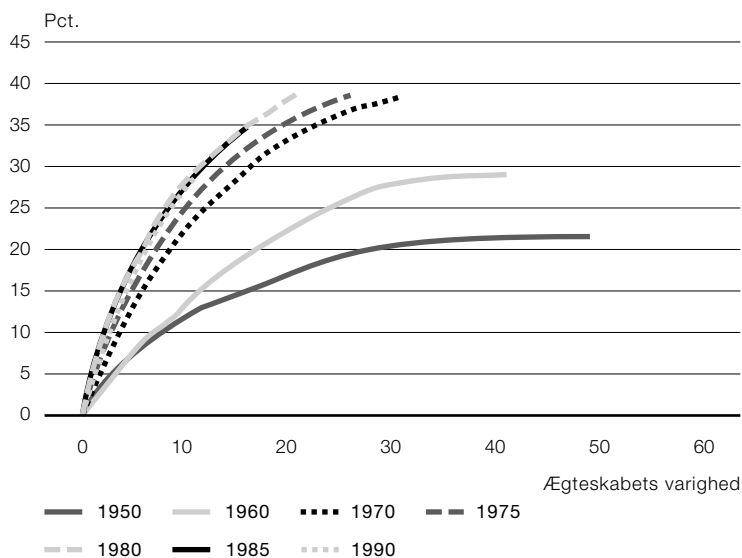
Det almindelige mønster er, at sandsynligheden for en skilsmisse er størst i starten af ægteskabet, og sandsynligheden aftager jævnt således, at det er relativt få, der skilles efter 25 års samliv.

Ægteskaberne ser altså ud til at blive opløst i et hurtigere tempo i dag end for 50 år siden. Dette gælder i hvert fald for de ægteskaber, der er indgået i 1980. Allerede efter 21 år er 38 pct. af disse opløst på grund af skilsmisse. Det havde taget ægteskaberne, der blev indgået i 1970, 31 år at blive reduceret i samme omfang.

Som det fremgår af figur 6.2, er det altså en myte, at halvdelen af ægteskaberne ender med en skilsmisse. Ingen af de generationer af ægteskaber, som det har været muligt at følge, er blevet opløst i dette omfang. De, der har nået de højeste skilsmisefrekvenser, er de ægteskaber, der blev indgået i 1980. Her var det som nævnt 38 pct., der blev opløst ved skilsmisse efter 21 års samliv.

Figur 6.2

Skilte par efter ægteskabets varighed. Procent af indgående ægteskaber for vielsesårgangene 1950, 1960, 1970, 1975, 1980, 1985 og 1990.

Kilde: Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (diverse årgange).

Man må her gøre et forbehold, fordi det bliver mere og mere almindeligt i 1970'erne, 1980'erne og 1990'erne, at de gifte har levet papirløst sammen i nogle år, inden de gifter sig. Dels er de mest ustabile parforhold opløst, mens de kun var papirløse forhold, dels må man altså regne med, at ægteskaberne har haft en længere samlivstid, end det fremgår af ægteskabspapirerne.

Men er det sandt, at skilsmisssandsynligheden stadigvæk stiger? På grundlag af situationen i 1990 var det formodningen, at de ægteskaber, der blev indgået i 1985, nogenlunde fulgte de samme forløb som de ægteskaber, der blev indgået i 1980. Formodning var, at skilsmisssandsynligheden ville stabilisere sig på dette niveau. Disse vurderinger ser nu ud til at holde stik indtil videre.

Det viser sig nemlig, at de ægteskaber, der blev indgået i 1985 og 1990, blev opløst i et lidt *langsommere* tempo, end det gjaldt for ægteskaberne indgået i 1980. Der er med andre ord ikke mere tale om, at skilsmisssandsynligheden stadig stiger, tværtimod synes der – i hvert fald for tiden – at være etableret en stabilitet i udviklingen.

Vi skal senere se, om denne tendens også gælder, hvis man alene analyserer ægteskaber med børn, og hvis man også inddrager papirløse forhold.

I øvrigt passer dette nye mønster meget godt sammen med den tidligere nævnte danske undersøgelse af befolkningens holdninger og værdier (Gundelach & Riis, 1992). I denne undersøgelse blev et repræsentativt stikprøveudvalg blandt andet spurgt om de billige skilsmisse. Undersøgelsen, der blev gennemført i 1981 og gentaget i 1990, viste et signifikant fald i, i hvor høj grad skilsmisser blev billige. Forfatterne selv tog dog et vist forbehold: "Det er altså lang fra sikkert, at værdiændringerne omsættes i handlingsændringer eller omvendt."

Årsagen til deres forbehold var antagelig, at de almindelige holdninger i befolkningen ikke syntes at have nogen indvirkning på de allerede indgåede ægteskaber. Men der er noget, der tyder på, at samtidens holdninger og værdier kunne have en vis overensstemmelse med de ægteskaber, der blev indgået i den aktuelle historiske periode. De ægteskaber, der blev indgået i 1990, synes at have en *større sammenhængskraft* end dem, der blev indgået 10 år tidligere.

Skilsmisseårsager

De høje skilsmisshyppigheder har også medført, at en stor andel af de nye ægteskaber indgås mellem personer, hvor en af parterne (eller begge) tidligere har været gift. Omkring år 1900 gjaldt dette for omkring 2 pct. af ægteskaberne, mens det for omkring 31 pct. af de ægteskaber, der indgås i dag, gælder, at en eller begge parter tidligere er skilt.¹⁵

Tidligere havde angivelse af en formel skilsmisseårsag betydning for myndighedernes bevilling af skilsmisse. Skilsmisse kunne bevilges, hvis der havde været tale om forudgående separation, hvis der havde været tale om utroskab, ophævelse af samlivet, ved sindssygdom eller andre grunde fx vanærende eller straffbare handlinger (Det Statistiske

15. Beregning foretaget på grundlag af Danmarks Statistiks opgørelser (Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser*, 2002).

Departement, 1966). Frem til 1935 optog "utroskab" en fjerdedel af de formelle årsager. Herefter ændredes forholdene brat, og efter 1943 var det i omkring halvdelen af tilfældene "utroskab", der blev anvendt som skilsmissegrund. Reglerne for skilsmisse er blevet lempet flere gange.

En del af de tidligere studier er baseret på interviewundersøgelser med fraskilte familier. Sådanne retrospektive interviewundersøgelser kan imidlertid være influeret af såkaldt "recall-bias", hvor skilte efterfølgende interviewes om "årsagerne" til skilsmissen. Parterne vil i en tilspidset konfliktsituation være mere tilbøjelig til at give socialt acceptable begrundelser for egne handlinger, og parterne vil være mere tilbøjelig til at placere ansvaret for en eventuel konflikt hos den anden part, end under mindre konfliktprægede situationer. Endvidere kan det i nogle tilfælde være vanskeligt for de involverede parter selv at gøre objektivt rede for årsagsforholdene.

I en dansk undersøgelse viste der sig således at være signifikante forskelle mellem de årsager, som parterne hver især nævnte (Koch-Nielsen, 1983). Langt den hyppigst angivne forklaring var, at de havde udviklet sig væk fra hinanden. Den skilsmisseårsag, som mændene nævnte hyppigst, var ægtefælles utroskab (47 pct.), mens kvinderne hyppigst nævnte forhold vedrørende prioriteringen af arbejde og familie samt problemer vedrørende arbejdsdelingen i hjemmet. Omkring 30 pct. af kvinderne mente, at ægtefællens alkoholproblemer havde været ødelæggende for ægteskabet. Kun 10 pct. af mændene angav ægtefællens alkoholproblemer som medvirkende til skilsmissen. Endelig skal nævnes, at omkring en tredjedel af kvinderne og en femtedel af mændene nævnte økonomiske problemer som skilsmisseårsag. Omkring en fjerdedel af de fraskilte kvinder (og en tyvendedel af mændene) angav vold fra ægtefællen som skilsmisseårsag.

Ser man på international forskning, er der vidt forskellige vurderinger af, hvad det var for forudgående begivenheder, der var årsag til familiens opløsning. Såvel undersøgelser fra England og USA som danske undersøgelser viser fx, at ufaglærte og arbejdsløse mænd har en væsentlig højere skilsmisserisiko end overordnede funktionærer (Glick & Norton, 1971; Haralamos & Holborn, 1996; Christoffersen, 1996a og 1997). Kvinder var mere tilbøjelige til at lade sig skille, hvis ægtefællens finansielle støtte var mindsket på grund af

fx druk eller arbejdsløshed (Bucklin, 1930; Ross & Sawhill, 1975). Et gennemgående træk er således, at pengeproblemer i familierne synes at være udslagsgivende (fx Miao, 1974; Ross & Sawhill, 1975; Cherlin, 1979; Coombs & Zumeta, 1970).

Flere undersøgelser tyder på, at lav indkomst, ingen erhvervsuddannelse, social og finansiel usikkerhed, ustabil erhvervsbeskæftigelse og dårlig administration af familiens økonomi øger risikoen for skilsmisser (Goode, 1951; Williamson, 1954; Hillman, 1962; Bernard, 1966; Udry, 1966, 1967; Miao, 1974; South, 1985). Canadiske undersøgelser viser ligeledes at lav social status øger skilsmisserisikoen. Netop ægtemandens egen oplevelse af at leve op til forsørgerrollen synes at øge hans evne til at føle empati (Scanzoni, 1968; 1970), mens hendes tilfredshed med ægteskabet hænger sammen med hans indkomst og kompetence til at leve op til forsørgerrollen (Jorgensen, 1979; Berry & Williams, 1987).

Man har i den forbindelse interesseret sig for ægtefællernes indkomst-ratio (dvs. forholdet mellem kvindens og mandens timelønninger). Cherlin (1979) fandt, at jo større denne ratio var, desto større var risikoen for familieseparation.

Parforhold, der er dannet på tværs af sociale og kulturelle skel, har en større sandsynlighed for at være disharmoniske og ende i skilsmisse (Baber, 1937; Roth & Peck, 1951; Biesanz & Smith, 1951; Murstein, 1961; Catell & Nesselroade, 1967; Scanzoni, 1968; Bumpass & Sweet, 1972; Thornes & Collard, 1979). Teorien om homogami har således været et gennemgående tema.

Blandt andre udsatte grupper nævner næsten alle undersøgelserne, at teenagemødre har en væsentligt forøget sandsynlighed for skilsmisse (Raschke, 1987; Blumel, 1992), ligesom visse brancher som fx langturschauffører, repræsentanter og andre, der i længere perioder er væk hjemmefra (Haralambos & Holborn, 1996). Tidligere undersøgelser viste endvidere, at førægteskabelige graviditeter gav en dårlig prognose for ægteskabets varighed – også selvom en tredjedel af alle fødslerne på daværende tidspunkt var uden for ægteskabet (Glick & Norton, 1979; Raschke, 1987). Johnson & Johnson (1980) finder i deres undersøgelse, at de ikke-planlagte graviditeter ofte er forbundet med en højere skilsmisserate.

Kun få af de større repræsentative undersøgelser har inddraget sjældnere belastninger som psykiske lidelser og kriminalitet. Renne (1970) finder, at depression og alkoholmisbrug øger risikoen for ulykkelige ægteskaber. En række undersøgelser finder signifikante sammenhænge mellem skilsmisserisici og mentale lidelser som fx depression, misbrug, neurotiske lidelser og personlighedsforstyrrelser (Renne, 1971; Woodruff, Guze & Clayton, 1972; Briscoe et al., 1973; Rogers et al., 1970). I visse tilfælde finder man, at ægteskabelige belastninger går forud for depression og skilsmisse (Vega et al., 1988).

Da en stor del af ægteskaberne i dag indgår i familier, der allerede har fælles børn, omfatter skilsmisser i dag ofte børn. I flere undersøgelser finder man, at familier med mange børn (over fem) eller familier uden børn havde størst sandsynlighed for at blive skilt (Bumpass & Sweet, 1972 ;Thornton, 1977; Cherlin, 1977).

Risikoen for parforholdets opløsning er særligt stor i de første år, hvorefter risikoen falder for de efterfølgende år. Beregningerne viser, at halvdelen af de børn, der vil opleve forældrenes separation, vil opleve dette, mens de er 0-6 år, mens den anden halvdel vil opleve dette i løbet af de følgende 12 år, altså mens de er 7-18 år. Der er givetvis tale om en selektionsproces, hvor de mindre robuste parforhold opløses tidligt, og ofte inden parterne er blevet gift eller har fået børn. I denne proces vil de mere robuste forhold have en længere varighed.

Situationen for børn, der oplever, at forældrene flytter fra hinanden, er herhjemme blevet undersøgt systematisk på grundlag af årgangen af børn født i 1973, som er fulgt indtil deres fyldte 18. år. De familier, hvor forældrene flytter fra hinanden – svarende til 35 pct. af fødselsårgangen – blev sammenlignet med de familier, hvor forældrene boede sammen under hele opvæksten.

Familierne følges her fra børnenes 6. til deres 18. år gennem en periode af Danmarkshistorien med en relativt høj og stigende arbejdsløshed (1979-93). En sådan undersøgelse vil således være bundet til denne konkrete tidsperiode, og resultaterne kan således ifølge sagens natur ikke uden videre generaliseres til andre tidsperioder.

Undersøgelsens resultater viser, at mentale lidelser, alkoholmisbrug, suicidal adfærd og vold i hjemmet øger sandsynligheden for familiese-
paration. Disse højrisikofaktorer er imidlertid forholdsvis sjældne
og karakteriserer derfor kun en mindre del af stedfundne familiese-
parationer. Længerevarende arbejdsløshed, tidligt moderskab, papir-
løst samliv eller familier med fire eller flere børn har en lettere signi-
fikant forhøjet sandsynlighed for separation. Disse risikofaktorer er
mere udbredte og kendetegner derfor en større del af separationerne
(Christoffersen, 2002).

Hvor mange børn oplever en forældreseparation?

I det følgende er vægten lagt på familiese-
parationer, hvor der er
børn involveret, fordi der må være tale om en væsentlig anderledes
familierelation end hos de barnløse parforhold – hvad enten der er
tale om et formelt ægteskab eller et papirløst samlivsforhold.

Danske, norske og visse nordamerikanske undersøgelser har tidligere
estimeret, at omkring en tredjedel af alle børn vil opleve, at foræl-
drene flytter fra hinanden (Bumpass & Rindfuss, 1979; Christof-
fersen, 1992, 1993a og 1995; Jensen, 1991).

Dette spørgsmål kan undersøges herhjemme på grundlag af register-
data. CPR-registeret indeholder foruden CPR-nummeret og bopæls-
adressen nogle ganske få andre oplysninger. Registeret indeholder
således henvisningsnumre til de biologiske (eller juridiske) forældre
uanset, om de er gift eller ej. Det er således muligt at opgøre, hvor
mange børn der bor sammen med begge forældre ved årets begyn-
delse, men ved årets slutning kun bor sammen med den ene forælder.
En sådan opgørelse blev foretaget for årene 1980, 1989, 1999 og
2003 (figur 6.3).

Der fokuseres her på forældrenes faktiske separationstidspunkt
– altså hvornår de flytter til hver sin adresse – og ikke som i andre
undersøgelser på det tidspunkt i forløbet, hvor der sker en juridisk
skilsmisse, hvis forældrene overhovedet har været gift.

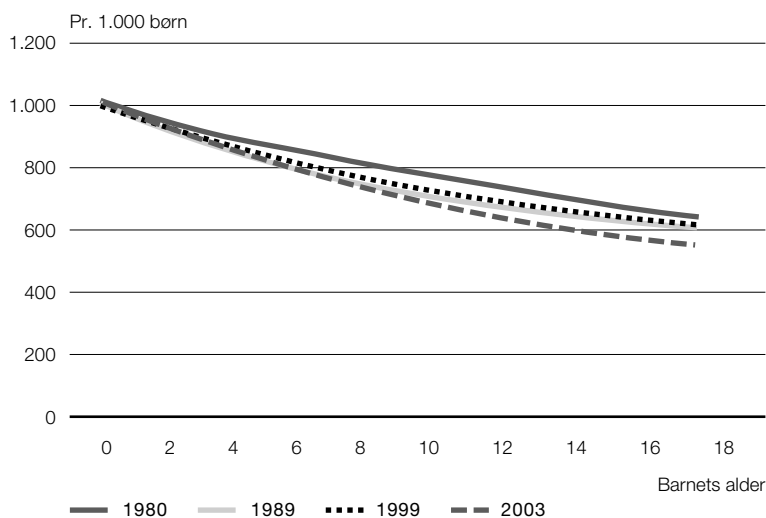
Det viser sig, at ud af alle de 0-17-årige børn, der den 1. januar
1989 boede sammen med begge deres forældre, oplevede 2,9 pct.,

at forældrene flyttede fra hinanden i løbet af 1989. En tilsvarende svensk undersøgelse viste ligeledes, at knap 3 pct. af de 0-17-årige oplevede, at forældrene skiltes i løbet af 1986 (Statistiska Centralbyrån, 1989).

På grundlag af disse oplysninger er det muligt for hver enkelt etårsalderklasse at beregne, hvor stor sandsynligheden er for at opleve, at forældrene skilles i løbet af et kalenderår. Man kalder disse sandsynligheder for de aldersbetingede sandsynligheder. I en modelberegning kan man antage, at de aldersbetingede skilsmisessandsynligheder for 1989 vil være gældende i en årrække, således at de nye generationer af børn hvert år udsættes for den samme risiko for forældreseparation, som netop svarer til deres alderstrin (figur 6.3). Ud af 1.000 børn, der gennemlever de aldersbetingede separations sandsynligheder, vil 637 stadig bo sammen med begge deres forældre, når de bliver 17 år, hvis man lægger 1980-sandsynlighederne til grund. Resultatet af denne modelberegning afhænger meget af, hvilket kalenderår der lægges til grund.

Figur 6.3

Andel af børn, der bor hos begge forældre. Beregnet på grundlag af de aldersbetingede separationsfrekvenser for årene 1980, 1989 og 1999.

Anm.: Separation betyder, at en af forældrene ved årets udgang ikke bor på samme adresse som barnet, altså uanset om forældrene ved årets begyndelse var papirløst samlevende eller ej.

Som det ses, er sandsynligheden for separation størst i de første år, hvorefter sandsynligheden aftager med barnets alder, men derudover er der ikke nogen bestemt alder, som udskiller sig væsentligt.

En sammenligning af de aldersbetingede separationsandsynligheder for 1980, 1989 og 1999 viser, at der er sket en øgning af sandsynlighederne i tiåret 1980 til 1989, men i løbet af de næste 10 år, ser der ud til at være sket en svag reduktion af de aldersbetingede sandsynligheder for familieseparation. Ud af 1.000 børn vil 599 stadig leve sammen med begge deres forældre i 17-årsalderen, hvis man tager udgangspunkt i 1989-tallene, hvorimod en beregning på grundlag af 1999-tallene giver 605 samboende børn, mens 2003-tallene giver 551 samboende børn.

Disse estimater er imidlertid baseret på modelberegninger baseret på et enkelt kalenderår med de svagheder, dette indebærer. Forløbsundersøgelser, hvor man følger det enkelte individ gennem en årrække, giver et mere korrekt billede. En dansk undersøgelse af fødselsårgangen bestående af børn født 1973 viste, at 35 pct. oplevede, at forældrene blev separeret inden børnene fyldte 18 år. En registerundersøgelse af børn født 1986 viste, at 60 pct. levede sammen med begge forældre, da de fyldte 17 år. Selvom dette resultat er historisk knyttet til netop denne fødselsårgang, viser disse resultater en god overensstemmelse med modelberegningerne. Alligevel kan vi ikke med sikkerhed vide, hvor mange af de børn, der blev født 1990, der vil opleve forældrenes separation inden 2010.

Imidlertid vil disse beregninger antagelig overvurdere risikoen for en familieopløsning som følge af forældrenes separation. Hvis den ene forælder dør, vil det i det analyserede materiale blive opfanget som en separation. En analyse foretaget på grundlag af levekårsundersøgelsen fra 1986 viser, at omkring 4,4 pct. af de 30-39-årige i løbet af deres barndom havde oplevet, at den ene forælder døde. I stedet for at regne med, at knap 40 pct. på et eller andet tidspunkt i løbet af barndommen vil opleve, at forældrene flytter fra hinanden, er det derfor mere rimeligt at regne med omkring en tredjedel.¹⁶

16. Det forudsættes, at der kun er få børn, der oplever, at forældrene flytter sammen igen for senere at blive separeret.

Hvordan gik det børnene?

Relationen mellem forældre og børn adskiller sig fra enhver anden kendt social relation, idet den, mens den gennemlevs, indeholder en bevidst eller ubevidst viden om, at relationen varer hele livet. Denne "livslange" eller "evige" relation er samtidig identitetsskabende for både barn og forælder. Når barnet stiller sig selv spørgsmålet: "Hvem er jeg?", så indgår forældrene på den ene eller anden måde i besvarelsen af dette spørgsmål. Bowlbys' teoretiske og empiriske arbejder (1951) viser, at det er essentielt for barnet at have et varmt, intimt og kontinuerligt forhold til sine forældre. Selvom der er tale om både et biologisk og genetisk forhold, så var det for Bowlby den sociale relation, der var afgørende for at forstå børnenes voldsomme reaktioner på separationen fra forældrene.

I en dansk prospektiv forløbsundersøgelse af børn, der oplever en separation, inddrages jævnaldrende børn i de øvrige familier, der har været udsat for tilsvarende opvækstforhold – uden at det endte med familieopløsning (Christoffersen, 2003b). Denne metode er således mere velegnet til at forudsige ægteskabets stabilitet og lokalisere de forhold, der udgør alvorlige belastninger for familiesammenholdet, end enkeltstående undersøgelser, der ikke følger familierne gennem et længere tidsrum.

Ud over belastninger som forældrenes arbejdsløshed og familiens relative fattigdom kan nævnes konflikter i familien og familieopløsning som eksempler på belastninger af barnets nærmeste og mest signifikante sociale miljø. Et højt konfliktniveau mellem forældrene indvirker indirekte på børnene.

I de relativt mange familier, der har været gennem en familieopløsning, kan der dels forekomme belastninger, der skyldes processen med at løse konflikten mellem forældrene, dels belastninger, der skyldes det pres, som enlige forsørgere efterfølgende må leve under sammenlignet med et parforhold med en støttende samlever. Når man undersøger eneforsørgerfamilier, kan det være vanskeligt at adskille disse belastninger fra hinanden.

I nogle undersøgelser (Kelly, 1993) er dette imidlertid forsøgt, og her har man fundet en forklaring på, hvorfor nogle børn klarer

sig igennem skilsmissen uden særlige mén, mens andre har varige problemer. Disse undersøgelser peger på den forklaring, at barnet i den konfliktfulde familie bliver udsat for krav og forventninger fra forældrene, som strider imod hinanden, således at barnet ikke kan imødekomme forventningerne fra den ene, uden at det går ud over forholdet til den anden forælder. Derved fanges barnet i et krydspres af uforenelige krav.

Et højt konfliktniveau i familien kan betyde, at den ene part trækker sig væk fra børnene. Forældre-barn-relationen bliver her mere fjern, og barnet kommer ved denne konfliktløsning til at lide under tabet af den ene forælders engagement, varme og involvering (Belsky et al., 1991). Enerverende konflikter kan føre til, at de pågældende forældre mindsker deres overskud og støtte til barnet. Resultatet kan betyde, at forældrenes sensibilitet over for barnets behov kan mindskes, og presset på forældrene kan gøre dem mere vilkårligt afstraffende.

Sagt på en anden måde: Børnene led ikke under skilsmissen i de familier, hvor børnene havde hyppig kontakt og nem adgang til samværsforælderen, og forældrene indbyrdes havde en samarbejdende kommunikationsform. Børnene var i stand til at drage fordel af en tæt og hyppig kontakt til samværsforælderen, hvis konflikten mellem forældrene var på et lavt niveau.

Undersøgelsen af generationen født i 1973 (Christoffersen, 2003b) viser, at en række forhold, der er forbundet med forringede levekår, statistisk kan kædes sammen med forældrenes separation (tabel 6.1). Der er væsentligt flere af disse børn, der er blevet anbragt uden for hjemmet, og som har oplevet vold i familien. Om det er familieopløsningen i sig selv, forældrenes konflikt eller de beskedne ressourcer i eneforsørgerfamilien, kan ikke afgøres på dette grundlag. Men man kan konstatere, at børn fra familier, hvor forældrene er separerede, har en forøget risiko for ungdomsarbejdsløshed, psykiske lidelser, selvmordsforsøg og voldskriminalitet, sammenlignet med deres jævnaldrende.

Mens nogle undersøgelser har vist, at en hyppig kontakt kombineret med intense konflikter mellem forældre satte sig dybe spor i barnets psykiske velbefindende (Amato & Rezac, 1994), er der imidlertid

Tabel 6.1

Den efterfølgende risiko for en række alvorlige sociale begivenheder og livsvilkår for børn, der oplever familiens opløsning. Børn født i 1966, fulgt gennem en 15-årig periode (1979-1993).

	Antal	Odds ratio	95%grænser	Signifikans-niveau P<
Barnet død inden 27. år	107	1,3	1,1-1,6	*
Barnet anbragt uden for hjemmet	1.330	5,7	5,3-6,1	***
Vold i familien	721	3,2	2,7-3,7	***
Ungdomsarbejdsløshed	871	2,0	1,9-2,2	***
Teenagemoderskab	356	1,8	1,6-2,0	***
Psykiske lidelser	84	1,3	1,0-1,6	
Selvmoordsforsøg	130	1,2	1,0-1,5	
Voldskriminalitet	386	1,6	1,4-1,8	***

Note: Alle tabellens udfald er signifikante på P<0,05-niveau. *<0,01-niveau;

** P<0,001 -niveau; ***P< 0,0001-niveau.

Kilde: Christoffersen (2003b).

andre undersøgelser, der har vist, at børnene under alle omstændigheder kunne profitere af en hyppig kontakt og involvering fra samkvemforælderen (Healy et al., 1990). Forskellene i disse resultater kan vække mistanke om, at der er andre faktorer, der spiller afgørende ind på børnenes levekår. Hvis sådanne faktorer optræder med forskellig vægt i de undersøgte grupper, så kan det være forklaringen på de forskellige resultater, der er opnået.

Man kan her nævne barnets alder og i den forbindelse dets evne til at forstå konflikterne, hvilket spiller en betydelig rolle for skadevirkningernes omfang. Yngre børn, der har vanskeligt ved at forstå forældrenes konflikter, kan i højere grad belaste sig selv end ældre børn. På denne måde bliver børnenes fortolkning af forældrenes konflikt, deres evne til at forstå konflikterne, afgørende for skadevirkningerne (Grych & Fincham, 1990).

Et andet afgørende forhold for børnenes tilpasning til skilsmissen er også forældremyndighedsindehaverens psykiske velbefindende, og om begge forældrene var velfungerende efter skilsmissen. Således er forældrenes manglende selvværd, misbrugsproblemer mv. afgørende for børnene (Christoffersen, 1996b).

Antal børn hos enlige mødre og fædre

Tidligere undersøgelser af børns opvækst hos enlige forældre beskæftiger sig for en stor dels vedkommende med engelske, australske og nordamerikanske forhold. Baggrunden herfor er blandt andet, at der gennem 1970'erne og 1980'erne i USA har været en relativt stor stigning i antallet af skilsmisser, hvor faderen fik forældremyndigheden (Facchino & Aron, 1990). Man har således kunnet konstatere en stigning i andelen af enlige fædre i forhold til enlige mødre. Stigningen fra 1974-1990 har været fra omkring 8 pct. til 15 pct. af eneforsørgerfamilierne i USA (Meyer & Garasky, 1993).

Der er givet en række forklaringer på denne udvikling (Greif, 1992). For det første en samfundsændring i retning af større ligestilling, for det andet ændring af lovgivningen med kønsneutrale bestemmelser, for det tredje argumenteres der for, at fædre er blevet mere interesserede i at påtage sig ansvaret, og for det fjerde er stigmatiseringen af de mødre, der afgiver forældremyndigheden, blevet mindre.

Endelig kan den ændrede udvikling i USA skyldes, at flere fædre søger om forældremyndigheden ved skilsmisse, og at de i stigende grad får støtte hertil fra domstole og advokater (Risman & Park, 1988).

Imidlertid har man ikke kunnet spore en tilsvarende udvikling for Danmarks vedkommende. Ganske vist har den øgede skilsmissehyppighed betydet, at flere og flere børn bor og vokser op hos en enlig forælder – og dermed er der flere, der gør det hos faderen. Andelen, der bor hos en enlig forælder herhjemme, er således steget jævnt i perioden 1974-2001, fra 9 pct. til 16 pct. af samtlige 0-17-årige hjemmeboende børn.¹⁷

Samtidig er antallet af børn, der bor hos en enlig fader, steget i nogenlunde samme hastighed fra 14.000 til 22.000 børn. Andelen af børn, der bor hos en enlig fader, sammenlignet med dem, der bor hos en enlig moder, har således været nogenlunde stabil¹⁸ i de sidste tre årtier (se tabel 6.2).

17. Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (diverse årgange).

18. De udsving mellem årene, der i øvrigt kan konstateres, skyldes antagelig dels stikprøvesikkerheder vedrørende 1974-1990, dels forskelle i opgørelsesmetoder.

Man kan således konstatere, at selvom de sidste 30 år har været kendetegnet ved dels en stigende skilsmissehyppighed, dels en markant stigende erhvervmæssig beskæftigelse blandt småbørnsmødrene, kan de nordamerikanske erfaringer med, at en større andel af børnene bor hos enlige fædre, ikke umiddelbart overføres til danske forhold.

En vurdering af udviklingen peger tværtimod på, at tendensen er, at der bliver relativt færre børn, der vokser op hos fædre, i forhold til den andel, der vokser op hos moderen, hvis man går ud fra disse oplysninger, der baserer sig på, hvor børnene er tilmeldt folkeregisteret.

En del af forklaringen kan være, at relativt mange unge familier lever papirløst, og at disse familier har en relativt høj "skilsmissehyppighed". Moderen havde nemlig tidligere en fortrinsstilling med hensyn til forældremyndighedsspørgsmålet.¹⁹ En anden forklaring kan være, at separationerne i dag – sammenlignet med situationen for 30 år siden – i højere grad er karakteriseret ved at finde sted, mens børnene er under skolealderen, og at det netop i sådanne tilfælde oftere vil være moderen, der har børnene boende.

En ny partner efter separationen?

Antallet af børn, der bor hos en enlig forælder på et givet tidspunkt, vil være påvirket af omfanget af familieopløsninger og af forældrenes tilbøjelighed til at flytte sammen med en ny partner. Statistikken viser, at flere af de separerede fædre med børn lever i et nyt parforhold, end det er tilfældet for separerede mødre. Man kan fx antage, at en medvirkende forklaring på begrænsningen i antallet af enlige fædre er, at de enlige fædre er "hurtigere" til at finde ind i et nyt forhold end de enlige mødre.

19. Moderen havde automatisk forældremyndigheden alene i disse tilfælde. De to parter var således ikke juridisk ligestillede i spørgsmålet om forældremyndighed. Tidligere (før 1.1.1996) tog man således ikke udelukkende hensyn til, hvad der var bedst for barnet efter den danske lovgivning. Lovændringen, der trådte i kraft 1.1.1996, betyder, at hvis faderen ved samlivets ophør kræver forældremyndigheden, skal retten afgøre forældremyndighedsspørgsmålet under hensyn til, hvad der er bedst for barnet (jf. § 12 i lov om forældremyndighed og samvær), uanset om forældrene er gift eller ej. Kun få af sagerne afgøres af domstolene, i langt de fleste tilfælde afgør forældrene selv spørgsmålet om, hvor barnet skal bo.

Tabel 6.2

Skønsvist anslået antal 0-17-årige børn (i 1.000), der på opgørelsestidspunktet boede hos en enlig fader/moder. 1974-2003.

	1974	1980	1985	1990	1991	1996	2003
Enlig fader	14	15	19	14	19	18	22
(Procent)	14	13	15	11	12	11	11
Enlig moder	86	98	110	115	145	154	172
(Procent)	86	87	85	89	88	89	89
I alt	103	113	130	129	164	172	194
(Procent)	100	100	100	100	100	100	100

Kilde: Omnibusundersøgelserne for 1974-1990. Disse er baseret på interview med stikprøver af den voksne danske befolkning i løbet af det pågældende kalenderår (upubliceret materiale).

Opgørelserne for 1991, 1996 og 2003 er baseret på Danmarks Statistiks opgørelser på grundlag af CPR-registeret den 1. januar det pågældende år. Disse opgørelser kan have en tendens til at overvurdere antallet af enlige, fordi visse typer af papirløse parforhold vil blive opfattet som enlige (Nyt fra Danmarks Statistik, 179, 1994).

Forskellene mellem sammentællinger og "i alt-rækken" skyldes afrundinger.

Af Danmarks Statistiks opgørelser pr. 1. januar i årene 1991-2003 fremgår det imidlertid, at for såvel fædrenes som mødrenes vedkommende boede omkring en tredjedel sammen med en ny partner – alt afhængig af barnets alder. Af tabel 6.3 fremgår det, at omkring en femtedel af børnene i aldersgruppen 3-5 år, hvor forældrene ikke boede sammen, levede i en stedfamilie, mens dette var tilfældet for dobbelt så mange af teenagerne.

Ud fra disse registeropgørelser må man altså aflive myten om, at de enlige fædre hurtigt finder sammen med en ny partner. Tværtimod fremgår det, at enlige fædre med børn i en given aldersgruppe snarere lever alene lidt oftere, end det er tilfældet for enlige mødre med børn i samme aldersgruppe (Christoffersen, 1996b).

Det ser således ud til, hvad enten barnet bor hos moderen eller hos faderen, at det er børnenes alder, der er afgørende for forekomsten af stedfamilieforhold. Dette kan afspejle, at relativt mange enlige forældre med hjemmeboende børn venter nogle år, inden de starter et nyt samlivsforhold.

Der findes forskellige skøn over, hvor længe børn fra opsplittede familier lever i en eneforsørgerfamilie. Således angiver Thaulow & Gamst (1987), at de enlige forsørgere i gennemsnit er alene med

Tabel 6.3

Procentandele af 3-17-årige børn, der boede i en stedfamilie, i forhold til antal børn i den pågældende aldersgruppe, der på opgørelsestidspunktet ikke boede sammen med begge forældre. 1991-2003.

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	2003
3-5-årige hos far	21	21	21	20	19	21	21
3-5-årige hos mor	22	22	21	21	21	21	20
6-12-årige hos far	36	36	36	35	35	35	33
6-12-årige hos mor	37	37	36	36	35	35	35
13-17-årige hos far	39	40	39	39	38	38	36
13-17-årige hos mor	39	39	39	39	39	39	40

Anm.: Kun børn af forældre, der ikke er samlevende, er medtaget i denne opgørelse. Faderen hhv. moderen er i denne opgørelse enlig eller samlevende med en stedforælder til det pågældende barn.

Opgørelserne for 1991-1996 er baseret på Danmarks Statistiks CPR-register den 1. januar det pågældende år. Denne opgørelsesmetode er afhængig af problemerne med at opgøre de papirløse parforhold.

Kilde: Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (diverse årgange), samt *Statistiske Efterretninger*.

deres børn i ca. 6 år. Schlesinger (1982) kommer frem til et gennemsnit på omkring 5 år for nordamerikanske børn.

Relativt mange af de børn, der oplever, at forældrene skilles, må således indstille sig på, at de enten får en stedforælder i deres eget hjem eller i den anden forælders hjem. Imidlertid fandt Furstenberg & Cherlin (1991) i deres undersøgelse, at stedfamilien er relativt ustabil. Hver fjerde af de 16-årige, som havde fået en stedforælder i det hjem, de boede i til daglig, havde også oplevet, at det andet forhold gik i opløsning inden for de første fem år. Dette andet forhold havde en væsentlig højere ustabilitet end førstegangssamlivsforhold. Socialforskningsinstituttets børneforløbsundersøgelse bekræfter disse udviklingstendenser. Undersøgelsen viser, at blandt de børn, der lever i en stedfamilie ved skolestart, har relativt mange allerede på dette tidspunkt oplevet flere stedforældre (tabel 6.4).

Antal børn, der vokser op hos faderen

I Danmark har man særlig tydeligt kunne iagttage en tendens til, at kvinderne hyppigere får en erhvervsuddannelse og dermed en stærkere erhvervmæssig tilknytning. Dette kunne antages at betyde, at flere fædre får mulighed for at overtage barnet/børnene. Hypotesen under-

Tabel 6.4

Antal samlivsforhold blandt forældre¹ til børn født i 1995. Procent.

	Total	Heraf
Gift/samlevende med barnets far (mor) ²	79,7	
Gift/samlevende med en anden end barnets far (mor)	7,3	
– heraf med 1 parforhold, siden barnet blev født		1,2
– heraf med 2 parforhold		5,6
– heraf med 3 eller flere parforhold		0,5
Eneforsørger	12,3	
– heraf helt uden parforhold, siden barnet blev født		1,1
– heraf med 1 parforhold		9,6
– heraf med 2 parforhold		1,5
– heraf med 3 eller flere parforhold		0,1
Andet	0,6	
I alt	99,9	
Procentgrundlag	4.971	

Noter:

1) Forældrene er overvejende mødre (98 pct. i Børneforløbsundersøgelsen).

2) Der er i dette tilfælde ikke spurgt til antallet af samlivsforhold, idet det antages, at der kun har været dette ene.

Anm.: Procentgrundlaget udgøres af de forældre, som blev interviewet i børneforløbsundersøgelsens 3. runde (2003).

Kilde: SFI's Børneforløbsundersøgelse.

bygges i nogen grad af undersøgelser af, hvilken betydning mødrenes erhvervstilknytning har for fædrenes tidlige omsorgsfunktioner.

Eksempelvis kan man nævne, at erfaringerne fra toforsørgerfamilierne synes at være, at jo mere moderen er erhvervsmæssigt involveret, jo større del af ansvaret for husarbejdet, børnepasning mv. påhviler der faderen (Andersen, 1991).

I den forbindelse kan nævnes en dansk undersøgelse af fædres brug af forældreorlovsordningen, der i lighed med de øvrige nordiske undersøgelser viste, at netop moderens erhvervssituation var meget afgørende for, om fædre tog forældreorlov (Kaul & Brandth, 1988; Haas, 1986; Grönvik et al., 1988). Moderens tilknytning til arbejdsmarkedet i kraft af en erhvervsuddannelse – især hvis den var af længere varighed end faderens – synes at være den vigtigste forklaring på, om faderen overtog den sidste del af barselorloven i stedet for moderen (Christoffersen, 1990 og 1998a).

Men også andre forhold gjorde sig gældende. Undersøgelsen viste, at fædre, der arbejdede på kvindedominerede arbejdspladser, eller fædre, der var ansat i den offentlige sektor, var overrepræsenterede blandt de ca. 3 pct. af fædrene, der tog orlov.

I den forbindelse kan nævnes nogle mindre danske undersøgelser, der viser, at mænd på bestemte dele af arbejdsmarkedet gennemgående har færre muligheder for fleksibilitet, hvilket dels skyldes arbejdspladskulturen inden for de fagområder, hvor mænd finder beskæftigelse, dels generelle forventninger til mænd om at prioritere arbejdet før familien (Carlsen & Larsen, 1993).

Danske registeropgørelser baseret på hele befolkningen viser, at omkring hver niende af samtlige børn, der ikke bor sammen med begge forældre, i dag bor hos faderen. Han er i disse tilfælde enten enlig eller samlevende med en stedmoder til barnet. Det drejer sig om ca. 33.000 børn i alderen 0-17 år (tabel 6.5).

Tabel 6.5

Antal 0-17-årige børn (i 1.000), der på interviewtidspunktet boede hos enten faderen eller moderen, inklusive samlevende i nyt parforhold. 1991-2003.

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	2003
Hos faderen							
Antal i 1.000	31	30	29	29	28	28	33
(Procent)	12	12	12	11	11	11	11
Hos moderen							
Antal i 1.000	220	222	225	226	228	231	258
(Procent)	88	88	88	89	89	89	89
I alt							
Antal i 1.000	250	251	254	255	256	259	290
(Procent)	100	100	100	100	100	100	100

Anm.: Faderen hhv. moderen er i denne opgørelse enlig eller samlevende med en stedforælder til det pågældende barn. Opgørelserne for 1991-1996 er baseret på Danmarks Statistiks CPR-register den 1. januar det pågældende år. Denne opgørelsesmetode er uafhængig af problemerne med at opgøre de papirløse parforhold. Forskellene mellem sammentællinger og "i alt-rækken" skyldes afrundinger.

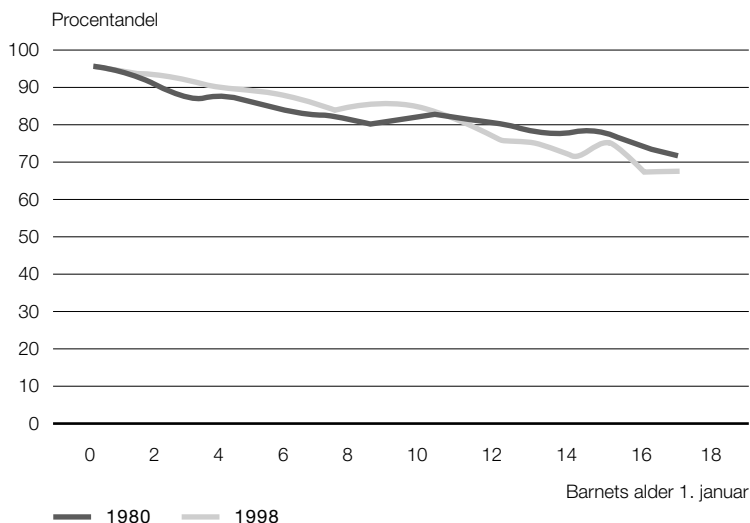
Kilde: Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (diverse årgange), samt *Statistiske Efterretninger*.

Man kan ikke i den begrænsede periode (1991-2003), hvor disse opgørelser har fundet sted, iagttage nogen nævneværdige ændringer i udviklingen bortset fra, at det ser ud til, at der har været et ganske svagt, men stabilt fald i andelen af børn hos fædre fra 12 til 11 pct. En tilsvarende udvikling kan i øvrigt iagttages i Norge i perioden frem til omkring 1990, men herefter synes udviklingen atter at gå den anden vej (Jensen, 1996b og 2003; Christoffersen, 1996).

For at kunne belyse udviklingen i antallet af børn, der bor hos moderen efter familiens opløsning, er der foretaget nogle opgørelser af antallet af børn, der ved årets begyndelse boede sammen med begge forældre – uanset om de var gift eller papirløst samlevende – og som ved årets afslutning kun boede hos den ene forælder. Opgørelsen blev foretaget på grundlag af alle 0-17-årige ved årets begyndelse i hhv. 1980 og 1998 (figur 6.4).

Figur 6.4

Børn, der bor hos moderen, ud af børn, der ved årets begyndelse boede hos begge forældre. Opgjort for etårsaldersklasser ved udgangen af hhv. 1980 og 1998.

Kilde: Nye analyser på grundlag af registermateriale baseret på CPR-registeret, stillet til rådighed af Danmarks Statistik.

I 1981 boede 82 pct. af børnene hos moderen efter separationen, i 1989 var det 84 pct. og ved udgangen af 1998 var det 86 pct. Der er med andre ord ikke sket en udvikling i retning af, at flere af børnene bor hos faderen.

Tilsvarende norske undersøgelser viser, at det i gennemsnit var omkring 87-89 pct., der boede hos moderen efter skilsmissen (Jensen, 1992; Statistisk Sentralbyrå, 1990; Jensen, 2003).

Tre svenske opgørelser fra 1975, 1985 og 2001 viser, at henholdsvis 88 pct., 86 pct. og 85 pct. af alle børn med enlige forældre boede hos moderen (Statistiska Centralbyrå, 1989 og 2003).

Udviklingen de sidste 18 år har skærpet denne situation yderligere, således at det i dag er færre af de små børn og skolebørnene, der bor hos faderen, mens det i 1998 er lidt flere end tidligere af teenagerne, der bor hos faderen end hos moderen efter familiens opløsning.

Der synes således at være en tæt sammenhæng mellem barnets alder og sandsynligheden for, at barnet kommer til at bo sammen med moderen efter forældrenes separation.

Familiens opløsning ved separation og ved dødsfald

Langt de fleste af de enlige forældre har fået det daglige ansvar for børnene efter familiens opløsning, enten på grund af skilsmisse eller ved ophævelse af det papirløse samliv. En undersøgelse viser, at omkring hver ottende (12 pct.) af de 3-5-årige, der bor sammen med moderen, aldrig har boet sammen med faderen (Christoffersen, 1998b). For den samlede gruppe af enlige mødre med småbørn udgør denne gruppe således en relativt stor del.²⁰

20. Omregnet til hele fødselsårgangen af børn, der var 3-5 år pr. 1. januar 1995, svarer det til, at omkring 2 pct. aldrig har boet sammen med faderen. Til sammenligning kan nævnes en registeropgørelse, der viser, at kun for omkring 5 pct. af samtlige i en fødselsårgang bor forældrene ikke sammen ved barnets fødsel (Christoffersen, 1993a). Men en del af disse mødre og børn flytter sammen med faderen efter fødslen. Dette kan være forklaringen på, at man i den nævnte undersøgelse af de 3-5-årige finder, at det kun er omkring 2 pct. af hele fødselsårgangen, der aldrig har boet sammen med faderen.

En stikprøveundersøgelse (Christoffersen, 1996b) viste, at for de 3-5-årige, som kun boede sammen med den ene af deres forældre på interviewtidspunktet, var det kun nogle ganske få (3 pct.), der havde mistet den ene forælder ved dødsfald. Men denne gruppe udgør en forholdsvis stor del af de børn, der bor hos faderen. Hver syvende (14 pct.) af fædrene med 3-5-årige børn var enkemænd. Kun omkring 2 pct. af mødrene med børn i denne aldersgruppe var blevet enlige på grund af ægtefællens eller samleverens død.²¹

Nogle af de psykiske problemer, som nogle af forældrene havde, kan delvist forklares ved det tab, de har lidt ved at miste samleveren. Som forventeligt har enkerne/enkemændene oftere en følelse af tomhed, og de har relativt oftere end andre enlige søgt professionel hjælp til at løse deres psykiske problemer hos fx egen læge, psykiater, psykolog, terapigruppe eller på hospital (Christoffersen, 1996b).

Til gengæld er de ikke mere belastede af en lang række andre psykiske problemer end øvrige enlige. Psykosomatiske stress-symptomer, manglende selvtillid, søvnforstyrrelser og angstanfald er ikke hyppigere forekommende blandt enker/enkemænd end blandt de andre, der har været igennem en familieopløsning.

Omfanget af børn i sammenbragte familier

Ved analyse af interview med repræsentative udvalgte af befolkningen sammenholdt med de seneste tal fra Danmarks Statistik (Statistikbanken) har man mulighed for at danne sig et øjebliksbillede af, hvor mange der bor i en sammenbragt familie. Danmarks Statistiks opgørelsesmetode er som nævnt baseret på, at barnets CPR-nummer er koblet til forældrenes CPR-numre, uanset om de er gift eller samlevende. Dette giver mulighed for at finde frem til de børn, der lever sammen med begge deres forældre, i en stedfamilie eller hos en enlig forælder. I omnibusundersøgelserne 1985-91 er de samlevende – uanset om de var gift eller ej – blevet spurgt om, hvornår de flyttede

21. Mødrene har en lavere dødelighed end fædrene. Enkestanden kommer til at veje tungt blandt de enlige fædre med hjemmeboende børn, fordi fædrene i øvrigt relativt sjældent får børnene ved familieopløsning.

sammen. Dette er blevet sammenholdt med børnenes fødselsår i de pågældende familier. En familie, hvor den ene forælder er stedmoder/fader, vil som regel være kendetegnet ved, at det pågældende barn er ældre end samlivet for de to voksne. De forskellige opgørelsesmetoder kan i sig selv forårsage en mindre usikkerhed ved opgørelserne.

Undersøgelserne viser, at det er omkring hver 11. af de 0-17-årige, der bor i en sammenbragt familie. For gruppen som helhed synes der ikke at være sket nogen nævneværdig ændring i de forløbne 15 år. Der synes dog at være kommet lidt flere skolebørn, der bor hos enlige forældre, men der er tale om små forskydninger, der kan være usikre, når man tager hensyn til forskellige opgørelsesmetoder og generelle stikprøveusikkerheder.

Der synes imidlertid at være stor forskel på de forældre, der har børnene boende, og dem, der ikke har børnene boende, mht. hvor længe der går, inden de flytter sammen med en anden partner. Man ser flere steder påstanden om, at enlige mødre har en tendens til at forblive enlige i en længere periode end enlige fædre (se fx Schnayer & Orr, 1989). Det er imidlertid som tidligere nævnt en myte, at de enlige fædre med små hjemmeboende børn hurtigst muligt finder en ny samlever, der så sørger for børnenes pasning og det huslige arbejde. En dansk undersøgelse viser snarere det modsatte. Der er således lidt flere af mødrene med 3-5-årige børn, der flytter fra det ene parforhold over i det andet (Christoffersen, 1996b). Men det almindeligste er, at de forældre, der har børnene boende, venter i nogle år, inden de flytter sammen med en ny partner.

Tabel 6.6

Børn i alderen 0-17 år, der bor hhv. sammen med begge forældre, i en sammenbragt familie eller hos en enlig forælder. 1985, 1990/91 og 2001. Procent.

	Begge forældre	Sammenbragt familie	Enlige forældre	I alt	Antal børn i undersøgelsen
0-2 år					
1985	91	3	5	99	307
1990/91	90	1	9	100	918
2001	88	3	9	100	-
3-6 år					
1985	83	5	12	100	527
1990/91	80	5	14	99	1.242
2001	81	5	15	101	-
7-14 år					
1985	79	10	11	100	1.313
1990/91	73	12	14	99	2.428
2001	72	11	18	101	-
15-17 år					
1985	72	12	16	100	474
1990/91	70	15	16	101	1.004
2001	66	14	20	100	-
I alt 0-17 år					
1985	80	9	12	101	2.621
1990/91	77	9	14	100	5.592
2001	76	8	16	100	-

Anm.: For 2001 er anvendt Danmarks Statistiks opgørelse omfattende hele befolkningen med 0-17-årige børn. Udeboende børn er ikke medtaget i denne opgørelse. 2001 er ikke baseret på en stikprøve, men er opgjort for hele befolkningen på grundlag af Danmarks Statistiks data.

Kilde: Omnibusundersøgelserne, nye analyser; samt Danmarks Statistik: Statistikbanken.

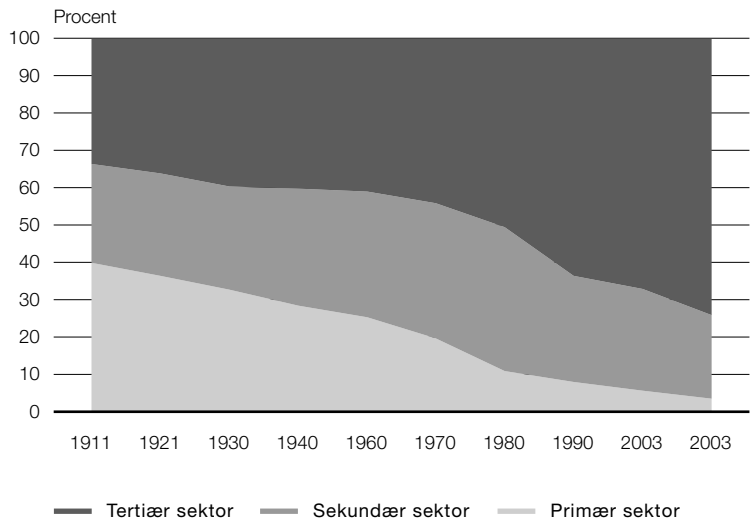
KAPITEL 7

FAMILIENS ERHVERVSARBEJDE

Gennem de sidste 100 år er der sket en kontinuerlig ændring af erhvervsstrukturen fra et overvejende landbrugssamfund til et servicesamfund. Servicesektorens udvidelse har betydet et efterspørgselspres efter arbejdskraft, der især har givet kvinderne beskæftigelse. Disse samfundsmæssige ændringer har medført skelsættende ændringer af barndommens sociale landskab og ændrede kønsroller.

Figur 7.1

De erhvervsaktive fordelt på sektorer. 1911-2003.

Kilde: Christensen & Estrup (1979); samt Danmarks Statistiks tiårsoversigt (diverse årgange).

Den forandrede erhvervsstruktur

I løbet 1900-tallet er der i Danmark foregået en kontinuerlig ændring af erhvervsstrukturen, som også har dannet rammen for en ændring af arbejdsdelingen i den enkelte familie. Samfundet er ændret fra et landbrugssamfund til et industrisamfund, der i dag er præget af en stor servicesektor (dvs. transport, handel, administration og liberale erhverv) og en offentlig sektor med undervisning, sundhedsvæsen og sociale institutioner.

Efter 1911 er det muligt at opgøre, hvor stor en del af den erhvervs-mæssige befolkning, der var beskæftiget inden for landbrug, industri og i servicefagene på grundlag af de 10-årige folketællinger (Johansen, 1985; Christensen & Estrup, 1979). Disse undersøgelser viser, at det danske samfund har ændret sig fra at have omkring 40 pct. af den erhvervsaktive befolkning beskæftiget i *primære erhverv*, dvs. landbrug, fiskeri og gartneri, til omkring 4 pct. i 2003.

Udviklingen i *sekundære erhverv*, dvs. håndværk, industri, bygge og anlæg, har været nogenlunde stabil gennem århundredet (mellem 22 og 39 pct.), mens udviklingen i *tertiære erhverv*, dvs. transport, handel, administration, liberale erhverv samt den offentlige sektor er steget fra at beskæftige 34 pct. af de erhvervsaktive til 74 pct. af arbejdsstyrken (figur 7.1).

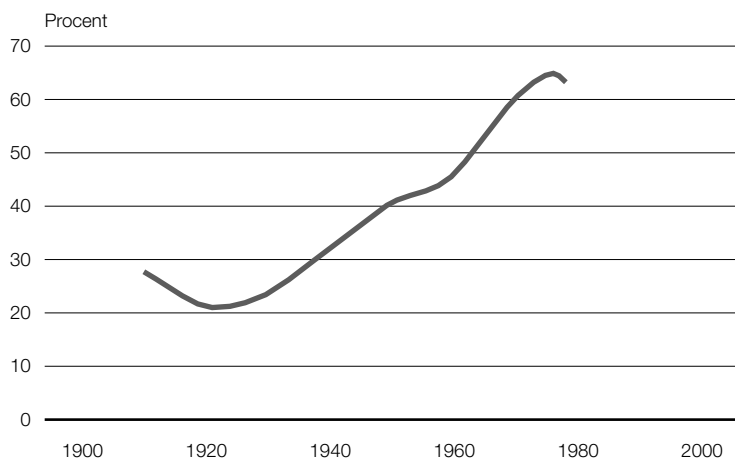
Stigningen i servicefagene har især fundet sted inden for administration, liberale erhverv, fx banker, hotel og restauration, samt inden for undervisning, sundhedsvæsen og sociale institutioner (Christensen & Estrup, 1979).

Servicesektorens stadige udvidelse har således udgjort et øget efterspørgselspres efter arbejdskraft, og det er især inden for disse områder, at kvinderne først fandt beskæftigelse.

Det var imidlertid ikke inden for alle områder, at det var muligt for kvinder at finde beskæftigelse. Inden for visse områder var det aftalt, at kun ugifte kvinder kunne beskæftiges, og i sådanne tilfælde mistede kvinden automatisk sit arbejde, når hun giftede sig.

Figur 7.2

Giftede kvinders andel af samtlige kvinder i arbejdsstyrken. 1911-1978.

Kilde: Christensen & Estrup (1979); samt Danmarks Statistiks beskæftigelsestællinger og omnibusundersøgelserne.

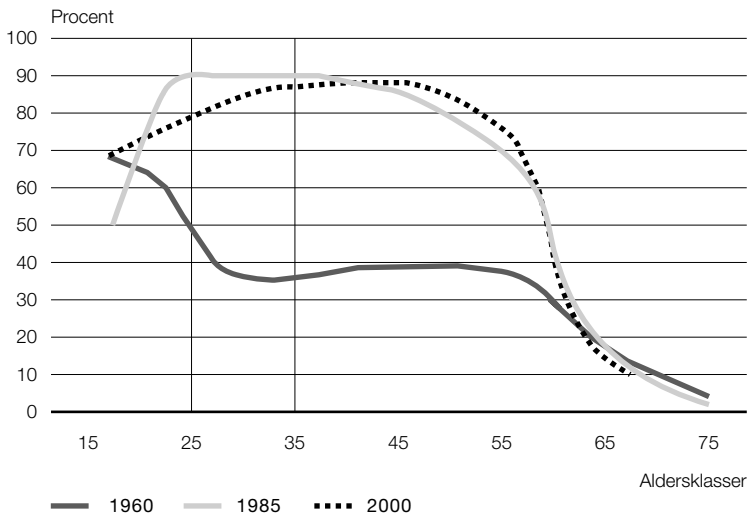
Ved hjælp af folketællingerne og arbejdsstyrketællingerne har det været muligt at følge udviklingen af giftede kvinders erhvervsaktivitet gennem det seneste århundrede (figur 7.2). Disse opgørelser viser, at det i 1920'erne og 1930'erne har været almindeligt, at en stor del af kvinderne begrænsede deres erhvervsarbejde eller helt opgav det ved indgåelse af ægteskab. Helt frem til anden verdenskrig udgjorde de giftede kvinder mindre end en tredjedel af samtlige erhvervsmæssigt beskæftigede kvinder. Først i midten af 1970'erne udgør giftede kvinder to tredjedele af de erhvervsmæssigt beskæftigede kvinder, svarende til deres andel af kvinder i den erhvervsaktive aldersgruppe.²²

Selvom ægteskabsinstitutionen ophørte med at udgøre en forhindring for kvindernes erhvervsmæssige beskæftigelse, levede en del af kvinderne i kortere eller længere perioder som husmødre, dvs. at

22. På grundlag af data i Danmarks Statistik, Statistikbanken, er der foretaget en beregning af andelen af giftede kvinder blandt alle kvinder i alderen 19-59-år. Beregningen viste, at de giftede kvinder udgjorde 70,3 pct. pr. 1. januar 1978.

Figur 7.3

Erhvervsaktive kvinder inden for aldersklasser. 1960, 1985 og 2000.

Kilde: Danmarks Statistik: *Nyt fra Danmarks Statistik* (1992:50); samt ILO: *Year Book of Labour Statistics* (diverse årgange).

deres ægtefælle (i nogle tilfælde samleveren) underholdt familien, uden at de selv havde nogen erhvervmæssig indkomst.

Husmoderrollen forsvinder

Folketællingerne og de senere beskæftigelsestillinger sammen med omnibusundersøgelserne har gjort det muligt at følge udviklingen på dette område. Man vil ifølge sagens natur være tilbøjelig til at undervurdere husmoderrollens omfang ved sådanne opgørelser, fordi et stort antal kvinder kan have været husmødre i kortere eller længere tidsrum uden at være det netop den dag, de blev interviewet.

Fra 1940-65 var næsten halvdelen af kvinderne i alderen 15-74 hjemmegående husmødre på tællingsdagen. Herefter skete der et brat fald i andelen, der er husmødre. I 1990 udgjorde husmødrene således kun 5 pct. af de 15-74-årige kvinder på interviewdagen.

I 1960 kan man iagttage en meget tydelig tendens til, at kvinderne i stort tal ophører med at være erhvervsaktive i 25-årsalderen, altså når de får

børn (figur 7.3). Mens to tredjedele af de 20-årige var erhvervsaktive, så var det kun en tredjedel af de 30-årige kvinder, der var det i 1960.

Dette mønster er totalt ændret 25 år senere. For det første har de 25-30-årige i 1985 en meget høj erhvervsaktivitet på hen ved 90 pct. I de aldersgrupper, hvor kvinderne har små børn, fastholder de den høje erhvervsdeltagelse i 1985 (figur 7.3).

15 år senere er billedet ændret, idet en væsentlig større del af de unge kvinder under 30 år befinder sig under uddannelse. Erhvervsdeltagelsen i år 2000 er derfor væsentlig lavere for de helt unge kvinder, end det var tilfældet omkring 1985.

Principielt kan man analysere familiens udviklingscyklus på en mangfoldighed af måder. Når det drejer sig om familiens arbejdsudbud vil det første indlysende kriterium være, om familien har børn eller ej. I nogle undersøgelser har man derefter valgt at inddele familierne efter det ældste barns alder (Duvall, 1957). Begrundelsen har været, at det ældste barns udvikling fører familien ind i nye sociale relationer, som familien ikke tidligere har oplevet. I det følgende er der imidlertid taget udgangspunkt i alderen for familiens yngste barn. Hypotesen er, at kvindens erhvervsdeltagelse er afhængig af alderen for familiens yngste barn, og at dette stadig gør sig gældende for en lang række stater i Europa (jf. Noordhoek, 1969a).

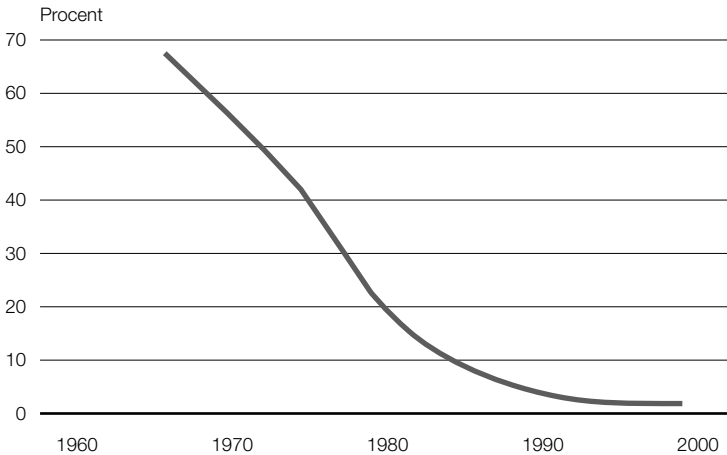
Vores undersøgelse bekræfter, at det, der tidligere har været afgørende for familiens fordeling af det erhvervmæssige arbejde, har været alderen på familiens yngste børn. I perioder har det været sådan, at relativt mange gifte/samlevende kvinder enten ophørte med erhvervsarbejdet eller tog deltidsarbejde, mens børnene var små.

Udviklingen væk fra husmoderrollen har omfattet alle aldersgrupper, men den har været særlig markant for småbørnsmødrene. En opgørelse fra 1966 viste, at to tredjedele af de gifte *småbørnsmødre* var husmødre (Noordhoek, 1969b), mens en opgørelse 30 år senere viste, at 1 pct. af de nybagte mødre regnede sig for at være husmødre efter endt orlovsperiode (Christoffersen, 1998a).

Denne udvikling er fortsat i perioder med en relativt høj arbejdsløshed, som også har ramt kvinderne (figur 7.4), men arbejdsløsheden

Figur 7.4

Husmødres andel af gifte/samlevende mødre med børn under 7 år.
1966-1999.

Kilde: Opgørelserne fra 1966 er foretaget af Noordhoek (1969b), opgørelserne frem til 1991 er baseret på omnibusundersøgelserne, mens opgørelsen fra 1996 og 1999 er baseret på Socialforskningsinstituttets børneforløbsundersøgelse.

har ikke fået flere kvinder til at opgive arbejdsmarkedstilknytningen og vælge rollen som husmoder uden for arbejdsmarkedet. Det er endda sandsynligt, at blandt andet arbejdsløsheden har fremskynnet afviklingen af husmoderrollen, fordi den høje arbejdsløshed har vanskeliggjort mulighederne for at kunne vende tilbage til arbejdsmarkedet efter en periode som husmoder.

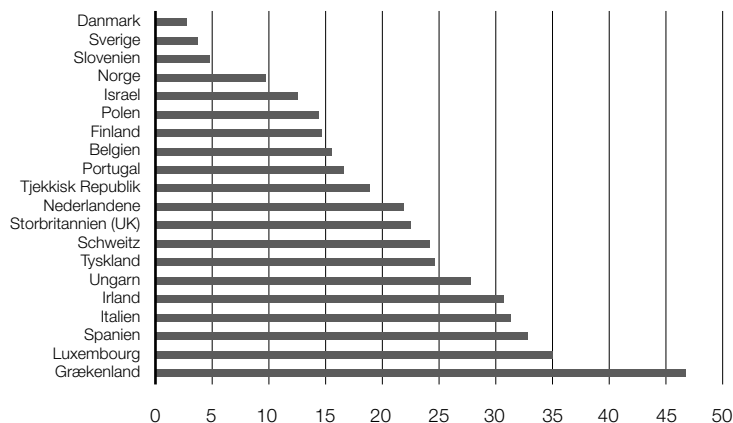
I dag fastholder småbørnsmødre – dvs. mødre med mindst et barn under 7 år – erhvervsarbejdet i næsten samme omfang og ofte som fuldtidsarbejde.

Andre landes husmødre

Udviklingen i Danmark – og de øvrige nordiske lande – har været usædvanlig med hensyn til mødrenes erhvervmæssige beskæftigelse sammenlignet med andre europæiske lande og især middelhavslandene (figur 7.5).

Figur 7.5

Husmødre blandt samlevende mødre med hjemmeboende børn under 19 år. Landene ordnet efter stigende andel husmødre. 2002/2003.

Anm.: I alt interviewede: 6.305.

Kilde: European Social Survey, Round 1, (2003): www.europeansocialsurvey.org.

Udviklingen af familieforholdene i Danmark – og de øvrige nordiske lande – er forgået i et tempo, der har været væsentligt anderledes end i det øvrige Europa. I det hele taget er der stadig meget store forskelle mellem landene i Europa med hensyn til udbredelsen af husmoderrollen (figur 7.5). De nordiske lande har færrest husmødre blandt samlevende/gifte kvinder, mens middelhavslandene (undtagen Israel) har relativt mange husmødre, ligesom Irland, Luxembourg, Ungarn, Tyskland, Schweiz, Storbritannien og Nederlandene har relativt mange husmødre blandt kvinder med hjemmeboende børn. Husmødrenes arbejdsindsats i disse lande omfatter ansvaret for at drage omsorg for familiens ældre samt omsorgen for og pasningen af børnene.

Nogle af de tidligere østlande som fx Polen og Slovenien har en høj beskæftigelsesrate blandt kvinderne og relativt få husmødre. Dette mønster gælder dog ikke i de øvrige østeuropæiske lande som Tjekkiet og i endnu mindre grad Ungarn.

Udviklingen af den symmetriske familie i Danmark

Den måde, hvorpå den enkelte familie i efterkrigstidens Danmark kunne forbedre sin levestandard, var ved en udvidelse af omfanget af moderens erhvervsarbejde. Velfærdsstatens udbygning med økonomisk sikring af de ældre (med pasning af de ældre, som har behov for hjælp) samt offentlig børnedagpasning har medvirket til at frigøre kvinders arbejdskraft. Samtidig betyder nedsættelsen af de overenskomstmæssige arbejdstider, at fædre har mindsket omfanget af deres ugentlige arbejdstid.

Da arbejdsløsheden satte ind i midten af 1970'erne efter en periode med mangel på arbejdskraft, valgte den enkelte familie at fastholde og så vidt muligt udvide omfanget af erhvervsarbejdet. Men den mulighed, der eksisterede under højkonjunkturen, hvor småbørns-mødrene uhindret kunne vende tilbage til arbejdsmarkedet efter fødslen og arbejde i det ønskede omfang, var forsvundet. Risikoen for permanent at blive udstødt af arbejdsmarkedet kom således til at præge nogle familiers hverdag.

De familiemæssige ændringer i retning af et mønster, hvor begge forældre er udearbejdende, i løbet af den sidste menneskealder har ændret barndommens vilkår. Young & Willmott (1973) betegner således nutidens familieform som den symmetriske familie, fordi begge forældre gennem deres erhvervsarbejde har det finansielle ansvar for familiens økonomi – uanset at der stadig er væsentlige forskelle mellem forældrenes erhvervmæssige tilknytning, der kan få betydning for familiens reelle valgmuligheder.

Gennem de sidste årtier er der som tidligere nævnt sket en markant øgning i andelen af kvinder, der får en længere skole- og erhvervsuddannelse. Udenlandske opgørelser (fx fra England) viser ligesom danske (Hansen, 1995), at det man populært kalder uddannelseseksplosionen især er kommet den generation af kvinder til gode, som i disse år er blevet mødre (Haralambos & Holborn, 1996). På den ene side har netop kvinderne forbedret deres erhvervmæssige kvalifikationer, på den anden side kan man stadig iagttage en række forskelle i de unge forældres erhvervmæssige tilknytning. Det drejer sig fx om omfanget af arbejdsløsheden, erhvervsuddannelsens længde,

erhvervsmæssig stilling, ledelsesmæssige funktioner, erhvervsindtægt samt andre socioøkonomiske forskelle.

Nogle af familierne – om end relativt få – er såkaldte mønsterbrydere på kønsrolleområdet. De har et utraditionelt kønsrollemønster, hvor moderen fx har et karrierejob, mens faderen har et underordnet job. Undersøgelser af sådanne utraditionelle familiemønstre kaster lys over, hvilke sociale baggrundsomstændigheder, der adskiller disse familier fra familier med mere traditionelle mønstre. Derved kan man måske få indsigt i, hvilke kønsrollemæssige barrierer der gør sig gældende, når familierne skal prøve på at realisere deres utraditionelle ønsker.

De utraditionelle familier afviger fra den gængse norm og konfronteres derfor med det omgivende samfunds reaktioner på dette normbrud. Samfundets normer kommer jo netop frem i lyset, når nogle familier bryder de gængse regler. Susan McRae (1986) ser disse studier af “mønsterbrydere på kønsrolleområdet” som en mulighed for at belyse normernes styrke og stabilitet, samt den skade, de forvolder, hvis de ikke kommer frem i lyset og deres baggrund ikke bliver forstået.

Nogle af de tidligste sociologiske overvejelser over dette fænomen var Talcott Parsons' analyser af USA omkring 1943. Han mente, at ægteskaber på tværs af klasseskellene, hvor det er moderen, der har et karrierejob, mens faderen har et underordnet job, vil have en indbygget ustabilitet (Parsons, 1949a). Det interessante spørgsmål, som Talcott Parsons rejste, er, om der i de utraditionelle familier, hvor moderen har en “karriere” eller en tættere erhvervsmæssig tilknytning end faderen, kan konstateres flere konflikter i forhold til de mere traditionelle eller de symmetriske familier.

Susan McRae (1986) har undersøgt 30 familier, hvor kvinden havde den erhvervsmæssige overlegenhed i parforholdet – men giver dog ikke noget endegyldigt svar på det spørgsmål, som Parsons rejste. Disse familier var afgrænset ved, at faderen er beskæftiget i manuelle fag (faglærte og ikke-faglærte arbejdere), mens moderen havde enten en overordnet ledende stilling inden for ikke-manuelle fag eller en lang videregående uddannelse. På grundlag af landsdækkende data (fra 1971) estimerede hun andelen af disse “cross-class”-familier til at udgøre omkring 10 pct. i England (UK).

Susan McRae (1986) finder, at det i de utraditionelle familier er moderen, der har den største jobsikkerhed, højeste indkomst og muligheder for forfremmelse. Som forventeligt er det også hende, der med størst udbytte kan tage ekstraarbejde, og som har en større mental optagethed af sin arbejdssituation. Endvidere viser Susan McRaes studie eksempler på, at der i disse familier kan opstå uenighed om den tid, mødrene bruger på arbejdet, fordi fædre så må sætte andre ting til side for at løse familiens umiddelbare behov.

En nyere dansk undersøgelse af alle familier, der fik et barn i efteråret 1995, viste, at omkring en fjerdedel næsten dagligt eller flere gange ugentligt havde skænderier om barnet, om de daglige pligter eller om andre emner. Men uanset, hvilke kriterier der anvendtes til at afgrænse de utraditionelle familier (arbejdsløshed, arbejdstid, ledelsesfunktioner eller socialgruppe forskelle), er der i disse familier ikke konstateret hyppigere forekomster af skænderier mellem forældrene (Christoffersen, 1998a). Noget kunne således tyde på, at de familier, der har indrettet sig utraditionelt, allerede fra starten af samlivet har vidst, hvad de gik ind til. De er i hvert fald ikke blevet mere overraskede end de traditionelle familier.

Den situation, hvor manden går hjemme og alene varetager husarbejdet og omsorgen for børnene, mens kvinden forsørger familien, forekommer stort set ikke i danske opgørelser. Ud af samtlige ægtepar med børn, hvor hustruen er i erhverv, viste boligtællingen i 1981, at i 2,2 pct. af tilfældene var manden uden for erhverv. Heri er medregnet invalidepensionister og uddannelsessøgende med en indkomst på under 20.300 kr. i 1980 (Danmarks Statistik, 1984). Dette resultat bekræftes af Socialforskningsinstitutets børneforløbsundersøgelse (1999), hvor mødrene blev interviewet om faderens hovedbeskæftigelse. Undersøgelsen viste, at der var 1 person ud af 4.500, der blev betegnet som hjemmearbejdende husfader.

Dilemmaet om familiens erhvervsmæssige arbejdstider

Man ser i dag som et selvindlysende gode, at kvinder deltager på lige fod med mænd i erhvervslivet og det politiske liv. En øget og ligelig repræsentation af kvinder i besluttende organer anses for at være en samfundsmæssig fordel, og politikker, der kan fremme dette, tages

stadig op til overvejelse i den politiske debat. Det er imidlertid ikke på samme måde indlysende, at mænds deltagelse i familielivet er et samfundsanliggende.

Et af de valg, som mere eller mindre bevidst træffes i familien, er omfanget og fordelingen af det erhvervsmæssige arbejde. En del af de indkomstmæssige forskelle mellem forældrene skyldes forskelle i arbejdstidens længde.

Men selvom det umiddelbart ser ud, som om det er nogle selvstændige valg, den enkelte familie træffer, så viser undersøgelserne nogle iøjnefaldende paradokser mellem familiernes ønsker til denne arbejdsdeling og deres faktiske adfærd.

En særskilt holdningsundersøgelse blandt de 20-49-årige med småbørn (0-6-årige) bekræftede, at en reduktion af arbejdstiden for begge parter var populær politik (Andersen, 1991). Men det skal her bemærkes, at der kun er meget få af familierne med småbørn, der faktisk på egen hånd realiserer denne "ideelle" familietype, idet kun meget få af fædrene havde og har deltidsarbejde (tabel 7.1).

Tabel 7.1

Erhvervsbeskæftigelsens omfang for småbørnsfædre, 1974-1999. Procent.

Småbørnsfædre	1974	1980	1985	1990/91	1996	1999
Under 25 timer ugentlig	1	1	1	1	1	1
25-35 timer ugentlig	3	3	2	3	3	3
36 timer og derover	96	96	97	95	95	97
I alt	100	100	100	99	99	101
Gennemsnitlig ugentlig arbejdstid for beskæftigede	45	44	43	41	42	42
Antal interviewede	1.128	1.259	685	812	3.893	4.526

Anm.: Småbørnsfædre er fædre, hvor yngste hjemmeboende barn er 0-6 år ved undersøgelsen i perioden 1974-91 (Christoffersen, 1993a), mens 1996 og 1999 kun omfatter de familier, der fik et barn i 1995 (Christoffersen, 1998a). For fædre, der på interviewtidspunktet ikke var i beskæftigelse, er det arbejdstiden i sidste job, der indgår.

Personer, der angiver en arbejdsuge på mere end 90 timer, er udeladt af beregningen, da det antages at udgøre et urealistisk gennemsnit over en længere periode. Oplysninger om faderens arbejdstider stammer i 1999-undersøgelsen fra interview med moderen.

Kilde: For opgørelserne 1974-91 er anvendt omnibusundersøgelserne, mens 1996 og 1999 er opgørelser baseret på Socialforskningsinstituttets børneforløbsundersøgelse med børn født i efteråret 1995.

Gennem hele perioden kan man iagttage, at godt og vel en tredjedel (31-42 pct.) foretrak en ordning, hvor moderen arbejdede på deltid, mens faderen arbejdede fuldtid (Christoffersen, 1998a; Christensen, 2000). Andre undersøgelser bekræfter, at der er et udbredt ønske om at kunne få nedsat arbejdstid – især blandt kvinderne – men med mulighed for at vende tilbage til fuldtidsarbejde, når børnene er blevet større (Holt & Thaulow, 1995, 1996a og 1996b).

Imidlertid er den mest udbredte erhvervsarbejdstidsfordeling i praksis to fuldtidsarbejdende forældre (tabel 7.2). Men det er den løsning, som er mest upopulær blandt småbørnsforældrene. Gennem årene er det ganske få (1-3 pct.), der har foretrukket denne løsning som den mest ideelle (Christoffersen, 1998a; Christensen, 2000).

Børnefamilierne arbejder ikke nødvendigvis mere end familier i samme aldersgrupper uden børn. Men paradoksalt nok er det oftere mødre med småbørn, der arbejder fuldtid, end mødre med yngste barn i skolealderen, viser flere andre danske undersøgelser (Andersen, 1991; Andersen & Holt, 1990). Mødre med småbørn (0-6-årige) udtrykker ønske om deltidarbejde, men de nyetablerede familier har antagelig vanskeligt ved at få råd til det. To ud af tre mødre med

Tabel 7.2

Erhvervsbeskæftigelsesens omfang for småbørnsmødre. 1974-1999. Procent.

Småbørnsmødre	1974	1980	1985	1990/91	1996	1999
Under 25 timer ugentlig	35	26	18	12	5	6
25-35 timer ugentlig	24	29	29	27	20	33
36 timer og derover	41	44	53	60	75	61
I alt	100	99	100	99	100	100
Gennemsnitlig ugentlig arbejdstid for beskæftigede	31		34	34	36	35
Antal interviewede	1.234	1.280	732	832	4.763	4.552

Anm.: Småbørnsmødre er mødre, hvor yngste hjemmeboende barn er 0-6 år ved undersøgelsen i perioden 1974-91 (Christoffersen, 1993a), mens 1996 og 1999 kun omfatter de familier, der fik et barn i 1995 (Christoffersen, 1998a). For mødre, der på interviewtidspunktet i 1996 var på orlov mv., er det arbejdstiden før orloven, der indgår. Da det for 42 pct. af mødrenes vedkommende var det første barn ved opgørelsen i 1996, kan dette betyde en relativ overvurdering af omfanget af deres erhvervsarbejde, sammenlignet med de øvrige opgørelser.

Kilde: For opgørelserne 1974-91 er anvendt omnibusundersøgelserne, mens 1996 og 1999 er opgørelser baseret på Socialforskningsinstituttets børneforløbsundersøgelse.

børn under 3 år ønsker at ændre fuldtidsarbejde til deltidsarbejde. Men ændringen finder først sted, når familien får råd til det – ikke når de har mest brug for det (Andersen & Holt, 1990).

En af forklaringerne på dette paradoks kan være, at priserne på den del af boligmarkedet, som den nyetablerede familie søger, efterhånden har indrettet sig på to fuldtidsindkomster. Man kan sige, at en del af de værdistigninger, der er skabt ved at begge forældre er fuldtidsarbejdende, også mens børnene er små, er blevet kapitaliseret i højere boligpriser. Når de unge familier skal finde en familiebolig, bliver de mødt med et boligmarked, der således “tvinger” dem begge til at arbejde fuld tid – selvom de ikke ønsker det.

En undersøgelse fra perioden med disse store ændringer har vist, at når familien ændrede sine erhvervsmæssige arbejdstider, så var det oftest mødrene, der nedsatte deres arbejdstid, mens fædrene til gengæld øgede deres (Christoffersen, 1988). En forklaring på dette mønster kan være, at fædrenes øgede arbejdstid muliggjorde nedsat arbejdstid til mødrene. En anden forklaring kan være, at fædrene har kunnet leve op til nogle forventninger og krav fra arbejdspladsen ved at påtage sig mere arbejde, fordi mødrene har reduceret deres erhvervsmæssige arbejdstid og påtaget sig en større del af de hjemlige forpligtigelser. En tredje forklaring kan være, at fædrene, fx på grund af deres generelt længere erhvervsuddannelse eller andre erhvervsmæssige forhold, har en relativt større økonomisk fordel af et merarbejde sammenlignet med mødrene.

I Socialforskningsinstituttets børneforløbsundersøgelse viser det samme mønster sig for de familier, der fik et barn i 1995. Gennemgående havde de erhvervsmæssigt beskæftigede fædre en længere arbejdsuge end mødrene i 1999, da barnet var 3 1/2 år. Således havde fædrene i gennemsnit en arbejdstid på 42,1 timer ugentligt, mens mødrene i gennemsnit havde en arbejdstid på 34,9 timer ugentligt.

De familier, som var flyttet sammen inden for det sidste år, var kendetegnet ved, at fædrene arbejdede mindre end gennemsnittet for fædre i almindelighed, og at mødrene havde en længere arbejdsuge end gennemsnittet for mødrene. Undersøgelsen viser, at jo længere tid, forældrene har boet sammen, jo større er forskellene blevet mel-

lem forældrenes arbejdstider. Fædre får gennemgående en endnu længere arbejdstid, mens mødre får en kortere arbejdstid.

Den meget høje erhvervsdeltagelse og den store udbredelse af fuld-tidsarbejdet til småbørnsmødrene kan give anledning til bekymring for, om kravene til småbørnsfamilien vil gå ud over moderens omsorg for spædbarnet. Socialt stabile og trygge forhold kunne fx tænkes at spille en rolle for varigheden af amningen af spædbarnet. Men hvilken rolle har de ubønhørlige krav fra arbejdsmarkedet spillet sammenholdt med kvindens orlovsmuligheder? Og hvilken betydning har holdningsændringer og oplysningskampagner haft for kvindernes ammeadfærd?

Udviklingen i ammeadfærd

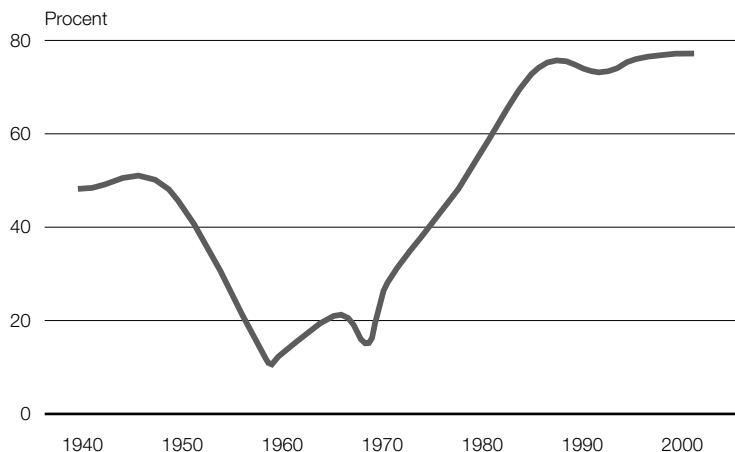
En væsentlig årsag til den høje spædbarnsdødelighed omkring århundredskiftet var knyttet til levevilkårene. Boligforholdene og ernærings-situationen medførte, at børnene var særligt modtagelige for infektions-sygdomme. Nedbringelsen af spædbarnsdødeligheden skyldes primært bekæmpelse af infektions- og parasitære sygdomme, lungebetændelse mv., som især er påvirket af ydre omgivelser som boligforhold, ernæringsmæssige forhold og sanitære forhold (Matthiessen, 1965 og 2002). Især de flaskeernærede børn døde i uhyggeligt stort tal ved århundredets begyndelse på grund af infektionssygdomme og dårlig hygiejne. Det har således ud fra et rent sundhedsmæssigt perspektiv været af stor betydning at fremme mulighederne for, at børnene blev ammet.

Der findes nogle få undersøgelser, der muliggør historiske sammenligninger af ammeperiodens længde for de nybagte mødre (figur 7.6). Undersøgelserne er imidlertid foretaget med forskellige metoder og dækker forskellige områder af landet (Rosenkrands et al., 1982; Vestermark et al., 1991). På trods af disse forbehold tegner der sig et tydeligt mønster.

Under krigen var der en relativt stor andel af mødre, der stadig ammede børnene i tremånedersalderen. Under perioden med højkonjunktur og en relativt stor velstandsstigning i slutningen af 1950'erne og begyndelsen af 1960'erne kunne man imidlertid iagt-tage en stigning i anvendelsen af kunstig ernæring i stedet for amning (figur 7.6).

Figur 7.6

Forekomst af amning i tremånedersalderen ved forskellige undersøgelser. 1939-2001. Procentandele.

Anm.: Ved undersøgelserne 1939-69 er der "udelukkende" tale om brysternæring. Det kan være forbundet med usikkerhed at afgøre, hvad der skal forstås ved "udelukkende" brysternæring. For eksempel medtager Michaelsen (1997) i sine opgørelser, at tilskud med vand og kamille te uden sukker og mælk er indbefattet i denne kategori. I de fleste af opgørelserne har det været op til mødrene at afgrænse, hvad der skulle forstås ved udelukkende brysternæring. Mose Hansen & Udsen finder i deres undersøgelse, at forskellen mellem hel og delvis brysternæring kan betyde 10 procentpoints forskel i tremånedersalderen. Undersøgelserne har anvendt forskellige metoder og dækker forskellige områder af landet. Michaelsen (1997) finder i sit udvalg, at 71 pct. af børnene født i 1987 stadig ammes helt eller delvist efter tre måneder, hvilket således bekræfter Vestermark et al. for samme periode, men i nogle andre geografiske områder. I *Ammeundersøgelse 2000-2002 - Landsrapporten* opgøres andelen, der er ophørt med at amme i firemånedersalderen til at være 24 pct.

Kilder: Rosenkrands et al. (1982); Vogelius et al. (1983); Vestermark et al. (1991); Mose Hansen & Udsen (1994); Christoffersen (1998a).

Barselsorloven har umiddelbart ikke haft nogen indflydelse på denne udvikling i ammeadfærden. Barselsorloven blev i 1960 fastsat til en samlet varighed af 14 uger for kvinder, der var dagpengeberettigede. Orlovsperioden kunne tidligst startes fra 8 uger før forventet fødselstidspunkt. Komplikationer og andre forhold under slutningen af graviditeten, der gjorde moderen uarbejdsdygtig, betød en tilsvarende forkortet barselsorlovsperiode efter barnets fødsel. I 1984 blev barselsorloven (efter fødslen) udvidet til 24 uger.

Det var imidlertid allerede i 1970'erne, at der skete en markant øgning i andelen af mødre, der ammer i mindst tre måneder (figur 7.6). I begyndelsen af 1970'erne var det kun omkring en fjerdedel, der ammede børnene efter tre måneder, mens andelen var forøget til omkring det dobbelte i slutningen af 1970'erne.

Reglerne om barselsorlov har været uændrede gennem hele perioden frem til 1984, samtidig med at andelen af erhvervsaktive småbørns-mødre steg markant fra midten af 1960'erne. Ændringen i ammeadfærden må først og fremmest tilskrives en almindelig holdningsændring i befolkningen og *efterfølgende* blandt sundhedspersonalet på fødeafdelinger mv. til betydningen af brysternæring.

Selvom modernælkserstatning var af langt ringere kvalitet dengang end i dag, havde den mangelfulde og fejlagtige oplysning af de vordende mødre fået en mærkbar konsekvens for mødrenes ammeadfærd i 1950'erne og 1960'erne. Der er senere blevet vedtaget et kodeks (WHO) for markedsføring af modernælkserstatninger. Der må fx ikke reklameres for produkterne i forretningerne – og der må ikke være billeder af spædbørn, der idealiserer brugen af modernælkserstatninger (Koch, 1996).

Man kan således konstatere, at politiske og kulturbestemte ændringer i befolkningens vaner og holdning til amning har været af afgørende betydning for ændring af adfærden, sammen med mere oplysning om amningens sundhedsmæssige betydning.

Social baggrund og psykiske belastningers betydning for varigheden af amningen

Hvis moderen kun havde en relativt lav indkomst, havde været længevarende arbejdsløs eller manglede en erhvervsuddannelse, så øgedes sandsynligheden for at ammeperioden blev kort eller slet ikke kom i gang.²³ (Michaelsen et al., 1994; Hansen et al., 1993; Christoffersen, 1998a). Teenagemødrene havde særligt vanskeligt ved at gennemføre amningen. Når de lidt ældre mødre (35 år og derover) for en relativt stor dels vedkommende ammede børnene ud over den første måned, så hænger dette måske sammen med, at netop de lidt "ældre" mødre gennemgående har etableret en større erhvervmæssig sikkerhed gennem erhvervsuddannelse, et fast arbejde mv.

Der er nemlig en tæt sammenhæng mellem gennemførelse af amning ud over den første måned og mødrenes erhvervmæssige tilknytning. Jo tættere tilknytning gennem erhvervsuddannelse, faglig uddannelse mv. samt fravær af psykosomatiske symptomer, jo større sandsynlig-

hed for en længere ammeperiode – også når der i øvrigt er taget højde for de øvrige statistisk betydende forhold som fx moderens rygning (Christoffersen, 1998a; Michaelsen, 1994). Rygningen forkorter ammeperioden og kan antagelig i nogle tilfælde være medvirkende til, at amningen ikke kommer i gang.²⁴

Ud over oplysning til mødre om amningens betydning kan betydningen af socialt stabile og trygge forhold formentlig spille en rolle for ammefrekvens og varighed²⁵ (Rosenkrands et al., 1982; Vogelius et al., 1983).

Følelsen af ikke at kunne klare de daglige problemer, psykosomatiske stress-symptomer, angst, dårlige nerver, fødselsdepressioner og hovedpine/migræne forekom relativt hyppigere blandt de mødre, der enten ikke ammede eller ammede mindre end en måned. Det synes nærliggende at konkludere, at forskellige former for stress og psykiske belastninger af de nybagte mødre kan være væsentlige faktorer, der kan hæmme mødrenes muligheder for at amme børnene – og at manglende erhvervmæssig sikkerhed kan udgøre en ydre psykisk belastningsfaktor.

23. Men selv når man har taget højde for disse sociale og erhvervmæssige forhold, spiller rygning en selvstændig rolle for, hvorvidt amningen fortsætter ud over den første måned. Man har længe vidst, at moderens indtag af visse stoffer, herunder koffein, nikotin mv., går over i modermælken. Tobaksrygning nedsætter mængden af prolaktin, der betinger mælkeproduktionen (Royal College of Midwives, 1991; Nyboe Andersen et al., 1982; Hamosh et al., 1979). En yderligere forstærkende faktor, der kan forklare tobakkens indflydelse på ammeadfærden, er, at barnet formentlig kan smage disse stoffer, og at det af denne grund forsøger at undvige amningen (Christoffersen, 1998a).

24. Rygning kan for nogle mødre være en måde at reagere på belastninger, som synes vanskelige at klare. Ifølge nogle undersøgelser synes den gravide kvindes nuværende og tidligere psykosociale tilstand at hænge sammen med rygningens omfang (Thue et al., 1995; Wergeland et al., 1996; Dejin-Karlsson et al., 1996). Rygningen kan i denne sammenhæng anses som en indikator på disse ydre belastningsforhold. Disse psykiske belastninger kan antagelig stresser mødre så meget, at det giver problemer med amningen. De mødre, som anvender rygning som et middel til at imødegå ydre stress, belaster så yderligere deres muligheder for at få en vellykket ammeperiode.

Den danske model og førskolebørnenes trivsel

Den danske model med en høj erhvervsfrekvens blandt småbørns-mødrene har således sat nogle nye problemstillinger på dagsordenen. Ikke mindst med hensyn til, hvordan arbejdslivet indvirker på familiedannelsen, og hvordan erhvervsbeskæftigelsen – eller arbejdsløsheden – i nogle tilfælde direkte influerer på risikoen for familieopløsning.

Den store erhvervmæssige aktivitet blandt såvel småbørnsfædre som småbørnsmødre har imidlertid gjort opmærksom på helt nye problemområder. Mødrenes bekymring for at kunne sørge for familiens økonomi kan eksempelvis komme til at præge familiens indre liv.

Men ud over forældrenes trivsel har interessen også samlet sig om børnenes hverdag, når forældrene er på arbejde. Især har bekymringen drejet sig om, hvor mange timer børnenes dagligt tilbringer i de offentlige dagpasningsordninger. I de senere år er interessen for kvaliteten af denne pasning også øget. Der findes ingen landsdækkende undersøgelser, der kan belyse, om der skulle være sket en forringelse (eller forbedring) af dagpasningens kvalitet i kølvandet på den meget omfattende udbygning af de offentlige dagpasningstilbud.

Børnenes opholdstider i offentlige dagpasningsordninger

Det er vanskeligt at få helt nøjagtige oplysninger om børns opholdstider i offentlige dagpasningsordninger, fordi der ikke foregår en daglig registrering ved børnenes ankomst og afhentning. De mest nøjagtige besvarelser, der gør det muligt at belyse udviklingen på dette område, er baseret på repræsentative landsdækkende interview med forældrene (oftest mødrene) om det enkelte barn (Hestbæk & Christoffersen, 2002).

25. En forklaring kan være, at det ikke er tilstrækkeligt, at barnet suger på brystet. Modernens hypofyse skal udsende det hormon (oxytocin), der påvirker muskulaturen, der omgiver brystkirtlerne, således at mælken løber til, når barnet suger. Hvis moderen er utryg, bange eller træt kan mekanismen hæmmes eller blokeres (Vogelius et al., 1983).

Ud fra en logisk betragtning skulle man forvente, at børnene tilbringer flere timer i daginstitutionerne i dag end tidligere, fordi især kvinderne tilbringer længere tid på arbejdsmarkedet. Den gennemsnitlige ugentlige arbejdstid for småbørnsmødre (dvs. familier, hvor yngste barn er 0-6 år) er steget fra 31 timer til 35 timer i løbet af de sidste 25 år (tabel 7.1-7.2). Samtidig er arbejdstiden for småbørnsfædre dog faldet fra 45 timer til 42 timer om ugen, som en (delvis) afspejling af nedsættelsen af de overenskomstmæssige arbejdstider i samme periode.

Går man lidt tilbage i tiden, viser en undersøgelse fra begyndelsen af 1970'erne, at en femtedel af børnehavebørnene dagligt tilbragte 9 timer eller derover i daginstitutionen (Grønhøj, 1975). I dag er pasningens omfang faldet i den periode, hvor kvindernes arbejdstid er steget. I 1985 var det omkring 7,2 timer i gennemsnit pr. børnehavebarn. Ved nye dataindsamlinger i 1998 og 1999 viste det sig, at pasningstiden var faldet til i gennemsnit 6,9 timer dagligt, og kun omkring 13 pct. passes op til eller over 9 timer dagligt i daginstitution.²⁶ Nyere danske undersøgelser viser, at der er en overhyppighed af enlige mødre blandt forældrene til de børn, der passes 9 timer eller mere i det daglige. Omvendt blev en stor andel af børnene fra familier, hvor mindst en af forældrene ikke arbejdede på interviewtidspunktet, passet højst 6 timer om dagen (Andersen & Hestbæk, 1999; Christoffersen et al., 1987).

Tabel 7.3

Omfanget af pasning for de 3-5-årige børnehavebørn. 1998.

	Pct.
Højst 6 timer dagligt	34
Op til 7 timer dagligt	25
Op til 8 timer dagligt	25
Op til 9 timer dagligt	11
Over 9 timer dagligt	2

Anm.: I gennemsnit 6,9 timer dagligt.

Kilde: Andersen & Hestbæk (1999).

26. I anden dataindsamling fra Socialforskningsinstituttets børneforløbsundersøgelse er antallet af pasningstimer på ugebasis endnu lavere, nemlig i gennemsnit 31 timer pr. uge, svarende til 6,2 timer pr. dag.

De enlige forældres erhvervsbeskæftigelse

Udviklingen i de enlige forældres beskæftigelsessituation og erhvervsarbejdes omfang er væsentligt anderledes end for de øvrige forældre. Eneforsørgergruppen består fortrinsvis af kvinder, og dette har ikke ændret sig i de sidste 30 år.

Arbejdsløsheden har i særlig grad sat sit præg på de enlige forsørgeres beskæftigelsessituation, idet de enlige forsørgere har en væsentlig højere arbejdsløshedsprocent end de øvrige forældre. Således er omkring hver fjerde eneforsørger arbejdsløs (tabel 7.4).

En del af forklaringen er, at netop de ufaglærte kvinder med høj arbejdsløshedsrisiko har en forhøjet risiko for familieseparation. Men en anden medvirkende årsag kunne være, at man som eneforsørger er ude af stand til at søge beskæftigelse på dele af arbejdsmarkedet. Det kan fx give pasningsproblemer med lange transporttider, skæve arbejdstider, weekendarbejde, skifteholds- eller natarbejde.

Tabel 7.4

Erhvervsbeskæftigelsens omfang for enlige forældre. 1974-2000. Procent.

Enlige forældre	1974	1980	1985	1990/91	2000
Husmødre	5	3	0	0	1
Under uddannelse	8	4	3	5	3
Under 25 timer ugentlig	7	7	6	5	1
25-35 timer ugentlig	13	20	12	11	16
36 timer og derover	51	48	54	45	57
Arbejdsløs/syg/pensioneret	11	16	20	27	22
I alt	100	99	100	99	100
Antal interviewede	232	292	255	293	152

Anm.: Hustrubidragsordningen gjorde det muligt at være enig mor og husmor, som det ses af opgørelserne i 1974 og 1980. I år 2000 omfatter husmødre "hjemmearbejdende husmor/husfar/ (uden andet arbejde)". Opgørelsen omfatter kun enlige forældre med hjemmeboende børn under 18 år.

Kilde: For opgørelserne 1974-91 er anvendt omnibusundersøgelserne, mens oplysningerne for 2000 er en bearbejdning af datamateriale fra undersøgelsen: *Befolkningens levkår år 2000*.

En væsentlig del (omkring tre fjerdedele) af de beskæftigede eneforsørgere er imidlertid fuldtidsbeskæftigede. En del af forklaringen herpå er antagelig, at det kun er få eneforsørgere, der kan klare sig økonomisk med nedsat arbejdstid. Det er netop børn af fuldtidsarbejdende enlige forældre, der har lange opholdstider i børneinstitutionen.

Arbejdsforhold og forældrenes psykiske problemer

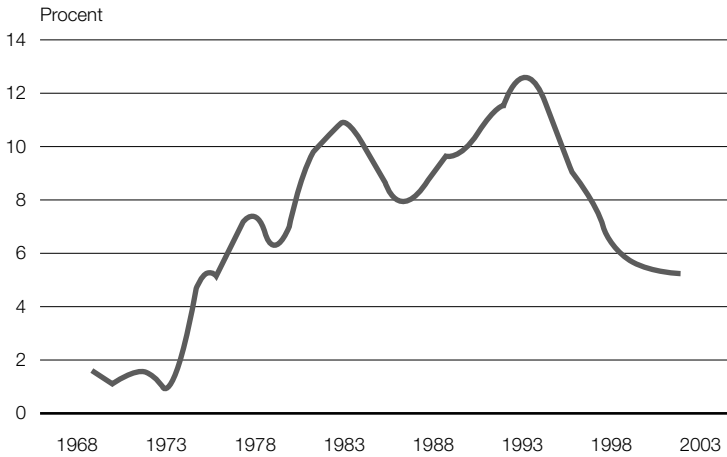
Umiddelbart skulle man tro, at engagement i arbejdet kan betyde, at forældrene føler sig splittet mellem hensynet til arbejdet og hensynet til barnet. Men undersøgelser viser tværtimod, at arbejdets kompleksitet, udfordringer og stimulation har en positiv indflydelse på forældreoven. Et arbejde, hvor man har selvbestemmelse og kontrol over arbejdets tilrettelæggelse, og hvor man får social støtte fra overordnede og kolleger, giver snarere overskud til at kunne klare de hjemlige problemer. Manglende overskud viser sig blandt andet ved, at børnene udsættes for streng disciplin, og at forældrene er mindre varme og opmærksomme (Greenberger et al., 1994).

En tidligere dansk undersøgelse (Christoffersen, 1996b) når til samme resultat og viser i øvrigt en klar sammenhæng mellem at være arbejdsløs eller ikke at være værdsat på arbejdet og psykiske problemer af forskellig art. Det drejer sig fx om søvnforstyrrelser, angstanfald, behov for professionel hjælp til at løse psykiske problemer og manglende selvværd. De, der har et udviklende arbejde, har færre psykiske problemer sammenlignet med dem, der ikke føler sig værdsat på arbejdet. De, der har det dårligste psykiske helbred, er de arbejdsløse.

Det er efterhånden velbeskrevet, at arbejdsløshed kan være en belastning for forældrene, således at det kan påvirke børnene (Näsman & Gerber, 1996; Christoffersen, 1994a og 1996a). Det sker hyppigere, at konflikter udvikler sig med anvendelse af forskellige straffeforanstaltninger over for børnene, hvis forældrene er pressede på arbejdsmarkedet, viser undersøgelsen af enlige fædre og mødre (Christoffersen, 1996b). Undersøgelserne viser således, at anvendelse af fysisk afstraffelse af børnene er mere udbredt blandt de arbejdsløse end blandt forældre med et såkaldt "udviklende arbejde". Ligesom man finder en signifikant forøget skilsmisserisiko i familier, der rammes af arbejdsløshed (Christoffersen, 2002 og 1996a).

Figur 7.7

Andel registrerede ledige i procent af arbejdsstyrken. 1969-2002.

Kilde: Danmarks Statistik: *Statistisk tiårsoversigt fra diverse årgange*, samt *Nyt fra Danmarks Statistik*.

Disse tidligere danske undersøgelseserfaringer leder frem til, at man i undersøgelser af forældre-barn-forholdet inddrager oplysninger om arbejdsforhold for at kunne vurdere betydningen og omfanget af det socialpsykologiske pres, som forældrene er underkastet.

Kan forældrenes erhvervsmæssige beskæftigelse stresser førskolebørn?

Udviklingen i småbørnsmødrenes erhvervsarbejde har givet anledning til mange overvejelser. Mens man på den ene side kan pege på de positive effekter for mødrenes selvværd og selvrealisering, kan man på den anden side spørge, om udsigten til en god levestandard og forældrenes egen trivsel slører forældrenes blik for, hvad der tjener børnene bedst. Man har blandt andet fremført, at børnenes trivsel er mere anstrengt end godt er, når begge forældre har arbejde og børnene passes af andre i en stor del af de vågne timer (Børnekommissionen, 1981).

Men undersøgelser bekræfter snarere en antagelse om, at de forældre, der har et arbejde, hvor de føler sig værdsat, har et større overskud,

når de er sammen med deres børn, end de forældre, der ikke føler sig værdsat på arbejdet eller helt mangler et arbejde. Hermed ikke være sagt, at forældre ikke kan føle sig splittet mellem familieliv og arbejdsliv (jf. fx Hestbæk, 1995). Men der er ingen undersøgelser, der viser, at dette over en bred kam slår negativt igennem på børnene.

Det er primært forældrenes varme og engagement, der har betydning for barnets trivsel. Resultaterne af børneforløbsundersøgelsen på Socialforskningsinstituttet, hvor man har interviewet ca. 6.000 mødre, da børnene var knap et halvt år, og igen, da de var tre et halvt år, finder da heller ikke nogen sammenhæng mellem barnets stressreaktioner og omfanget af forældrenes erhvervsarbejde (Christoffersen, 2003c). Tværtimod finder man ligesom ovenfor, at jo tættere erhvervstilknytning moderen har, jo færre psykiske problemer har hun, og jo færre psykosomatiske stressreaktioner ses der hos barnet (Harvey, 1999).

Forældrenes omsorg for deres børn kan dog på forskellig måde påvirkes af deres arbejdsmæssige situation. Indflydelsen fra arbejdslivet kan både ske gennem stressende belastninger og et kedsommeligt arbejde. Forældre, der ophober stress og utilfredshed med arbejdet, kan reagere med en mere fjendtlig og afstraffende adfærd over for børnene (Greenberger et al., 1994; Hoffman, 1984). Og omvendt kan et spændende arbejde medføre en øget tilfredshed, der smitter af på barnet, som mindre tid til og optagethed af barnet (Dencik et al., 1988, jf. Ellegaard 2000; Barling, 1986).

Det er mere belastende for barnet at have en arbejdsløs mor end en udearbejdende mor. Den danske børneforløbsundersøgelse støtter dette resultat. Stress hos 3-årige børn (målt som konflikter med andre børn, mobning, hysteri, manglende koncentration, depressiv adfærd, søvnproblemer, 'ondt i maven' og 'ondt i hovedet') var især forbundet med moderens arbejdsløshed, manglende erhvervsuddannelse eller hendes egne psykiske problemer, også når der var taget hensyn til andre belastningsforhold (Christoffersen, 2003c; jf. McLoyd et al., 1994). Man kan dog ikke drage nogen endelige konklusioner på dette grundlæg, da personer med marginal arbejdsmæssig tilknytning kan have andre sociale eller helbredsmæssige belastninger at slås med.

Forskerne konstaterer blot, at de udearbejdende mødre ikke er mindre sensitive over for deres børns behov eller mindre varme, involverende og legende. Det afgørende er det belastningspres, der kan ligge på forældrene fra arbejdets side. Blandt mødre, der er utilfredse med deres roller i hjemmet eller på arbejdet, observerer man således en mindre grad af involvering og lydhørhed over for barnet (Clarke-Stewart & Fein, 1983; Mehlbye & Neymark, 1993).

PERSPEKTIVER: DET ALDRENDE SAMFUND

De ydre demografiske rammer for familiens dannelse og udvikling har undergået store forandringer gennem de sidste 100 år.

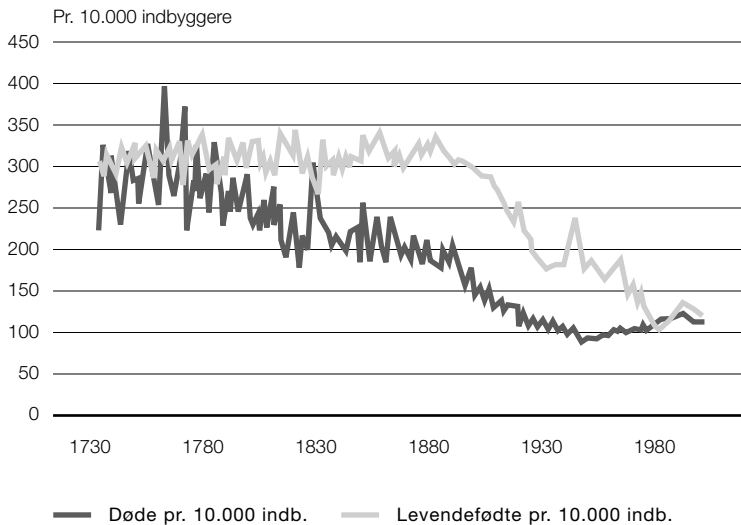
Der sker i disse år en ændring i retning af, at en større og større andel af befolkningen vil være over 60 år. En lang række europæiske og industrialiserede lande vil i de kommende 20 til 40 år gennemgå den samme samfundsmæssige ændring ifølge en række prognoser for befolkningsudviklingen (OECD, 2001; Eurostat, 2002). Da en stor del af de offentlige udgifter er følsomme over for ændringer i befolkningens aldersmæssige sammensætning, skønnes disse ændringer at betyde, at der bliver et behov for, at der sker en politisk stillingtagen til omfordelingsmekanismerne over den offentlige sektor. Aldringen af samfundet er sket uafhængigt af befolkningsvandringerne og alene som følge af den demografiske transition.

Den demografiske transition

De forrige århundreders meget markante ændringer først i dødeligheden og siden i fertiliteten har ændret befolkningernes aldersmæssige sammensætning. Denne ændring fra et samfund med en høj dødelighed og en høj fertilitet til et samfund med både en lav dødelighed og en lav fertilitet, er af demografer blevet kaldt den demografiske transition. I de industrialiserede lande begyndte denne overgang med nedgangen i dødeligheden omkring år 1800 fra omkring 30 døde pr. 1000 indbyggere til omkring det halve omkring år 1900. Bortset fra i Frankrig satte nedgangen i fertiliteten først ind i anden halvdel af

Figur 8.1

Den summariske fertilitetskvotient og dødsquotient. 1735-2002.

Kilde: Matthiessen (1970); Gille (1949); Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser*, samt Det Statistiske Departement: *Statistiske undersøgelser*, 19 (1966). Danmarks Statistik: Statistikbanken.

det 19. århundrede (figur 8.1), altså mere end to generationer efter, at dødeligheden var begyndt at falde (Matthiessen, 1970).

Der var en helt usædvanlig god statistik i de nordiske lande, der muliggjorde, at man i størstedelen af det 18. århundrede var i stand til at beskrive den demografiske udvikling i disse lande (Gille, 1949).

Danmark fulgte den klassiske europæiske demografiske transition fra høj til lav fertilitet (Matthiessen, 1970). Den første demografiske transition, som man kalder nedgangen i dødeligheden – især børnedødeligheden – med overgangen fra landbrugssamfundet til industrisamfundet, efterfulgt af en relativt stor nedgang i fertiliteten, fik også langsigtede konsekvenser for befolkningens alderssammensætning. Ikke-industrialiserede fattige landbrugssamfund med en høj fertilitet (og dødelighed) er karakteriseret af en alderspyramide med mange børn og færre ældre. Alderspyramiden har i disse lande form som et spidst grantræ. Et fald i fertiliteten og dødeligheden vil derfor uvægerligt efterfølges af en alderspyramide, der er smal forneden med forholdsvis få børn og med flere ældre.

De generelt bedre levkår, uddannelses- og ernæringsmæssige samt hygiejniske forhold, fx forbedrede boligforhold og renere drikkevand, var sammen med medicinske landvindinger nogle af årsagerne til den faldende dødelighed, især den meget høje børnedødelighed. Men krige og epidemier eller en dårlig høst har stor påvirkning på dødeligheden i befolkningerne. Gille (1949) viste fx i sine undersøgelser, at man i Sverige kunne konstatere en generel højere dødelighed i alle aldersgrupper i året efter en dårlig høst (i perioden 1751-1800).

Dødeligheden i 1800-tallet har især været præget af tuberkulose og de vand-føde-bårne sygdomme som kolera og tyfus, men også af lungebetændelse og alkoholrelaterede ulykker og sygdomme. Især de ugifte mænd i byområderne var særligt udsat for at dø i en relativt ung alder. En svensk undersøgelse peger på, at de ugifte mænd var mere mobile og derfor også udsat for flere kontakter og en større smitterisiko (såvel luftbårne som veneriske sygdomme) end kvinderne. Flere af de ugifte mænd i byerne døde som følge af ulykker og alkohol. Sam Willner (2001) finder i sin gennemgang af dødsårsager, at der er en tæt sammenhæng mellem befolkningens alkoholindtag og ugifte 40-59-årige mænds dødsfald i byområderne i perioden 1870-1900.

Den tidlige industrialisering, med den tiltagende vandring fra land til by, betød også en forværring af sundhedstilstanden i byerne på grund af dårlige sanitære forhold og overbefolkning. Nogle forskere lægger vægt på den manglende sociale og politiske organisation til at iværksætte forebyggende foranstaltninger og begrænse smitten ved epidemier og tage de nødvendige forholdsregler i krisesituationer (Edvinsson, 2001).

Nedgangen i dødeligheden var særligt tydelig for børnenes vedkommende i det 19. århundrede. Vaccinationsprogrammer, fx kopper og bedre ernæring, nævnes som nogle af de forklarende faktorer. Der har været modstridende teorier om, hvorvidt det er børnedødeligheden, der påvirker fødselstallet, eller om en nedgang i fødselstallet i fattige landbrugssamfund kan bane vejen for forbedrede levkår og derigennem nedbringe børnedødeligheden. Andre demografiske teorier har blandt andet beskæftiget sig med, hvordan ændringer i børnedødeligheden har kunnet påvirke udviklingen i det antal børn, den enkelte kvinde får i løbet af sin levetid (Preston, 1978). Disse antagelser går ud på, at en nedgang i børnedødeligheden vil kunne bane vejen for bedre

fødselskontrol, fordi den enkelte kvinde med et færre antal fødsler kan sikre sig, at det samme antal børn overlever og kan forsørge hende, når hun bliver så gammel, at hun ikke længere kan arbejde.

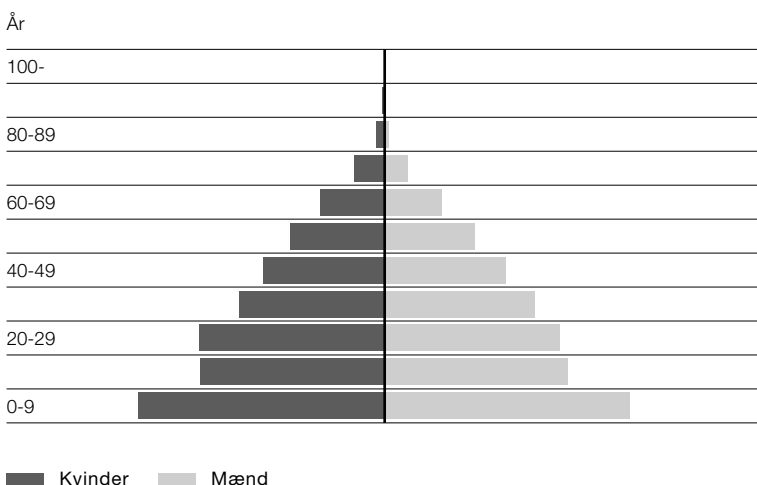
Fertiliteten forblev på et højt niveau i Danmark indtil omkring 1880. Herefter ses et nogenlunde konstant fald indtil det niveau, der dannes i det 20. århundrede. Nedgangen i fertiliteten hæftes sammen med indvandringen til byerne, industrialismen og det faktum, at børnene ikke mere udgjorde en arbejdskraftressource i den enkelte landbrugsbedrift. Hertil kommer udviklingen af forbedrede muligheder for familieplanlægning.

Færre børn – flere ældre

Den demografiske transition medførte en blivende forandring af befolkningens aldersmæssige sammensætning. I 1787 udgjorde børn under 10 år 23 pct. af befolkningen, mens de over 60-årige udgjorde 9 pct. De over 80-årige udgjorde omkring 1/2 pct. af befolkningen (se figur 8.2).

Figur 8.2

Alderspyramide for befolkningen i år 1787.

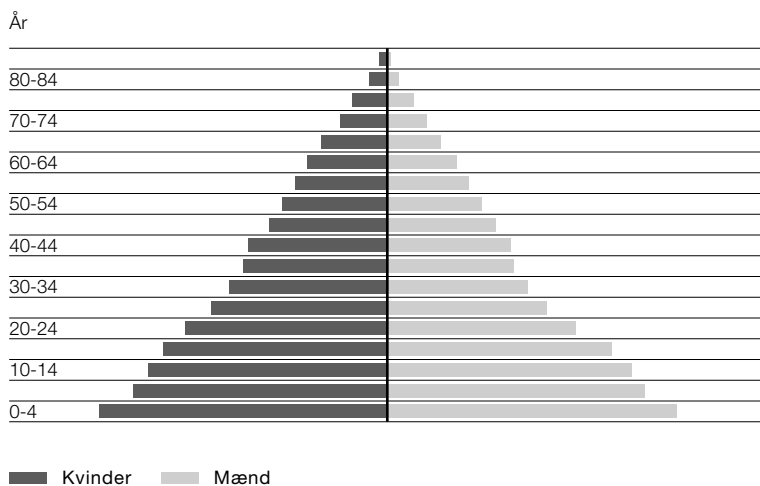

Anm.: Befolkningen er opdelt i 10-årsaldersklasser med kvinder til venstre for midteraksen og de yngste placeret nederst.

Kilde: Danmarks Statistik (1905).

Figur 8.3

Alderspyramide for befolkningen i år 1901.

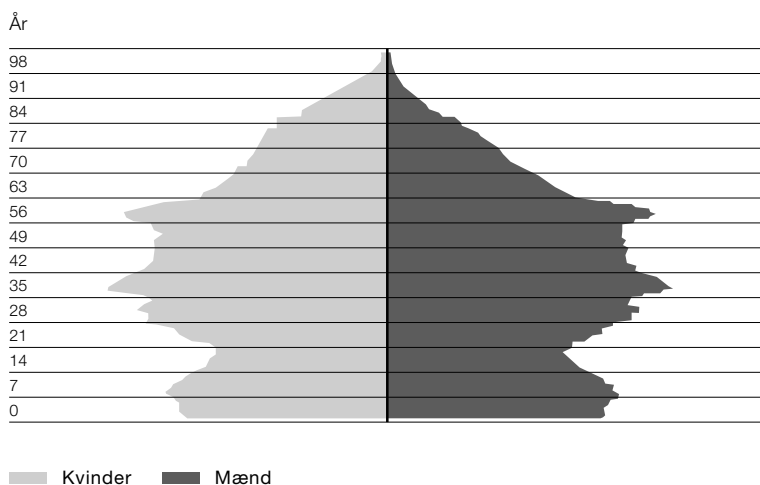

Anm.: Befolkningen er opdelt i 5-årsaldersklasser med kvinderne til venstre for midteraksen og de yngste placeret nederst i pyramiden.

Kilde: Danmarks Statistik: Statistikbanken.

Figur 8.4

Alderspyramide for befolkningen i år 2002.

Anm.: Befolkningen er opdelt i 1-årsaldersklasser med kvinderne til venstre for midteraksen og de yngste placeret nederst i pyramiden.

Kilde: Danmarks Statistik: Statistikbanken.

Godt 100 år senere (i 1901) havde alderspyramiden nogenlunde samme proportioner. Børn under 10 år udgjorde 24 pct. af den samlede befolkning, mens de over 60-årige udgjorde 10 pct. og de over 80-årige udgjorde knap 1 pct. af befolkningen (figur 8.3).

Der er her tale om et “naturligt eksperiment”, hvor en faktor, nemlig dødeligheden, er faldet betydeligt (middellevetiden steg omkring 20 år), mens fertiliteten var konstant (figur 8.1). Først da fertilitetsfaldet sætter ind, begynder aldersstrukturen at ændre sig systematisk (Matthiessen, 2002).

Den store forandring af befolkningens aldersmæssige sammensætning sker således først i det 20. og det 21. århundrede. I år 2002 udgør børn under 10 år kun 13 pct. af befolkningen, mens de over 60-årige udgør 20 pct. og de over 80-årige udgør 4 pct. af befolkningen.

Med de forbehold, der må være forbundet med en aldersmæssig fremskrivning på 50 år, viser den seneste befolkningsprognose fra Danmarks Statistik, at børn under 10 år udgør omkring 11 pct. af befolkningen, mens de over 60-årige udgør 29 pct. og de over 80-årige udgør omkring 9 pct. af befolkningen (figur 8.5). Dette svarer nogenlunde til en prognose for udviklingen i Europa (Heller, 2003).

Ældreandelen vil således stige de næste årtier, svarende til den stigning, der fandt sted fra 1940-1980.

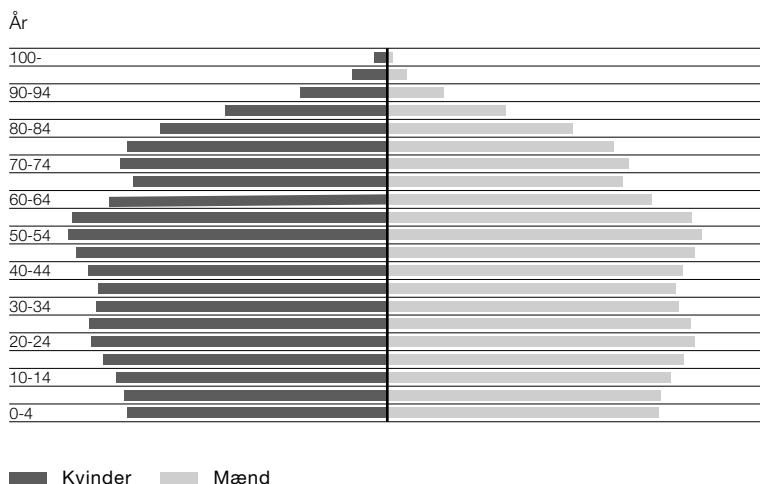
Udviklingen af middellevetiden

Udviklingen i antallet af døde set i forhold til befolkningens størrelse har gennem de sidste 250 år udvist store variationer. Figur 8.1 viser de store udsving fra år til år, hvor maksimum har været 400 døde pr. år pr. 10.000 indbyggere og minimum har været 86 døde pr. år pr. 10.000 indbyggere.

For at kunne følge udviklingen i dødeligheden og foretage sammenligninger mellem lande eller vurdere udviklingen i et enkelt land er det nødvendigt at foretage en justering for andelen af unge og gamle i befolkningen. Hvis man fx ønsker at undersøge forskellige sundhedspolitiske tiltags effekt på befolkningssundheden, kan et blandt flere redskaber være at beregne eventuelle ændringer i de alders-

Figur 8.5

Alderspyramide for befolkningen i år 2050.

Anm.: Befolkningen er opdelt i 5-årsaldersklasser med kvinderne til venstre for midteraksen og de yngste placeret nederst i pyramiden.

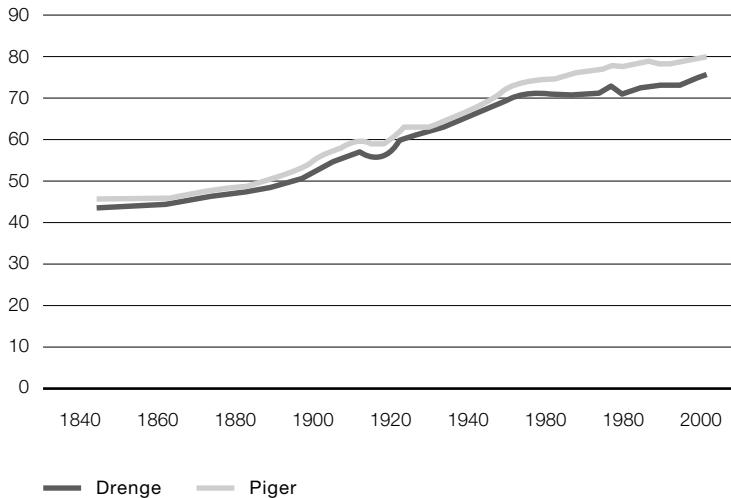
Kilde: Danmarks Statistik: *Befolkningens bevægelser* (2002).

specifikke dødelighedserfaringer – altså antallet af døde pr. 1.000 indbyggere inden for de enkelte aldersklasser – fordi de forskellige politiske tiltag kan have forskellige effekter på de enkelte aldersgrupper. For at få et enkelt tal til at vurdere udviklingen i befolkningens levetid har man udviklet et mål på grundlag af oplysninger for et enkelt kalenderår: middellevetiden. Dette mål er konstrueret ud fra en model, hvor man forestiller sig, at hvert individ i befolkningen gennemlever de aldersspecifikke dødelighedserfaringer, som er beregnet for et enkelt kalenderår. Herudfra beregner man den gennemsnitlige levetid for personer på grundlag af dødelighedsoplysninger for det pågældende kalenderår.

Det mest slående ved udviklingen i efterkrigstiden har været, at mens kvindernes middellevetid er stadigt forbedret gennem anden halvdel af det forrige århundrede, så er mændenes middellevetid stagneret eller steget i et svagere tempo end kvindernes middellevetid, således at forskellen er forøget gennem de sidste 100 år (figur 8.6). Som det tydeligt ses, har der været en ugunstig udvikling specielt for drengene i årene efter anden verdenskrig. Mens forskellen på drengenes og

Figur 8.6

Middellevetiden. 1845-2002.

Kilde: Danmarks Statistik.

pigernes middellevetid i 1951-55 var 2,8 år, så er forskellen i 2002 øget til 4,6 år.

Forbedringen af danskernes levetid har også været mindre end i de fleste vesteuropæiske og skandinaviske lande. Fra at have tilhørt toppen blandt OECD-landene har den svage fremgang i middellevetiden i den sidste menneskealder for såvel mænd som kvinder betydet, at vi nu har en bundplacering sammen med fx Portugal, mens lande som Sverige indtager en førerposition på listen over befolkningernes middellevetid. Forbedringen af danskernes gennemsnitlige levealder i perioden 1960-99 har for mændenes vedkommende været på 3,8 pct. og for kvindernes vedkommende på 4,6 pct. Dette er den mindste forbedring blandt alle EU-landene for både mændenes og kvindernes vedkommende (Matthiessen, 2002).

Mange tidlige dødsfald skyldes forebyggelige sygdomme, der er forårsaget af vores levevis: rygning, alkohol, stoffer (Juel, 2001). Danske kvinder ryger mere end kvinderne i noget andet EU-land. Det er således 37 pct. af de danske kvinder, der er daglige rygere, mod

fx 24 pct. af de svenske kvinder (1994). Danske mænd ryger også mere end gennemsnittet i EU. Det danske tobaksforbrug har været blandt de højeste siden 1970, ligesom det registrerede alkoholforbrug er dobbelt så stort som fx svenskernes: Danskerne drikker 12 liter ren alkohol mod svenskernes 6 liter pr. år pr. person over 14 år. Da rygerne i gennemsnit lever 7 år kortere, er tobaksforbruget ansvarligt for en væsentlig del af den kortere danske levetid. Kosten er ligeledes ansvarlig for en del af danskernes relativt dårligere middellevetid.²⁷ Det gennemsnitlige daglige kalorieindtag pr. person er større i Danmark end i noget andet EU land (Sundhedsministeriet, 1998). Fed kost og mangel på motion er efter alt at dømme blandt de store dræbere (Sundhedsministeriet, 2001).

Man kan konstatere en betydelig oversygelighed og overdødelighed for 20-64-årige blandt længerevarende ledige og blandt fraskilte såvel mænd som kvinder, samt personer inden for visse erhvervsgrupper (fx ansatte i hotel- og restaurationsvirksomhed, arbejdere inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien, i modsætning til fx arkitekter, selvstændige landmænd eller medhjælpende ægtefælle i landbrug, ingeniører og lærere). Man ser her meget store forskelle i dødeligheden inden for forskellige erhvervsgrupper. For eksempel har de ikke-faglærte mænd i 20-64-årsalderen en dødelighed, der er fem gange så høj som selvstændige landmænd (Andersen & Lauersen, 1996).

Der peges på, at arbejdsmiljøbetingede forskelle kan være en del af forklaringen, men nogle af forskellene kan måske også forklares ved en helbredsmæssig selektion ind i erhverv (fx Kristensen, 2003). Andersen & Lauersen (1996) konkluderer, at uanset at alle har samme ret til sundhedsydelse i sundhedssystemet, er der stadig betydelige forskelle mellem befolkningsgrupperes risiko for sygdom og tidlig død.

27. Et klassisk eksempel er udbredelsen af anvendelse af margariner (transfedtsyrer "TFS") i en lang række produkter (fastfood, kager, kiks, friture, chokoladefyld, slik, popcorn, mv.). Der skete en kraftig øgning i 1950'erne. TFS i kosten er forbundet med en betydelig øget risiko for hjertekarsygdomme (årekalksfremmende). Interventionsstudier har vist TFS's virkning i blodets fedtstoffer og forløbsundersøgelser har vist sammenhængen med hjertekarsygdomme (Richelsen, 2004; Stender & Dyerberg, 2004)

Befolkningernes sundhedstilstand kan ses som resultat af en række forebyggelige forhold: A) individernes adfærd, som fx rygning, alkohol, spisevaner og motionsvaner; B) sociale omgivelser (miljø), som fx uddannelse, boligforhold, offentlig transport; C) fysiske omgivelser (miljø), som fx arbejdsmiljø, luftforurening, fysiske ulykkeskabende eller sundhedsskadelige forhold i hjemmet eller på arbejdspladsen; og endelig D) politiske tiltag, som fx vaccinationsprogrammer, adgang til sundhedsydelse, forebyggende foranstaltninger (fx mindskelse af rygning og alkoholmisbrug), trafikikkerhedsforhold, uddannelse, boligpolitik og arbejdsmarkedspolitik. En del af de politiske foranstaltninger kan udgøres af en evalueringsstrategi, der har til formål at finde de mest effektive metoder til at forbedre befolkningens sundhedstilstand (U.S. Department of Health and Human Services, 2000).

Nogle tror, at grunden til, at der bliver forholdsvis flere ældre, er, at de ældre lever længere. Det er imidlertid ikke den stigende middellevetid, der har haft indflydelse på aldringen af samfundet. Både udviklingen herhjemme og i en række europæiske nationer viser, at den formindskede andel i de produktive aldersklasser først og fremmest skyldes faldet i fertilitetsniveauet gennem det forrige århundrede (Matthiessen, 2002). Aldringen af samfundet kan således betragtes som en konsekvens af de demografiske forandringer, der er knyttet til de ændrede familieforhold.

SAMMENFATNING

Industrialismen og den udvidede familie

Industrialiseringen og det moderne samfund har betydet en underminering af den udvidede familieform med tre generationer, der boede sammen og havde et økonomisk fællesskab, hvor de sørgede for børnenes uddannelse og forsørgelsen af de ældre.

Danske undersøgelser af det førindustrielle samfund har vist, at selvom det var relativt få husstande, der ved folketællingen bestod af tregenerationsfamilier, så var det helt almindelig praksis for sognets gamle at blive boende sammen med yngre generationer, indtil de døde.

I 1800-tallets landbrugssamfund og i den tidlige industrialisme forventedes det, at de voksne børn tog sig af deres forældre, når disse ikke mere var i stand til at forsørge sig selv.

En konsekvens af den tidligere livsform var, at børn blev forbundet med velstand – de var en investering i forsørgelse, når alder og helbred ikke mere slog til. Børnene udgør stadig i visse samfund en værdifuld arbejdskraft og en alderdomsinvestering på linje med opkøb af jordlodder. Også når børnene bliver voksne og fx har et arbejde i byerne, kan man i disse kulturer se, at der flyder en strøm af ressourcer fra børnene til deres forældre. Det var dog især blandt de fattige, at man i 1800-tallet fandt den udvidede tregenerationsfamilie. De udvidede slægtskabsrelationer fungerede som en gensidig

hjelpeorganisation: en forsikring mod vanskelige økonomiske vilkår og krisesituationer.

I nutidens Danmark har en vigtig del af de familiemæssige ændringer været de ældres øgede grad af selvhjulpethed både boligmæssigt, socialt og økonomisk. Udviklingen i blandt andet de skandinaviske lande er gået i retning af at sikre de ældres livsgrundlag, når deres erhvervsmuligheder var ophørt, uden at de skulle være afhængige af økonomiske ressourcer direkte fra deres egne børn. En konsekvens af denne udvikling var også en frigørelse af mange kvinders arbejdskraft, der ellers var bundet til at passe ældre familiemedlemmer. En anden konsekvens har antagelig været en mærkbar nedgang i fertiliteten, da børnene ophørte med at betyde sikring af alderdommen.

Helt op i 1960'erne kunne man dog stadig i Danmark finde relativt mange ældre, som boede sammen med deres børn. Således boede hver femte ældre (70 år og derover) sammen med deres børn i 1962. Dette mønster er stadig meget udbredt i middelhavslandene, men sjældent i dagens Danmark.

Den udvidede tregenerationsfamilie er dog ikke helt forsvundet. Den findes stadig, men i form af en intensiv kontakt og social støtte. I Danmark er udviklingen gået i retning af, at relationen mellem forældre og voksne børn præges af større selvstændighed og uafhængighed. Den udvidede tregenerationsfamilie bor ikke længere under samme tag. I begyndelsen af dette århundrede er det kun omkring 2 pct. af de ældre, der bor sammen med egne voksne børn. Når tre generationer bor sammen, er der antagelig tale om nogle usædvanlige forhold. Relativt ofte vil der være tale om forældre til enlige mødre, der har fået et barn i en ung alder, og det vil ofte være den unge mors første barn. Sandsynligheden for at bo i en tregenerationsfamilie er 12 gange større, hvis man er enlig, end hvis man ikke er enlig, med et nyfødt barn. Og sandsynligheden for at bo i en tregenerationsfamilie er ni gange større, hvis man er teenagemoder, end hvis man ikke er det.

Langt de fleste af de ældre foretrækker en tæt kontakt med deres børn, men ønsker ikke at bo sammen med dem. De ældre foretrækker deres selvstændighed. Efterhånden som alderen skrider frem, og de får brug for hjælp, foretrækker de den offentlige hjemmehjælp

frem for at være en byrde for deres børn. Hjemmehjælpen betragtes som et retskrav. De behøver ikke at stå i taknemlighedsgæld til nogen. På denne måde står de i en mere jævnbyrdig situation over for deres børn, som de kan være sammen med på en friere måde (Platz, 1986).

Disse fortolkninger af de nyere børnefamilieundersøgelser sammen med de danske ældreundersøgelser understøtter en konklusion om, at den udvidede familie tilgodeser den individuelle frihed og autonomi ved en løsere tilknytning samtidig med, at den virker som et gensidigt hjælpesystem under vanskelige vilkår.

Tidligere undersøgelser bekræftes af nye danske undersøgelser, der viser, at der gennemgående var en hyppig kontakt mellem forældre og deres voksne udeboende børn: Omkring 40 pct. af de nybagte mødre havde dagligt talt med deres egen mor i løbet af det sidste år. En forklaring kan være, at netop tilkomsten af børnebørnene har eksponeret en gensidig afhængighed, støtte og sympati mellem forældre og bedsteforældre.

Man må således konkludere, at industrialismens bedre levekår nok har betydet afskaffelsen af husstande med tre generationer under samme tag. Men den tætte kontakt mellem de tre generationer er tilsyneladende bevaret.

De unge flytter hjemmefra

For 50 år siden var det mere almindeligt end i dag, at de unge allerede som teenagere flyttede hjemmefra. Mere end hver ottende af dem, der blev født omkring 1910-20, flyttede hjemmefra, inden de fyldte 16 år. Det var relativt oftere husmændenes, landarbejdernes og de ufaglærte arbejderes børn, der måtte flytte hjemmefra i en tidlig alder.

Gennem de sidste årtier har man kunnet iagttage en næsten eksplosiv udvikling i omfanget af de unges uddannelse. For 30 år siden var det omkring hver fjerde af de 19-årige, der fik en studentereksamen – og der var nogenlunde lige mange drenge og piger, der fik denne adgangsbillet til lange videregående uddannelser. I dag er det hen ved halvdelen af en årgang 19-årige kvinder, der gennemfører en

almengymnasial uddannelse, mens dette kun er tilfældet for godt en fjerdedel af de 19-årige mænd.

Kvinderne har erhvervet sig mindst lige så lange uddannelser som mændene. Andelen af kvinder, der fx har fået en længere videregående uddannelse, er således lige så stor, som det er tilfældet for mændenes vedkommende.

Forbedringen af arbejderklassens levestandard resulterede i et økonomisk råderum, der gav flere mulighed for at give deres børn en videregående uddannelse, og tidligere tiders stærke sammenhæng mellem børnenes uddannelseschancer og deres forældres skolebaggrund er svækket. Men også i dag eksisterer der signifikante sociale forskelle i de unges uddannelseschancer, afhængigt af om deres fædre selv fik en studentereksamen.

Ændringerne i uddannelsesmønsteret har samtidigt betydet en forlængelse af barndommen og ungdommen. De store forskelle, der er i uddannelsesmønsteret for dem, der var unge i midten af 1970'erne, og for dem, der er unge i dag, kunne man forvente også afspejle sig i, hvornår de unge flytter hjemmefra. Men den forlængede uddannelsestid og den deraf forsinkede overgang til erhvervsbeskæftigelse har imidlertid ikke betydet, at de unge venter længere med at flytte hjemmefra.

På denne baggrund kunne man forledes til at formode, at der også var en vis stabilitet og uforanderlighed i tidspunktet for, hvornår de unge flytter sammen i et parforhold. Men resultaterne viser en tydelig tendens til, at de unge venter i længere tid med at flytte sammen med en partner.

Kvinderne udsætter også det tidspunkt, hvor de får børn. Den gennemsnitlige fødealder for førstegangsfødende var i 1966 22,7 år, mens den i 1991 var 26,8 år, og i 2001 er den 28,3 år. Gennem den sidste menneskealder er der sket en generel forrykning af det tidspunkt, hvor de unge får børn.

Sammenfattende må man konkludere, at barndommen og ungdommen er blevet forlænget i perioden 1974-2002. Dette er først og fremmest et resultat af, at uddannelsestiden og dermed også tiden,

frem til de unge kommer i beskæftigelse, er forlænget. Som en følge af disse samfundsmæssige ændringer har de unge udsat det tidspunkt, hvor de stifter familie og får børn. Det eneste forhold, der ikke har ændret sig nævneværdigt, er tidspunktet for, hvornår de flytter hjemmefra.

Pardannelsens mystik

Under ugunstige forhold må mange vente med at stifte familie. Det kan betyde, at nogle måske aldrig når at stifte familie og få børn, fordi mulighederne forpasses. I 1800-tallet var det påkrævet, at man havde opsamlet relativt megen kapital, evt. i form af jord eller andre produktionsmidler, før man kunne gifte sig. Dette var medvirkende til, at man tidligere fandt relativt mange ægteskaber, hvor der var forholdsvis stor aldersforskel mellem parterne.

Situationen dengang minder på flere punkter om situationen i dag, idet de stigende uddannelseskra­v til de unge betyder en tilsvarende udsættelse af familiedannelsen. Men det er blevet meget usædvanligt med store aldersforskelle mellem de samlevende. Gennem den sidste halvdel af forrige århundrede kan man se, at aldersforskellen er mindsket til omkring 3 år. På dette område er udviklingen gået i retning af en større jævnbyrdighed mellem parterne.

Selvom der eksisterer en formel frihed, har man også i Danmark nogle effektive barrierer, der i praksis stiller sig i vejen for mange ægteskaber på tværs af de sociale skel. En dansk undersøgelse viser således, at de forældre, som fik et barn i 1995, statistisk set er ensartede med hensyn til forældrenes sociale opvækstbaggrund.

I Danmark er en stor andel af befolkningen medlem af folkekirken. Men samfundet har gennem det 20. århundrede gennemgået en sekularisering, hvilket blandt andet har betydet, at flere og flere har fravalgt kirkelige handlinger som dåb og kirkelig vielse. Endvidere fødes der flere børn uden for ægteskabet.

I dag er det hver fjerde af samtlige samlevende, der ikke er gift. Andelen ses at have været stabilt stigende for hele befolkningen gennem en menneskealder. Men flere undersøgelser har vist, at de papirløst samlevende har en høj sandsynlighed for enten at blive opløst

eller overgå til ægteskab, således at de papirløse forhold har en mere begrænset levetid.

Historisk set er der tale om en udvikling i retning af en temmelig høj fødealder, men dog ikke nær så høj som i landbrugssamfundet omkring industrialismens gennembrud. For de generationer af kvinder, der blev født 1840-44, fx, var den gennemsnitlige fødealder omkring 32 år. En af forklaringerne kan være, at det for relativt mange unge var vanskeligt at etablere sig i et erhverv, som kunne forsørge en familie. Dette resulterede i, at mange måtte udsætte familiedannelsen, og for relativt mange af kvinderne (omkring 25 pct.) betød det, at de aldrig blev mødre.

En af forklaringerne på, at der inden for den seneste menneskealder har kunnet spores en tendens til, at man udsætter børnefødslerne, kan være ønsket om at sikre en social og økonomisk tryk ramme om børnenes opvækst. For at opnå dette er de unge i dag længere under uddannelse, end det var tilfældet tidligere. Hertil kommer, at boligmarkedet har tilpasset sig familier med to fuldtidsindkomster, hvilket de unge opdager, når de søger et sted at bo. Ligeledes må perioder med en relativt høj arbejdsløshed antages at påvirke de unge til at udsætte familiedannelsen og børnefødslerne.

Den religiøse og moralske fordømmelse af enlige mødre er svækket, hvad angår danske forhold, uden at dette imidlertid har ført til en stigning i andelen af nybagte reelt enlige mødre. Det er med andre ord ikke den moralske fordømmelse, der i disse tilfælde er styrende for menneskers adfærd, men andre forhold. Kun ganske få kvinder vælger at få et barn uden at bo sammen med faderen.

Der er sjældent tale om en planlagt graviditet, når enlige kvinder bliver gravide, sammenlignet med kvinder i parforhold. Enlige mødre mangler ofte en erhvervsuddannelse. De bor ofte hjemme hos deres egne forældre. De er ofte teenagere. Deres egen opvækst har været præget af forældrenes skilsmisse, og deres egen mor fik tidligt børn. Men undersøgelsen viser også, at de nybagte enlige mødre får stor opbakning fra deres egne forældre sammenlignet med de øvrige nybagte mødre.

Flere enlige?

Hvis man baserer sine vurderinger af udviklingen i familieforholdene på de faldende vielsesfrekvenser og stigende skilsmissehyppigheder, måtte man forvente, at en stigende andel af befolkningen lever som enlige.

Man har imidlertid ikke kunnet konstatere nogen nævneværdig ændring i andelen af enlige i forskellige familiestadier eller i den voksne befolkning som helhed de sidste 25 år, hvor det har været muligt at foretage opgørelser, hvor også de papirløse samlivsforhold blev inddraget.

De interviewbaserede opgørelser viser, at andelen af den voksne danske befolkning, der bor alene uden en samlever, har svinget mellem 32 og 34 pct. Kun blandt de 18-30-årige har der været et signifikant fald i andelen af samlevende – altså blandt de unge, som endnu ikke har fået børn.

Der har imidlertid været stor forskel på udviklingen for mænd og kvinder. For det første bor omkring 36 pct. af mændene i 38-43 års alderen ikke i en familie med børn, mens dette kun er tilfældet for 18 pct. af kvinderne i den tilsvarende aldersgruppe (35-40-årige). Tidligere var det henholdsvis 23 og 14 pct., der boede uden børn.

For det andet er der i dag mange af mændene, som aldrig bliver fædre, mens der stadig er en meget stor andel af kvinderne, som bliver mødre. Den sidste opgørelse blandt 44-årige (2001) viser, at omkring 13,9 pct. af kvinderne og omkring 22,7 pct. af mændene forbliver barnløse. På grund af de erhvervsmæssige strukturer havde mange mænd vanskeligheder ved at etablere sig og forsørge en familie. Mænd med høj indkomst har større chance for at blive gift, og hvis de bliver skilt, så har de en mindre sandsynlighed for at forblive enlige ret længe.

Familie og børn

På grund af den faldende fertilitet gennem det sidste århundrede må man regne med en befolkningstilbagegang på længere sigt, der kun kan stabiliseres med en konstant nettoindvandring.

De kvinder, der blev født i midten af det 19. århundrede, nåede at få 4,5 børn i gennemsnit, mens de kvinder, der blev født omkring 1900, kun nåede at få 2,3 børn i gennemsnit. De kvinder, der i dag er ved at afslutte deres reproduktive periode, har nået at få 1,9 børn i gennemsnit. Det sidste niveau synes at være stabiliseret for de kvinder, der er født 1955 til 1963. På grund af kønsoverskuddet af nyfødte drengebørn er det nødvendigt, at hver kvinde i gennemsnit i løbet af sin reproduktive alder sætter 2,1 barn i verden, hvis 1.000 kvinder i gennemsnit skal nå at sætte 1.000 piger i verden.

Efterkrigstidens nedgang i fertilitet kan primært forklares ud fra kvindernes ændrede samfundsmæssige stilling, idet flere og flere får en længere skole- og erhvervsuddannelse samt erhvervsarbejde. For det andet giver en udbredt brug af p-piller og anden prævention samt adgangen til fri abort en forbedret mulighed for at kontrollere og afstemme tidspunktet for børnefødslerne. For det tredje er kvinder i dag betydeligt ældre, når de får børn, hvilket i sig selv betyder, at de ikke når at få så mange børn som tidligere. Endelig kan økonomiske og sociale belastninger af småbørnsfamilierne – flere separationer og skilsmisser – være faktorer, der har nedsat børnetallet.

Mange flere kvinder har ved hjælp af en uddannelse fået mulighed for at give deres børn en tryk opvækst. Paradoksalt nok finder man i danske og udenlandske undersøgelser, at de kvinder, der af den ene eller anden grund afskæres fra uddannelsesmulighederne, starter tidligere med at få børn, og de når ofte at få flere børn. De ser formentlig ingen grund til at udsætte tidspunktet for at få børn, fordi deres muligheder for at opnå en større økonomisk og social sikkerhed for deres børn er udtømte.

Ønskebørn?

Fødslernes placering i løbet af året viser, at der er en tendens til en bevidst planlægning for at få fødslerne til at finde sted i juli og august. Antagelig fordi det giver forældrene en bedre mulighed for at være sammen i barnets første måneder. Langt hovedparten af fødslerne er planlagte (87 pct.), idet forældrene bekræfter, at der er tale om et såkaldt ønskebarn. Men både blandt teenagemødrene (45 pct.) og de enlige mødre (56 pct.) er der relativt færre, som svarer bekræftende på spørgsmålet.

Undersøgelsen tyder på, at moderens aktuelle uddannelsessituation og især faderens erhvervsøkonomiske er afgørende for, hvorvidt barnet betegnes som ønskebarn. Hvis moderen ikke har en erhvervsuddannelse, eller hvis moderen er under 20 år, så betegnes barnet relativt oftere som et "ikke-ønskebarn". Men også forældrenes indbyrdes forhold synes at have betydning, og især faderens erhvervsuddannelse og erhvervsøkonomiske forhold på det aktuelle tidspunkt har statistisk sammenhæng med det forhold, at barnet er planlagt.

Blandt fædrene var der en svag overvægt, der ønskede en dreng frem for en pige. Blandt mødrene var der et mere udtalt ønske om at få en pige frem for en dreng, hvis de udtrykte nogle præferencer. Det samlede indtryk var, at der var et større ønske om at få en pige end en dreng blandt forældrene.

Teenagemoderskab

Nogle familietyper mangler oftere ressourcer end andre familier, og de kan være særligt sårbare, hvis andre sociale begivenheder indtræffer. Tidligt moderskab og familieseparationer er eksempler på sådanne sårbare familiesituationer.

Det er blevet hævdet i samfundsdebatten, at manglende muligheder for arbejde og uddannelse skulle være bevæggrunde for de helt unge piger til at få børn. Men denne forklaring stemmer ikke overens med den seneste udvikling. Selv perioder med en relativt høj arbejdsløshed – som især rammer de unge år, hvor man stifter familie – har været præget af nedgang i andelen af børn født af teenagemødre. Man kan som nævnt for Danmarks vedkommende allerede i slutningen af 1960'erne iagttage en tydelig faldende tendens, som er fortsat under lavkonjunkturen i 1970'erne og 1980'erne.

Den teknologiske udvikling på præventionsområdet har gjort det lettere for kvinder selv at vælge, hvornår de vil have deres børn. Den almindelige samfundsudviklings stigende uddannelseskraav med perioder med høj arbejdsløshed har måske netop ansporet flere af de unge til at få en uddannelse og et arbejde, inden de fik børn. Der er samtidig sket en åbning af uddannelsessystemerne, således at flere unge i dag befinder sig længere tid under en eller anden form for uddannelse, hvis man sammenligner med situationen for 30 år siden.

Provokeret abort

Langt de fleste (97-98 pct.) af de uønskede graviditeter undgås ved hjælp af prævention. Alligevel er provokeret abort et indgreb, som omfatter en meget stor del af en generation af kvinder. Man har tidligere regnet med, at gennemsnitligt omkring hver tredje kvinde ville få foretaget en abort i løbet af sit liv, men med de nuværende lavere abortkvotienter må man i dag regne med, at det i gennemsnit er hver fjerde kvinde, der vil få foretaget en abort.

En teori har været, at kvindens rolle i samfundet har ændret sig således, at erhvervsarbejdet uden for hjemmet stiller så store krav, at flere graviditeter opleves som uønskede. Denne udvikling på arbejdsmarkedet har fået nogle iagttagere (fx Vestermark, 1993) til at forvente et tilsvarende højt antal afbrudte graviditeter.

Men stik imod disse forventninger har den generelle abortkvotient været faldende de sidste 25 år – og det har været de unge under 30 år, der har tegnet sig for den væsentligste del af nedgangen i antallet af aborter. Både undersøgelser herhjemme og i udlandet viser dermed samstemmende, at en sen familiedannelse ikke nødvendigvis hænger sammen med en høj abortkvotient.

Det kan ikke udelukkes, at de unge kvinders uddannelseschancer kan spille en væsentlig rolle for den ændrede adfærd. Det er således en nærliggende hypotese, at motivationen til at erhverve sig viden om og anvendelse af effektive præventionsmidler kan være påvirket af udsigten til at få en uddannelse og en efterfølgende sikkerhed for at få et erhvervsarbejde.

Familieopløsning

Skilsmissehyppigheden er steget gennem hele det 20. århundrede (fx Goode, 1963). Man taler ligefrem om, at der foregår en revolution af familiemønsteret i de industrialiserede lande efter anden verdenskrig. En blandt flere forklaringer på denne udvikling har været, at der er et stigende antal belastende forhold på kernefamilien. Dels udgør familierne sjældent en fælles produktionsenhed (fx landbrug, håndværksvirksomhed), dels er båndene til den øvrige slægt blevet svækket, således at disse ikke i samme grad kan støtte familien i krisesituationer.

En anden forklaring er, at efterkrigstidens arbejdskraftefterspørgsel og kvindernes stigende erhvervsdeltagelse har resulteret i et øget pres på familien i og med, at traditionelle roller og normer vil føre til en øget risiko for konflikter på grund af parternes uforenelige forventninger. Dette har endvidere forrykket magtbalancen mellem kønnene og givet kvinderne flere handlemuligheder til at komme ud af et utilfredsstillende ægteskab.

I visse publikationer (fx Council of Europe, 1990) kan man se beregninger, der viser, at halvdelen af ægteskaberne i Danmark ender med en skilsmisse. De hidtidige offentliggjorte statistikker giver imidlertid ikke belæg for denne påstand.

Sandsynligheden for, at et ægteskab ender med skilsmisse, er nemlig i høj grad afhængig af den historiske tid, hvori ægteskabet er indgået. Der er således store forskelle mellem de ægteskaber, der blev indgået i 1950, og dem, der blev indgået i 1980, med hensyn til deres sandsynlighed for at ende med en skilsmisse.

Blandt de ægteskaber, der blev indgået i 1950, er der i dag kun 21 pct., der efter 50 år er blevet opløst som følge af skilsmisse. Men selv om ægteskaberne ser ud til at blive opløst i et hurtigere tempo i dag end for 50 år siden, så er det en myte, at halvdelen af ægteskaberne ender med en skilsmisse. Ingen af de generationer af ægteskaber, som det har været muligt at følge, er blevet opløst i dette omfang. De, der har nået de højeste skilsmissecfrekvenser, er de ægteskaber, der blev indgået i 1980. Her er det 38 pct., der er blevet opløst ved skilsmisse i løbet af 20 år.

Det viser sig, at de ægteskaber, der blev indgået i 1985 og 1990, blev opløst i et lidt langsommere tempo, end det gjaldt for ægteskaberne indgået i 1980. Der er med andre ord ikke mere tale om, at skilsmissecandsynligheden stadig stiger, tværtimod synes der at være etableret en stabilitet i udviklingen.

Undersøgelsens resultater viser, at mentale lidelser, alkoholmisbrug, suicidal adfærd og vold i hjemmet øger sandsynligheden for separation. Disse højrisikofaktorer er imidlertid forholdsvis sjældne og tegner sig derfor kun for en mindre del af stedfundne separationer. Længerevarende arbejdsløshed, tidligt moderskab, papirløst sam-

liv, eller familier med fire eller flere børn har en lettere signifikant forhøjet sandsynlighed for separation. Disse risikofaktorer er mere udbredte og tegner sig derfor for en større del af separationerne.

Selvom de sidste 20 år har været kendetegnet ved dels en relativt høj skilsmissehyppighed, dels en markant stigende erhvervsmæssig beskæftigelse blandt småbørnsmødrene, så synes udenlandske erfaringer om flere børn hos enlige fædre ikke at passe på danske forhold. En vurdering af udviklingen peger på, at der snarere bliver relativt færre børn, der vokser op hos deres fædre end hos deres mødre.

Flere børn bor i en stedfamilie, hvis de bor hos faderen. Dette hænger sammen med, at de ældre børn oftere bor hos faderen. Hvad enten barnet bor hos moderen eller hos faderen, så stiger forekomsten af stedfamilier med børnenes alder. Dette kan afspejle, at relativt mange enlige forældre med hjemmeboende børn venter nogle år, inden de starter et nyt samlivsforhold. Relativt mange af de børn, der oplever, at forældrene skilles, må dog indstille sig på, at de enten får en stedforælder i deres eget hjem eller i den anden forælders hjem.

Familiens erhvervsarbejde

Gennem de sidste hundrede år er der sket en kontinuerlig ændring af erhvervsstrukturen fra et overvejende landbrugssamfund til et servicesamfund. Servicesektorens udvidelse har betydet et efterspørgselspres på arbejdskraft, der især har givet kvinderne beskæftigelse.

Fra 1940-1965 var næsten halvdelen af kvinderne i alderen 15-74 år hjemmegående husmødre på tællingsdagen. Herefter skete der et brat fald i andelen, der er husmødre. I 1990 udgjorde husmødrene således kun 5 pct. af de 15-74-årige kvinder på interviewdagen. Uviklingen væk fra husmoderrollen har omfattet alle aldersgrupper, men udviklingen har været særlig markant for småbørnsmødrene. En opgørelse fra 1966 viste, at to tredjedele af de gifte småbørnsmødre var husmødre, mens en opgørelse 30 år senere viste, at kun 1 pct. af de nybakte mødre regnede sig for at være husmødre efter endt orlovsperiode.

Denne udvikling er foregået i en periode med en relativt høj arbejdsløshed, som også har ramt kvinderne, men arbejdsløsheden har ikke

fået flere kvinder til at opgive arbejdsmarkedstilknytningen og vælge rollen som husmoder uden for arbejdsmarkedet. Det er endda sandsynligt, at blandt andet arbejdsløsheden har fremskyndet afviklingen af husmoderrollen, fordi den netop har vanskeliggjort mulighederne for at vende tilbage til arbejdsmarkedet. I dag søger småbørnsmødre – dvs. mødre med et barn på under 7 år – at fastholde erhvervsarbejdet i næsten samme omfang og ofte som fuldtidsarbejde.

Med hensyn til mødrenes erhvervsmæssige beskæftigelse har udviklingen i Danmark – og de øvrige nordiske lande – været usædvanlig sammenlignet med andre europæiske lande og især middelhavslandene.

Den måde, hvorpå den enkelte familie i efterkrigstidens Danmark kunne forbedre sin levestandard, var ved en udvidelse af omfanget af moderens erhvervsarbejde. Velfærdsstatens udbygning med økonomisk og omsorgsmæssig sikring af de ældre samt offentlig børnedagpasning har medvirket til at frigøre kvinders arbejdskraft. Samtidig betyder nedsættelsen af de overenskomstmæssige arbejdstider, at fædrene mindsker omfanget af deres ugentlige arbejdstid.

Den situation, hvor manden går hjemme og alene varetager husarbejdet og omsorgen for børnene, mens kvinden forsørger familien, forekommer stort set ikke i danske opgørelser.

Dilemmaet om familiens erhvervsmæssige arbejdstider

Man ser det i dag som et selvindlysende gode, at kvinder deltager på lige fod med mænd i erhvervslivet og det politiske liv (fx Gundelach, 2004; Togeby et al., 2003; Goody, 2000). En øget og ligelig repræsentation af kvinder i besluttende organer anses for at være et samfundsmæssigt gode, og politikker, der kan fremme dette, diskuteres. Det er imidlertid ikke på samme måde indlysende, at mænds deltagelse i familielivet er et samfundsanliggende.

Men selvom det umiddelbart ser ud, som om det er nogle selvstændige valg, den enkelte familie træffer, så viser de gennemgåede undersøgelser nogle iøjnefaldende paradokser mellem familiernes ønsker til familiens arbejdsdeling og deres faktiske adfærd.

En særskilt holdningsundersøgelse (Andersen & Holt, 1990) blandt de 20-49-årige med småbørn (0-6-årige) bekræftede, at en reduktion af arbejdstiden var populær politik. Der er et udbredt ønske om at kunne få nedsat arbejdstid – især blandt kvinderne – men med mulighed for at vende tilbage til fuldtidsarbejde, når børnene er blevet større. Imidlertid er den mest udbredte erhvervsarbejdstidsfordeling i praksis to fuldtidsarbejdende forældre, selvom det er den løsning, som er mest upopulær blandt småbørnsforældrene.

Børnefamilierne arbejder ikke nødvendigvis mere end familier i samme aldersgrupper uden børn. Paradoksalt nok er det oftere mødre med småbørn, der arbejder fuldtid, end mødre med yngste barn i skolealderen, viser flere andre danske undersøgelser. Ændringen finder tilsyneladende først sted, når familien får råd til det – ikke når de har mest brug for det.

Går erhvervsarbejdet ud over omsorgen?

Den meget høje erhvervsdeltagelse blandt småbørnsmødrene kan give anledning til bekymring for, om kravene til småbørnsfamilien går ud over moderens omsorg for spædbarnet. Socialt stabile og trygge forhold kunne tænkes at spille en rolle for varigheden af amningen af spædbarnet.

Politiske og kulturelle forhold samt mere oplysning om amningens sundhedsmæssige betydning har ændret befolkningens vaner og holdning til amning.

Men også den enkelte kvindes sociale baggrund og psykiske belastninger har sammenhæng med varigheden af amningen.

Der er med andre ord en tæt sammenhæng mellem gennemførelse af amning ud over den første måned og mødrenes erhvervsmæssige tilknytning. Jo tættere tilknytning gennem erhvervsuddannelse, en faglig uddannelse mv. samt fravær af psykosomatiske symptomer, jo større sandsynlighed for en længere ammeperiode – også når der i øvrigt er taget højde for de øvrige betydende forhold som fx moderens rygning. Forskellige former for stress og psykiske belastninger (såsom manglende erhvervsmæssig sikkerhed) hos de nybagte mødre

kan i væsentlig grad hæmme mødrenes muligheder for at amme børnene.

Mødrenes bekymring for at kunne sikre familiens økonomi kan komme til at præge familiens indre liv. Socialforskningsinstituttets børneforløbsundersøgelse støtter dette resultat. Stress hos 3-årige børn (målt som konflikter med andre børn, mobning, 'hysteri', manglende koncentration, depressiv adfærd, søvnproblemer, 'ondt i maven' og 'ondt i hovedet') var især forbundet med moderens arbejdsløshed, manglende erhvervsuddannelse eller moderens egne psykiske problemer.

Udearbejdende mødre er ikke per se mindre sensitive over for deres børns behov eller mindre varme, involverende og legende. Det afgørende er det belastningspres, der kan ligge på forældrene fra arbejdet side. Blandt mødre, der er utilfredse med deres roller, observerer man således en mindre grad af involvering og lydhørhed over for barnet.

Det aldrende samfund – en konsekvens af den faldende fertilitet

I de kommende år vil man stå over for en række finanspolitiske udfordringer. Ud over de udfordringer, der er udløst af klimatiske ændringer, teknologiske landvindinger og sikkerhedspolitiske forhold, vil der også ske en demografisk ændring af befolkningernes aldersmæssige sammensætning.

Der sker i disse år en ændring i retning af, at en større og større andel af befolkningen vil være over 60 år. En lang række europæiske og industrialiserede lande vil ifølge en række prognoser for befolkningsudviklingen i de kommende 20 til 40 år gennemgå den samme samfundsmæssige ændring. Ændringen fra et samfund med en høj dødelighed og en høj fertilitet til et samfund med en lav dødelighed og en lav fertilitet har således betydet en ændring af aldersstrukturen. I 1787 udgjorde børn under 10 år 23 pct. af befolkningen, mens de over 60-årige udgjorde 9 pct. De over 80-årige udgjorde omkring 1/2 pct. af befolkningen. Godt 100 år senere, i 1901, havde alderspyramiden nogenlunde de samme proportioner. Børn under 10 år udgjorde 24 pct. af den samlede befolkning, mens de over 60-årige udgjorde 10 pct., og de over 80-årige udgjorde knap 1 pct. af befolkningen.

Den store forandring af befolkningens aldersmæssige sammensætning sker således først i det 20. og det 21. århundrede. I 2002 udgjorde børn under 10 år kun 13 pct. af befolkningen, mens de over 60-årige udgjorde 20 pct. og de over 80-årige udgjorde 4 pct. af befolkningen.

Med de forbehold, der må være forbundet med en aldersmæssig fremskrivning på 50 år, vil børn under 10 år udgøre omkring 11 pct. af befolkningen, mens de over 60-årige vil udgøre 29 pct. og de over 80-årige omkring 9 pct. af befolkningen i år 2050. Dette svarer nogenlunde til prognoser for udviklingen i Europa.

Udviklingen af middellevetiden

Det mest slående ved udviklingen i efterkrigstiden har været, at mens kvindernes middellevetid stadig er forlænget, så er mændenes middellevetid stagneret eller i hvert fald steget i et svagere tempo end kvindernes, så forskellen er forøget i forhold til de forudgående 100 år. Mens forskellen på mænds og kvinders middellevetid i 1951-55 var 2,8 år, så er forskellen i 2002 øget til 4,6 år.

Forlængelsen af danskernes levetid har generelt været mindre end i de fleste vesteuropæiske og skandinaviske lande. Fra at have tilhørt toppen blandt OECD-landene har den relativt svagere fremgang i middellevetiden i den seneste menneskealder for såvel mænd som kvinder betydet, at vi nu har en bundplacering sammen med lande som Portugal, mens fx lande som Sverige indtager en førerposition på listen over befolkningernes middellevetid.

Befolkningernes sundhedstilstand kan ses som resultat af en række forebyggelige forhold. Mange tidlige dødsfald skyldes eksempelvis forebyggelige sygdomme, forårsaget af vores levevis: rygning, alkohol og stoffer. Kosten er således formentlig ansvarlig for en del af danskernes relativt dårligere middellevetid. Fed kost og mangel på motion er efter alt at dømme blandt de store dræbere. Ud over *individernes adfærd er sociale forhold og fysiske omgivelser samt politiske tiltag* – som fx adgang til sundhedsydelse, forebyggende foranstaltninger, trafikikkerhedsforhold, uddannelse, boligpolitik og arbejdsmarkedspolitik – afgørende. Som en del af de politiske foranstaltninger kan det derfor være hensigtsmæssigt at udvikle en evalueringsstrategi

for at finde de mest effektive metoder til at forbedre befolkningens sundhedstilstand.

Det er imidlertid ikke så meget udviklingen i den stigende middellevetid, der har haft indflydelse på aldringen af samfundet. Både det danske samfunds udvikling og udviklingen af en række europæiske nationer viser, at den formindskede andel i de yngre aldersklasser og den øgede andel af de ældre først og fremmest skyldes det faldende fertilitetsniveau (Matthiessen, 2002). Den nye aldersstruktur er således et resultat af familiens ændring i det 20. århundrede.

LITTERATURLISTE

Amato, P.R. & Rezac, S.J. (1994)

Contact with Non-resistant Parents, Interparental Conflict and Children's Behaviour. *Journal of Family Issues*, 15:191-207

Andersen, B.H. (1991)

Børnefamiliernes dagligdag. København: Socialforskningsinstituttet, 91:6.

Andersen, D. (1976)

Papirløst samliv blandt de 20-29-årige. Meddelelse nr. 18. København: Socialforskningsinstituttet.

Andersen, D. & Hestbæk, A.-D. (1999)

Ansvar og værdier. En undersøgelse af børnefamilier. København: Socialforskningsinstituttet, 99:22.

Andersen, D. & Holt, H. (1990)

Fleksibel arbejdstid i den statslige sektor. København: Socialforskningsinstituttet, 90:16.

Andersen, O. & Lauersen, L. (1996)

Sundhed og sygdom – socialt set. Danmarks Statistik: *Statistisk tiårs-oversigt 1996*. København, 5-19.

Andersen, P.B. & Lüchau, P. (2004)

Tro og religiøst tilhørsforhold i Europa. I: Gundelach, P. (ed.): *Danskernes særpræg*. København: Hans Reitzels Forlag, p. 245-268.

Anderson, M. (1972)

Household Structure and the Industrial Revolution; Midnineteenth-century Preston in Comparative Perspective. I: Laslett, P. & Wall, R. (eds.): *Household and Family in the past Time*. London: Cambridge University Press.

Atkinson, M.P. & Glass, B.L. (1985)

Marital Age Heterogamy and Homogamy, 1900-1980. *Journal of Marriage and the Family*, 47, 3.

Baber, R. (1937)

A Study of 325 Mixed Marriages. *American Sociological Review*, 2: 705-716.

Backe, L. (1985)

De unge lam og de gamle løver. Politikens kronik den 14. juli, 1985.

Baldo, M. et al. (1993)

Does Sex Education lead to Earlier or Increased Sexual Activity in Youth? *Report by World Health Organization, Global Programme on AIDS*: presented at IXth International Conference of AIDS, Berlin.

Barling, J. (1986)

Fathers' Work Experiences, the Father-child Relationship, and Children's Behaviour. *Journal of Occupational Behaviour*, 7:61-66.

Befolkningens levkår 2000 (upubliceret materiale)

Befolkningskommissionen (1936)

Betænkning 1. København.

Belsky, J. et al. (1991)

Patterns of Marital Change and Parent-child Interaction. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 487-498.

Berlinske Tidende (1986)

Voksne piger vil have unge mænd. Af Helle Bygum. 8. juni, 1986.

Bernard, J. (1966)

Marital Stability and Patterns of Status Variables. *Journal of Marriage and the Family*, 28: 421-439.

Bernard, J. (1972)

The future of marriage. New York: Bantam Books.

Berry, R.E. & Williams, F.L. (1987)

Assessing the Relationship between Quality of Life and Marital and Income Satisfaction: A Path Analytic Approach. *Journal of Marriage and the Family*, 49: 107-116.

Bertelsen, O. (1985)

De lave fødselstal. Årsager – konsekvenser. København: Socialforskningsinstituttet. Pjece 14.

Bertelsen, O. (1994)

Abort eller Fødsel. København: Socialforskningsinstituttet 94:4.

Biesanz, J. & Smith, L.M. (1951)

Adjustment of Interethnic Marriages on the Isthmus of Panama. *American Sociological Review*, 16: 819-822.

Blumel, S.R. (1992)

Explaining Marital Success and Failure. I: Bahr, S.J. (ed.): *Family Research – a Sixty-year Review, 1930-1990*, 2, New York: Lexington books.

Borchorst, A. (1989)

Kvinderne, velfærdsstaten og omsorgsarbejdet. *Politica*, 21, 2, p. 132-148.

Bowlby, J. (1951)

Maternal Care and Mental Health. Geneva: World Health Organization.

Briscoe, C.W. et al. (1973)

Divorce and Psychiatric Disease. *Archives of General Psychiatry*, 29:119-125.

Bucklin, R. (1930)

Studies of Breakdowns in Family Incomes of Broken Families. *Family*, 11:3-13.

Bumpass, L.L. & Rindfuss, R.R. (1979)

Children's Experience of Marital Disruption. *American Journal of Sociology*, 85: 49-65.

Bumpass, L.L. & Sweet, J.A. (1972)

Differentials in Marital Instability: 1970. *American Sociological Review*, 37: 754-766.

Burnel, R. (ed.) (1986)

Den demografiske situation i fællesskabet. Bruxelles.

Børlum Kristensen, F. & Knudsen, L.B. (1986)

Fødsler, fødselshjælp og spædbarnsdødelighed 1982-83. *Ugeskrift for Læger*, 148, 22, 1374-5.

Børnekommissionen (1981)

Børnekommissionens betænkning. Betænkning 918. København: Direktoratet for Statens Indkøb.

Caldwell, J.C. (1982)

Theory of Fertility Decline. London: Academic Press. Kap. 11-12, 333-369.

Carlsen, S. & Larsen, J.E. (eds.) (1993)

Den svære balance. København: Ligestillingsrådet.

Cassel, P-G. (2002)

Changing Seasonality of Births in Sweden 1900-1999. I: Carling, J (ed.): *Nordic Demography: Trends and differentials*. *Scandinavian*

Population Studies, 13, Oslo. Unipub/Nordic Demographic Society, 97-110.

Catell, R.B. & Nesselroade, J.R. (1967)

Likeness and Completeness Theories Examined by Sixteen Personality Factors Measures on Stable and Unstable Married Couples. *Journal of Personality and Social Psychology*, 7: 351-361.

Cherlin, A. (1977)

The Effect of Children on Marital Dissolution. *Demography*, 14: 265-272.

Cherlin, A. (1979)

Work Life and Marital Dissolution. I: Levinger, V. & Moles, O.C. (eds.): *Divorce and Separation: Context, Causes, and Consequences*. New York: Basic Books.

Chilman, C. (1980)

Social and Psychological Research Concerning Adolescent Childbearing, 1970-1980. *Journal of the Marriage and the Family*, 42, 793-805.

Christensen, E. (2000)

Det 3-årige barn. København: Socialforskningsinstituttet, 00:10.

Christensen, J.P. & Estrup, J. (1979)

Strukturændringer på det danske arbejdsmarked i 1900-tallet. Århus. Skrifter fra Aarhus Universitets Økonomiske Institut 27: *Vækst og kriser i dansk økonomi i det 20. århundrede*. Bind I.

Christiansen, Schmidt & Christoffersen (2003)

Provokeret Abort. København: Socialforskningsinstituttet, 03:19.

Christoffersen, H. (1991)

De unge på boligmarkedet. København: AKF.

Christoffersen, M.N. (1988)

Familiens og slægtens betydning for små børns dagpasning. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 29, 555-570.

Christoffersen, M.N. (1990)

Barselsorlov – mænds og kvinders erhvervmæssige baggrund for at tage orlov. København: Socialforskningsinstituttet, 90:18.

Christoffersen, M.N. (1992)

Børn og skilsmisser, *Samfundsøkonomen*, 3:5-9.

Christoffersen, M.N. (1993a)

Familiens ændring – en statistisk belysning af familieforholdene. København: Socialforskningsinstituttet, 93:2.

Christoffersen, M.N. (1993b)

Anbragte børns livsforløb. København: Socialforskningsinstituttet, 93:11.

Christoffersen, M.N. (1994)

A Follow-up Study of Longterm Effect of Unemployment on Children: Loss of Self-esteem and Self-destructive Behavior Among Adolescents. *Childhood*, 2, 4, 213-220.

Christoffersen, M.N. (1995)

Children and Divorces. Demography, Economy and Welfare. *Scandinavian Population Studies*, 10, Chartwell-Bratt, Kent, 106-118.

Christoffersen, M.N. (1996a)

Opvækst med arbejdsløshed. København: Socialforskningsinstituttet, 96:14.

Christoffersen, M.N. (1996b)

Opvækst hos fedre. En sammenligning af 3-5-årige børns opvækst hos fedre og mødre. København: Socialforskningsinstituttet, 96:23.

Christoffersen, M.N. (1997)

Opvækst med arbejdsløshed, *Samfundsøkonomen*, 4:21-27.

Christoffersen, M.N. (1998a)

Spædbarnsfamilien. Rapport nr.1 fra forløbsundersøgelsen af børn født i efteråret 1995. København: Socialforskningsinstituttet, 97:25.

Christoffersen, M.N. (1998b)
Growing up with Dad: a Comparison of Children Aged 3-5 Years Old. *Childhood*, 5, 1:41-54.

Christoffersen, M.N. (1999a)
Risikofaktorer i barndommen. København: Socialforskningsinstituttet, 99:18.

Christoffersen, M.N. (1999b)
Familiens udvikling – den danske model. I: Dencik, L. & Jørgensen, P.S. (red.): *Postmoderne samfund*. København: Hans Reitzels Forlag, 79-107.

Christoffersen, M.N. (2002)
Dissolved Families – A Prospective Longitudinal Cohort Study of Family Strain before Parental Separation following Schoolchildren born in Denmark 1973. I: Carling, J. (ed.) (2002). *Nordic Demography: Trends and Differentials. Scandinavian Population Studies*, 13, Oslo: Unipub/Nordic Demographic Society. 231-250.

Christoffersen, M.N. (2003a)
Teenage Motherhood and Induced Abortion among Teenagers. *Paper presented at the Workshop on Family Policies, Fertility Trends and Family changes in the Nordic countries under the Welfare Research Program of the Nordic Council of Ministers*, May 15-16, 2003, Oslo, Norway.

Christoffersen, M.N. (2003b)
Risikofaktorer i barndommen og social arv – særligt med henblik på mishandling og vanrøgt. København: Socialforskningsinstituttet, arbejdspapir 1. Vidensopsamling om social arv 2003 (www.forskning-programmet-social-arv.dk).

Christoffersen, M.N. (2003c)
How Does the Parental Employment Situation Influence Children's Stress in the Pre-school Age? – A Discussion of some Common Assumptions Concerning the Correspondence between Work and Family Life. *Paper to the ESPAnet conference: Changing European Societies – The Role for Social Policy*, 13th to 15th November 2003, Eigtveds Pakhus, Copenhagen, Denmark. Organised by the Danish National Institute of Social Research.

Christoffersen, M.N., Bertelsen, O. & Vestergaard, P. (1987)

Hvem passer vore børn? København: Socialforskningsinstituttets publikation 174.

Clarke-Stewart, K.A. & Fein, G. (1983)

Early Childhood Programs. I: Maith, M.M. & Campos, J.J. (eds.): *Handbook of Child Psychology*, 2. New York.

Cohen, Y. & Haberfeld, Y. (1991)

Why do Married Men earn more than Unmarried Men? *Social Science Research*, 20, 29-44.

Colmorten, E. (1987)

Familie og stat. København: Sociologisk Institut.

Coombs, L.C. & Zumeta, Z. (1970)

Correlates of Marital Dissolution in a Prospective Fertility Study: A research note. *Social problems*, 18: 92-102.

Council of Europe (1990)

Recent Demographic Developments in the Member States of the Council of Europe and in Yugoslavia. Strasbourg.

Danmarks Statistik (1984)

Folke- og boligtællingen, 1981, København.

Danmarks Statistik (1992)

Nyt fra Danmarks Statistik, 50. København: Danmarks Statistik.

Danmarks Statistik (1994)

Nyt fra Danmarks Statistik. København: Danmarks Statistik, 179.

Danmarks Statistik (1997)

Fertilitetsudviklingen i Danmark. *Befolkning og valg*. København: Danmarks Statistik, 1997:3.

Danmarks Statistik (2002)

Befolkningens bevægelser 2001. København: Danmarks Statistik.

Danmarks Statistik (2003)

Befolkningens bevægelser 2002. København: Danmarks Statistik.

Danmarks Statistik (diverse årgange)

Befolkningens bevægelser. København: Danmarks Statistik.

Danmarks Statistik (diverse årgange)

Nyt fra Danmarks Statistik. København: Danmarks Statistik.

Danmarks Statistik og Socialforskningsinstituttet
(diverse årgange)

Levevilkår i Danmark. København: Danmarks Statistik og Socialforskningsinstituttet.

Danmarks Statistik

www.statistikbanken.dk under 'Uddannelse og Kultur', 'Fuldførte uddannelser'. København: Danmarks Statistik.

Danmarks Statistik (diverse årgange)

Statistisk tiårsoversigt. København: Danmarks Statistik.

Danmarks Statistik (diverse årgange)

Statistisk Årbog. København: Danmarks Statistik.

Danmarks Statistik (diverse årgange)

Statistiske Efterretninger. København: Danmarks Statistik.

Danmarks Statistik (diverse årgange)

Statistiske efterretninger: Uddannelse og kultur. København: Danmarks Statistik.

Dejin-Karlsson, E. et al. (1996)

Psychosocial Resources and Persistent Smoking in Early Pregnancy – a Population Study of Women in their First Pregnancy in Sweden. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 50, 33-39.

Det Statistiske Departement (1966)

Statistiske undersøgelser. København: Det Statistiske Departement, 19.

Duvall, E. (1957)

Family Development. New York.

Edvinsson, S. (2001)

Adult Mortality and Childhood Conditions. *Scandinavian Population Studies*, 12: 247-268. Tedebrand, L.-G. & Sköld, P. (eds.): Nordic Demography in History and present-day society. Umeå University.

Ellegaard, T. (2000)

Én institution – forskellig barndom. København: Socialpædagogisk Bibliotek, Gyldendal.

European Commission (1993)

Mothers, Fathers and Employment 1985-1991, Commission of the European Communities (DGV), Brussels.

Eurostat (2002)

People in Europe. Eurostat Yearbook 2002.

Facchino, D. & Aron, A. (1990)

Divorced Fathers with Custody. *Journal of Divorce*, 13, 3, 45-56.

Fagligt Forum for Amtssundhedsplejersker m.fl.

(2003)

Ammeundersøgelse 2000-2002 – Landsrapporten. Vejle: Vejle Amt. Amtssundhedsplejersken.

Foreningen for familieplanlægning (1980)

Gravide kvinders familieplanlægningsmønster. Rapport om en interviewundersøgelse med særlig vægt på, hvor præventionen svigter. København.

Franklin, C. et al. (1997)

Effectiveness of Prevention Programs for Adolescent Pregnancy: A Meta-analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 59, 551-567.

Furstenberg, F.F. & Cherlin, A.C. (1991)

The Family and the Public Policy. Cambridge, Massachusetts.

Gaunt, D. (1996)

Familieliv i Norden. Södertälje: Gidlunds forlag.

Gille, H. (1949)

The Demographic History of the Northern European Countries in the Eighteenth Century. *Population Studies*, 3, (1):3-65.

Glick, P. C. & Norton, A.J. (1979)

Marrying, Divorcing, and Living Together in the U.S. Today. *Population Bulletin*, 32:5.

Glick, P.C. & Norton, A.J. (1971)

Frequency, Duration, and Probability of Marriage and Divorce. *Journal of Marriage and the Family*, 33: 307-317.

Goldthorpe, J.E. (1987)

Family Life in Western Societies. Cambridge: Cambridge University Press.

González, N.L. (1970)

Toward a Definition of Matrilocality. I: Whitten, N.E. jr. & Szwed, J.F.: *Afro-American Anthropology*. New York: The Free Press.

Goode, W.J. (1951)

Economic Factors and Marital Stability. *American Sociological Review*, 16: 802-812.

Goode, W.J. (1963)

World Revolutions and Family Patterns. New York: Free Press.

Goode, W.J. (1993)

World Changes in Divorce Patterns. New Haven and London: Yale University Press.

Goody, J. (1976)

Class and Marriage. I: Goody, J. (ed.): *Production and Reproduction – A Comparative Study of the Domestic Domain*. Cambridge: Cambridge University Press.

Goody, J. (2000)

The European Family. An Historico-Anthropological Essay. Oxford: Blackwell Publishers.

Greenberger, E. et al. (1994)

Linking Workplace and Homeplace: Relations between the Nature of Adults' Work and their Parenting Behaviors. *Developmental Psychology*, 30, 6, 990-1002.

Greif, G.L. (1992)

Lone Fathers in the United States. *British Journal of Social Work*, 22, 565-574.

Grunseit, A. et al. (1997)

Sexuality Education and Young People's Sexual Behaviour: A Review of Studies. *Journal of Adolescent Research*, 12, 421-453.

Grych, J.H. & Fincham, F.D. (1990)

Marital Conflict and Children's Adjustment. *Psychological Bulletin*, 108, 2, 267-290.

Grønhøj, B. (1975)

Småbørns dagpasning. Socialforskningsinstituttets publikation 103.

Grönvik, M. et al. (1988)

Mot ett jämställt föräldraskap? Jämtlands Läns Landsting.

Gundelach, P. (ed.) (2004)

Danskernes særpræg. København: Hans Reitzels Forlag.

Gundelach, P. & Riis, O. (1992)

Danskernes værdier. København: Hans Reitzels Forlag.

Hallberg, H. (1991):

Divorced Middle-aged Men – Psychosocial and Medical Aspects. Umeå: Umeå University. Medical dissertations, 317.

Hamosh, M. et al. (1979)

Effect of Nicotine on the Development of fetal and Suckling Rats. *Biology of the Neonate*, 35:290-297.

Hansen, D. et al. (1993)

Udnyttelsen af retten til barselsorlov og mødrenes genoptagelse af arbejdet efter fødslen. *Ugeskrift for læger*, 155, 2, 89-92.

Hansen, E.J. (1966)

Arbejderklassen, Bondestanden og skoleeksaminerne. *Økonomi og Politik*, 40 (4).

Hansen, E.J. (1995)

En generation blev voksen. Den første velfærdsgeneration. København: Socialforskningsinstituttet, 95:8.

Hansen, E.J. (1997)

Perspektiver og begrænsninger i studiet af den sociale rekruttering til uddannelserne. København: Socialforskningsinstituttet, 97:17.

Hansen, S.K. et al. (1996)

Abortsøgendes præventionsbrug og årsager til valg af abort. *Ugeskrift for Læger*, 158, 5773-6.

Hanson, S.M.H. (1986)

Father/Child Relationships. I: Lewis, R.A. & Sussman, M.B. (eds.): *Men's Changing Roles in the Family*. New York: Marriage & Family Review, 9, 3/4.

Haralambos, M. & Holborn, M. (1996)

Sociology themes and perspectives. London: Collins Educational.

Harvey, E. (1999)

Short-Term and Long-Term Effects of Early Parental Employment on Children of the National Longitudinal Survey of Youth. *Developmental Psychology*, 35, (2): 445-459.

Hayes, C.D. (ed.) (1987)

Risking the Future. Volume I. Washington, D.C.: National Academy Press.

Healy, J.M. et al. (1990)

Children and their Fathers after Parental Separation. *American Journal of Orthopsychiatry*, 60, 4, 531-543.

Heckman, J.J. & Walker, J.R. (1992)

Understanding Third Births in Sweden. I: Trussell, J., Hankinson, R. & Tilton, J. (eds.): *Demographic Applications of Event History Analysis*. Oxford: Clarendon Press. (157-208).

Heide Ottosen, M. (2000)

Sambo, ægteskab og forældrebrud. København: Socialforskningsinstituttet, 00:9.

Heller, P.S. (2003)

Who will pay? *Finance & Development*, September, 36-39.

Helsborg, L., Nielsen, C. & Brandt, L. (1989)

Svangerskab og skærmarbejde. København: Arbejdsmiljøfondet.

Helweg-Larsen, K., Olsen, O. & Madsen, M. (1999)

Fødsler og sociale forhold. København: DIKE (Statens institut for Folkesundhed).

Henningsen, I. (1984)

Myter om fødselstallet. *Naturkampen*, 33, 20-23.

Henting, H. von (1946)

The Socological Function of the Grandmother. *Social Forces*, 24, 389-92.

Hestbæk, A.-D. (1995)

Forældreskab i 90'erne. København: Socialforskningsinstituttet, 95:5.

Hestbæk, A.-D. (1997)

Når børn og unge anbringes. En undersøgelse af kommunernes praksis i anbringelsessager. København: Socialforskningsinstituttet, 97:6.

Hestbæk, A.-D. & Christoffersen, M.N. (2002)

Effekter af dagpasning – en redegørelse for nationale og internationale forskningsresultater. Socialforskningsinstituttet. Arbejdsrapport 18:2002.

Hill, M. (1979)

The Wage Effects of Marital Status and Children. *The Journal of Human Resources*, 11, 484-506.

Hillman, K.G. (1962)

Marital Instability and its Relation to Education, Income, and Occupation: An Analysis based on Census Data. *Selected Studies in Marriage and the Family*, 603-608.

Historical Statistics of the United States, 1975.

Hoem, B. & Hoem, J.M. (1987)

The Impact of Female Employment on Second and Third Births in Modern Sweden, SRRD36, section of Demography, University of Stockholm (citeret fra Murphy, 1992).

Hoem, B. & Hoem, J.M. (1989)

The Impact of Women's Employment on Second and Third Births in Modern Sweden. *Population Studies*, 43 (1): 47-67.

Hoffman, L.W. (1984)

Work, Family, and the Socialization of the Child. I: Parke, R.D. et al. (eds.): *Review of Child Development Research*, VII, 223-282. Chicago: The University of Chicago Press.

Hoffmeyer, H. & Nørgaard, M. (1964)

Konceptionshyppighed og svangerskabsforløb. Undersøgelse og beregninger af den illegale aborthyppighed siden 1940. *Ugeskrift for Læger*, 126 (11): 355-371.

Holt, H. & Thaulow, I. (1995)

Familievenlige arbejdspladser. København: Socialforskningsinstituttet. Pjece 42.

Holt, H. & Thaulow, I. (1996 a)

Strategies to Make Companies more Responsive to Need of Families. I: Holt, H. & Thaulow, I. (eds.): *Reconciling Work and Family Life. An International Perspective on the Role of Companies*. København: Socialforskningsinstituttet, 96:12.

Holt, H. & Thaulow, I. (1996 b)

Erfaringer fra et udviklingsprojekt om familievenlige arbejdspladser. København: Socialforskningsinstituttet 96:17.

Haas, L. (1986)

Determinants of Fathers' Participation in Parental leave in Sweden.
Paper.

ILO (diverse årgange)

Year Book of Labour Statistics. Geneve.

Imhof, A.E. (1981)

Die gewonnenen Jahre. München: Beck.

Jensen, A-M. & Moen, B. (1991)

Enebarn, delebarn, stebarn? Oslo: Norsk Institut for by- og regionsforskning. Rapport 1991:14.

Jensen, A-M. (1992)

Det vaklende faderskapet? Oslo: NIBR-rapport 1992:9.

Jensen, A-M. (1996)

Hva skjer med barns familier? Upubliceret materiale.

Jensen, A-M. (2003)

Flere barn bor med far – mot et vendepunkt. *Samfunnsspeilet.* 3:2-8.

Johansen, H.C. (1985)

Dansk Historisk Statistik 1814-1980. København.

Johnson, F.C. & Johnson, M.R. (1980)

Family Planning: Implications for Marital Stability. *Journal of Divorce*, 3: 273-281.

Jorgensen, S.R. (1979)

Socioeconomic Rewards and Perceived Marital Quality: A Reexamination. *Journal of Marriage and the Family*, 41: 825-835.

Jorgensen, S.R. & Johnson, A.C. (1980)

Correlates of Divorce Liberality. *Journal of Marriage and the Family*, 42: 617-626.

Juel, K. (2001)

Betydning af tobak, stort alkoholforbrug og stofmisbrug. *Ugeskrift for Læger*, 163: 4190-4195.

Jæger, M.M., Munk, M.D. & Ploug, N. (2003)

Ulighed og livsløb. København: Socialforskningsinstituttet, 03:10.

Kalachek, E. & Raines, F. (1976)

The Structure of Wage Differences among Mature Male Workers. *Journal of Human Resources*, 11, 484-506.

Kaul, H. & Brandth, B. (1988)

Lov og liv. Trondheim: Institut for industriel miljøforskning.

Kelly, J.B. (1993)

Current Research on Children's Postdivorce Adjustment. *Family and Conciliation Courts Review*, 31, 1, 29-49.

Kirby, D. (1997)

No easy answers: Research Findings on Programs to Reduce Teen Pregnancy. Washington, DC: The National Campaign to Prevent Teen Pregnancy.

Kjær Jensen, M. (1983)

Unges boligsituation. København: Socialforskningsinstituttet. Publikation 116.

Kjøller, M. & Rasmussen, N.K. (red.) (2002)

Sundhed og sygelighed i Danmark 2000 & udviklingen siden 1987. København: Statens Institut for Folkesundhed.

Knoop, R. (1995)

Relieving Stress Through Value-Rich Work. *The Journal of Social Psychology*, 134, 829-836.

Knudsen, L.B. (1988)

Fødsler og sociale forhold 1982-83. Dansk Institut for Klinisk Epidemiologi. Sundhedsstyrelsen, *Vitalstatistik* I:22:1988.

Knudsen, L.B. (1993)

Fertility Trends in Denmark in the 1980s. A Register based Sociodemographic Analysis of Fertility Trends. København: Danmarks Statistik.

Knudsen, L.B. (1996)

Upubliceret materiale fra Fertilitetsdatabasen.

Knudsen, L.B. (2000)

Om relationen mellem provokeret abort og familiedannelse. *Dansk Sociologi*, 11, (2): 47-63.

Koch, B. (1996)

Krav til erstatninger og tilskudsblandinger. I: Sundhedsstyrelsen: *Spædbarnsernæring – om amning og erstatninger.* Rapport fra en konference den 19. marts 1996.

Koch-Nielsen, I. (1983)

Skilsmisser. København: Socialforskningsinstituttet. Publikation 118.

Komarovsky, M. (1971)

The Unemployed Man and his Family. New York 1940, genoptryk 1971: Octagon Books.

Kristensen, T.S. (2003)

Arbejde og helbred. I: Iversen, L., Kristensen, T.S., Holstein, B.E. & Due, P.: *Medicinsk Sociologi.* København: Munksgaard Danmark, 153-181.

Kristiansen, A. et al. (1991)

Abortus provocatus. Begrundelser og kontraceptionsvaner. *Ugeskrift for Læger*, 153, 1798-801.

Laslett, P. (1972)

Mean Household Size in England since the Sixteenth Century. I: Laslett, P. & Wall, R.: *Household and Family in the Past Time.* London: Cambridge University Press.

Lewis, O. (1963)

Sánchez og hans børn. København: Det Schønbergske Forlag.

Liebow, E. (1967)

Tally's Corner – a Study of Negro Streetcorner Men. Boston: Little, Brown and Company.

Lindhardt, M. (1949)

Børnedødeligheden i Danmark. *Nordisk Medicin*: 41:902, 3-18.

Löfgren, O. (1974)

Bondefamilie og hushold i komparativt perspektiv. I: Löfgren, O. (ed.): *Familie, hushold og produktion*. Lyngby: Institut for europæisk folkelivsforskning.

Marcus, M. (1991)

Interview af Gitte Just. *Det Fri Aktuelt*, den 24. august 1991, 9.

Matthiessen, P.C. (1965)

Befolkningens vækst. København: Berlingske Forlag.

Matthiessen, P.C. (1970)

Some Aspects of the Demographic Transition in Denmark. København: G.E.C. Gads Forlag.

Matthiessen, P.C. (2002)

Befolkning og samfund. København: Handelshøjskolens Forlag.

McLoyd, V.C. et al. (1994)

Unemployment and Work Interruption among African American Single Mothers: Effects on Parenting and Adolescent Socioemotional Functioning. *Child Development*, 65, (2): 562-89.

McRae, S. (1986)

Cross-Class Families. Oxford: Clarendon Press.

Mehlbye, J. & Neymark, N. (1993)

Børns opvækst i dagpasning. København: Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut.

Mehlbye, J. (1991)

Unges boligvilkår. København: AKF.

Meyer, D.R. & Garasky, S. (1993)

Custodial Fathers. *Journal of Marriage and the Family*, 55, 73-89.

Miao, G. (1974)

Marital Instability and Unemployment among Whites and Non-whites, the Moynihan Report Revisited – again. *Journal of Marriage and the Family*, 36: 77-86.

Michaelsen, K.F. (1997)

Nutrition and Growth During Infancy. *Acta Pædiatrica*, 86, (420), 1-36.

Michaelsen, K.F. et al. (1994)

The Copenhagen Cohort Study on Infant Nutrition and Growth: Duration of Breast Feeding and Influencing Factors. *Acta Pædiatrica*, 83, 565-571.

Miller, B.C. (1987)

Marriage, Family, and Fertility. I: Sussman, M.B. and Steinmetz, S.K. (eds.), *Handbook of Marriage and the Family*. New York: Plenum Press, 565-595.

Mose Hansen, A. & Udsen, M. (1994)

Sundhedsplejen og småbørnsfamilierne – en brugerundersøgelse. København: Sundhedsstyrelsen og Munksgaard.

Murphy, M. (1992)

The Progression to the Third Birth in Sweden. I: Trussell, J., Hankinson, R. & Tilton, J. (eds.): *Demographic Applications of Event History Analysis*.

Oxford: Clarendon Press. (141-156).

Murstein, B.I. (1961)

The Complementary need Hypothesis in Newlywed and Middle-aged Married Couples. *Journal of abnormal and social psychology*, 63: 194-197.

Noordhoek, J.A. (1969a)

Sociale klassifikationer. København: Socialforskningsinstituttet. Studie 17.

Noordhoek, J.A. (1969b)

Gifte kvinder i familie og erhverv. Bind I: Deltagelse i erhvervslivet. København: Socialforskningsinstituttet. Publikation 37.

Nyboe Andersen, A. et al. (1982)

Cigaretryknings indflydelse på graviditet, fødsel, amnings- og amenoréperiode. *Ugeskrift for Læger*, 144, 28, 2115-2118.

Näsman, E. & Gerber, C. von (1996)

Mamma Pappa utan job. Stockholm: Rädda Barnen.

OECD (2001)

OECD Economic Outlook, 2001/1, 69, June.

Ogburn, W.F. (1953)

The Changing Functions of the Family. I: Winch, R.F. & McGinnis, R. (eds.): *Selected Studies in Marriage and the Family*. New York: Henry Holt.

Olsen, E.R. (1993)

Kvindens valg. Historier om illegale aborter fra 1930 til 1970. Her-ning: Systime.

Osler, M. & Riphagen, F.E. (1990)

Contraception Survey: Denmark 1988. *Contraception*, 42, 507-522.

Osler, M. (1992)

Lad os komme væk fra abort og bruge kontraception. *Familieplan-lægning*. Information og debat, 23, 9-12.

Parsons, T. (1949a)

Kinship System of Contemporary United States. I: Parsons, T.: *Essays in Sociological Theory*. London: The Free Press of Glencoe Collier-MacMillan.

Parsons, T. (1949 b)

The Social Structure of the Family. I: Anshen, R.N.: *The family: Its Function and Destiny*. New York: Harper & Brothers Publishers.

Parsons, T. (1971)

Reply to his Critics. I: Anderson, M. (ed.): *Sociology of the Family*. Harmondsworth: Penguin Books.

Pfeffer, J. & Ross, J. (1982)

The Effects of Marriage and a Working Wife on Occupational and Wage Attainment. *Administrative Science Quarterly*, 27, 66-80.

Platz, M. (1986)

Længst muligt i eget hjem... En undersøgelse blandt ældre i Odense. København: Socialforskningsinstituttet. Publikation 157.

Platz, M. (1989)

Gamle i eget hjem. Bind 1: Levekår. København: Socialforskningsinstituttet. Rapport 89:12.

Preston, S.H. (ed.) (1978)

The Effects of Infant and Child Mortality on Fertility. New York: Academic Press.

Qvist, J. (1987)

Cohort fertility in Sweden 1945-1985. Demografiska rapporter. Stockholm: SCB.

Rapoport, R. (1989)

Ideologies About Family Forms: Towards Diversity. I: Boh, K. et al.: *Changing Patterns of European Family Life*. London: Routledge.

Raschke, H.J. (1987)

Divorce. I: Sussman, M.B. & Steinmetz, S.K. (eds.): *Handbook of Marriage and the Family*. New York: Plenum Press.

Rasmussen, E. (1984)

Om 97 år er der kun 2 millioner danskere tilbage. *Management*, 4, 53.

Rasmussen, N.Kr. (1983)

Abort – et valg? Institut for social medicin. København.

Rasmussen, N.Kr. et al. (1983)

Valg af abort. Demografiske og sociale forholds betydning. *Ugeskrift for Læger*, 145, 3758-64.

Renne, K.S. (1971)

Health and Marital Experience in an Urban Population. *Journal of Marriage and the Family*, 33(2): 338-350.

Richelsen, B. (2004)

Økonomi og sundhed: historien om transfedtsyrer. *Ugeskrift for Læger*, 166:27.

Risman, B.J. & Park, K. (1988)

Just the two of us. *Journal of Marriage and the Family*, 50, 1049-1062.

Roberts, E.A. (1984)

A Woman's Place: An Oral History of Working-Class Women 1890-1940. Oxford: Basil Blackwell.

Rogers, L.S. et al., (1970)

Marital Stability, Mental Health, and Marital Satisfaction. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 35: 342-348.

Rosenkrands, V. et al. (1982)

Amning – en undersøgelse af ammeforløbet blandt 2000 mødre til nyfødte børn i Århus Amt. Socialmedicinsk Institut, Aarhus Universitet, 29. København: FADL's Forlag.

Ross, H.L. & Sawhill, I.V. (1975)

Time of Transition: The Growth of Families Headed by Women. Washington, D.C.: Urban Institute.

Rostgaard, T. (1995)

The Caring Bond – Family Care for Elderly in Denmark and the United Kingdom, (Dissertation) School of Science. Bath: University of Bath, Clavertown Down.

Rostgaard, T., Christoffersen, M.N. & Weise, H. (2000)
Parental Leave in Denmark. I: Moss, P. & Deven, F. (eds.): *Parental
Leave in Europe*. Brussels: NIDI/CBGS Publications.

Roth, J. and Peck, R.F. (1951)
Social Class and Social Mobility Factors Related to Marital Adjust-
ment. *American Sociological Review*, 16:478-487.

Royal College of Midwives (1991)
Vellykket amning. København: Sundhedsstyrelsen.

Scanzoni, J. (1968)
A Social System Analysis of Dissolved and Existing Marriages. *Jour-
nal of Marriage and the Family*, 30: 452-461.

Scanzoni, J. (1970)
*Opportunity and the Family: A Study of the Conjugal Family in Rela-
tion to the Economic-Opportunity Structure*. New York: Free Press.

Scanzoni, J. (1979)
Sex Roles, Economic Factors, and Marital Solidarity in Black and
White Marriages. *Journal of Marriage and the Family*, 37: 130-144.

Schnayer, R. & Orr, R.R. (1989)
A Comparison of Children Living in Single-Mother and Single-
Father Families. *Journal of Divorce*, 12, 2/3, 171-185.

Sele, V. & Nørgaard, M. (1972)
Udviklingen i aborthyppighed gennem de senere år. Undersøgelse
og beregninger af den illegale aborthyppighed før og efter svanger-
skabsloven 1970. *Ugeskrift for Læger*, 134 (47):2493- 2505.

Skalts, V. & Nørgaard, M. (1982)
Mødrehjælpens epoke. København: Forlaget Rhodos.

Skifter Andersen, H. et al. (1986)
Boligbyggeriets og kommunernes befolkningsudvikling. København:
Statens Byggeforskningsinstitut. Rapport 181.

South, S.J. (1985)

Economic Conditions and the Divorce Rate: A Time-Series Analysis of the Postwar United States. *Journal of Marriage and the Family*, 47: 31-41.

Statens Byggeforskningsinstitut (SBI) og Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut (2001)

Det danske boligmarked – udvikling i boligforsyning og boligønsker. København: SBI og AKF.

Statens Statistiske Bureau (1905)

Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede. Statistisk Tabelværk, femte række, Litra A, 5. København.

Statistiska Centralbyrån (1989)

Barns levnadsvillkor. Stockholm. Rapport 62.

Statistiska Centralbyrån (1997)

Levnadsförhållanden. Rapport 91, Stockholm.

Statistiska Centralbyrån (2003)

Barn och deras familjer 2001. Demografiske rapporter 2003:1.1, Stockholm.

Stender, S. & Dyerberg, F. (2004)

Danmark fjerner som det første land i verden industrielt fremstillet transfedtsyrer fra maden. *Ugeskrift for Læger*, 116: 29-32.

Sundhedsministeriet DIKE (1998)

Danskernes dødelighed i 1990'erne. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busk.

Sundhedsministeriet (2001)

Sundhedspolitisk redegørelse 2001. www.sum.dk.

Sundhedsstyrelsen (2000)

Nye tal fra Sundhedsstyrelsen, 6, 7, 2000.

Sundhedsstyrelsen (2003)

Nye tal fra Sundhedsstyrelsen, 7, 7, 2003.

Sundström, G. (1983)

Caring for the Aged in Welfare Society. Stockholm: Stockholms Studies in Social Work, 1. Stockholm: Liber Forlag.

Sussman, M.B. (1953)

The Help Pattern in the Middle Class Family. *American Sociological Review*, 18, 22-28.

Texmon, I. (1992)

Flytting fra foreldrehjemmet. Bidrag til 10. Nordiske Demografiske Symposium, Lund, Sverige, 12.-14. august 1992.

Thaulow, I. & Gamst, B. (1987)

Enlige forsørgere mellem selvforsørgelse og bistandshjælp. København: Socialforskningsinstituttet. Publikation 175.

Thornes, B. & Collard, J. (1979)

Who Divorces? Boston: Routledge & Kegan Paul.

Thornton, A. (1977)

Children and Marital Stability. *Journal of Marriage and the Family*, 39: 531-540.

Thue, E. et al. (1995)

Psychosocial Factors and Heavy Smoking during Pregnancy among Parous Scandinavian Women. *Scand J Prim Health Care*, 13, 182-187.

Togeby, L. et al. (2003)

Magt og demokrati i Danmark. Århus: Aarhus Universitets Forlag.

Urdry, R. (1966)

Marital Instability by Race, Sex, Education, and Occupation using 1960 Census Data. *American Journal of Sociology*, 72:203-209.

Urdry, R. (1967)

Marital Instability by Race and Income based on 1960 Census Data. *American Journal of Society*, 72:673-674.

U.S. Department of Commerce, Bureau of the
Census (diverse årgange)
Statistical Abstract of the United States.

U.S. Department of Health and Human Services (2000)
Healthy People 2010: Understanding and Improving Health.
Washington: U.S. Government Printing Office.

Vedel-Petersen, K. (1952)
Danmarks Statistik. København: G.E.C. Gads Forlag.

Vega, W.A. et al. (1988)
Marital Strain, Coping, and Depression among Mexican-American
Women. *Journal of Marriage and the Family*, 50: 391- 403.

Vestermark, V. (1993)
Hvorfor vælges abort? *Månedsskrift for praktisk lægegerning*, 6, 469-
472.

Vestermark, V. et al. (1990)
Årsager til valg af provokeret abort. *Ugeskrift for læger*, 152, 2306-
2309.

Vestermark, V. et al. (1991)
The Duration of Breast-Feeding. *Scandinavian Journal of Social
Medicine*, 19, 2, 105-109.

Vogelius, J. et al. (1983)
Amning. København: Munksgaard.

Vågerö, D. & Östberg, V. (1989)
Mortality among Children and Young Persons in Sweden in Relation
to Childhood Socioeconomic Group. *Journal of Epidemiology and
Community Health*, 43, 280-284.

Wallace, C. (1987)
For Richer for Poorer. London: Tavistock Publications.

Wellings, K. et al. (1995)

Provision of Sex Education and Early Sexual Experience: The Relation Examined. *British Medical Journal*, 311, 417-420.

Wergeland, E. et al. (1996)

Smoking in Pregnancy: A Way to Cope With Excessive Workload? *Scand J Prim Health Care*, 14, 21-28.

Westergaard, H.B. et al. (1997)

Udviklingen i provokerede aborter i Danmark frem til 1995. *Ugeskrift for læger*, 160, 4210-14.

Willert, H. (1991)

3-generationsfamilier i 1800-tallet. *Fortid og Nutid*, 1, 1-20.

Willert, H. (1992)

Historiska analyser av födelser och giftermål. Lund: 10. Nordiska Demografiska Symposiet, augusti.

Willert, H. (1995)

Three-Generation Families in 19th Century Rural Denmark. Demography, Economy and Welfare. *Scandinavian Population Studies*, 10, 260-278.

Williamson, R.C. (1954)

Socio-Economic Factors and Marital Adjustment in an Urban Setting. *American Sociological Review*, 19: 213-216.

Willner, S. (2001)

Gender and Mortality with Regard to Marital Status in 19th Century Sweden. *Scandinavian Population Studies*, 12: 233-244. I: Tedebrand, L.G. & Sköld, P. (eds.): *Nordic Demography in History and Present-Day Society*. Umeå University.

Wohlert, M. & Larsen, F. (1978)

Sociale forholds betydning for valg af Arbortus Provocatus. *Ugeskrift for Læger*, 140, 1835-41.

- Woodruff, R.A., Guze, S.B. & Clayton, P.J. (1972)
Divorce among Psychiatric Out-Patients. *British Journal of Psychiatry*,
121: 289-292.
- Young, M. & Willmott, P. (1957)
Family and Kinship in East London. London: Routledge & Kegan
Paul.
- Young, M. & Willmott, P. (1973)
The Symmetrical Family. London: Routledge & Kegan Paul.
- Zaleski, Z. (1981)
Psychoticism and Marital Satisfaction. *Personal and Individual Dif-
ferences*, 2: 245-246.
- Zlotnik G. (1991)
De stakkels drenge. København: Hans Reitzels Forlag.
- Ørum, B. & Fridberg, T. (1973)
Boys and Girls in the Danish Secondary School in this Century
Scandinavian Journal of Educational Research, 17, 1.

SOCIALFORSKNINGSINSTITUTTETS UDGIVELSER SIDEN 1.1.2002

- 02:1 Boll, J. & Qvortrup Christensen, T.: Kontanthjælpsmodtagere og arbejdsmarkedet. Casestudie fra Vestegnen. 2002. 103 s. ISBN 87-7487-676-7. Kr. 80,00.
- 02:2 Filges, T., Harsløf, I. & Nord-Larsen, M.: Revalidering – deltagere, forløb og effekter. 2002. 103 s. ISBN 87-7487-677-5. Kr. 105,00.
- 02:3 Bach, H.B.: Kontanthjælpsmodtageres aktivering og arbejdsudbud. 2002. 149 s. ISBN 87-7487-678-3. Kr. 120,00.
- 02:4 Carøe Christiansen, C. & Hohnen, P.: Betingelser for børns sociale ansvar. 2002. 177 s. ISBN 87-7487-679-1. Kr. 135,00.
- 02:5 Hansen, H.: Elements of Social Security A comparison covering: Denmark, Sweden, Finland, Austria, Germany, The Netherlands, Great Britain, Canada. 2002. 383 s. Kun udgivet elektronisk: /<http://www.sfi.dk/sw1317.asp>.
- 02:6 Danske arbejdspladser – Plads til alle? Resultater og perspektiver fra Socialforskningsinstituttets forskning om arbejdsmarkedets rummelighed. 2002. 73 s. ISBN 87-7487-681-3. Kr. 50,00.
- 02:7 Strange, M.: Unge krænkerere. 2002. 170 s. ISBN 87-7487-684-8. Kr. 130,00.
- 02:8 Christensen, E. & Ottosen, M.H.: Børn og familier. 2002. 60 s. ISBN 87-7487-685-6. Kr. 50,00.
- 02:9 Weatherall, J.H.: Vejen til førtidspension. En analyse af overgangen til førtidspension i befolkningen. 2002. 82 s. ISBN 87-7487-686-4. Kr. 65,00.

- 02:10 Christensen, E. & Egelund, T.: Børnesager. Evaluering af den forebyggende indsats. 2002. 218 s. ISBN 87-7487-687-2. Kr. 165,00.
- 02:11 Børnesager i korte træk. Evaluering af den forebyggende indsats. 2002. 44 s. ISBN 87-7487-688-0. Kr. 40,00
- 02:12 Når der er brug for hjælp. Kommunens hjælp til børn og deres forældre. 2002. 28 s. ISBN 87-7487-689-9.
- 02:13 Egelund, T. & Thomsen, S.A.: Tærskler for anbringelse. En vignetundersøgelse om socialforvaltningernes vurdering i børnesager. 2002. 204 s. ISBN 87-7487-690-2. Kr. 165,00.
- 02:14 Olsen, H.: Attitudes towards the disabled in Denmark. 2002. 28 s. ISBN 87-7487-691-0.
- 02:15 Bengtsson, S.: Bestemmer forvaltningen om du får førtidspension? – kommunens forvaltningspraksis og tilkendelse af førtidspension. 2002. ISBN 87-7487-692-9. Kr. 90,00.
- 02:16 Bach, H.B.: Aktiv socialpolitik – en sammenfatning af evalueringer af revalidering og aktivering. 2002. 114 s. ISBN 87-7487-693-7. Kr. 90,00.
- 02:17 Kvist, J. (red.): Beskæftigelsespolitik i et nyt Europa. 2002. 109 s. ISBN 87-7487-694-5. Kr. 85,00.
- 02:18 Kvist, J. (red.): Velfærdspolitik i et nyt Europa. 2002. 120 s. ISBN 87-7487-695-3. Kr. 90,00.
- 02:19 Boll, J. & Kruhøffer, A.: Virksomheders sociale engagement. Årbog 2002. 2002. 162 s. ISBN87-7487-696-1. Kr. 130,00.
- 02:20 Boll, J. & Kruhøffer, A.: Virksomheders sociale engagement. Årbog 2002 – Sammenfatning. 2002. 32 s. ISBN 87-7487-699-6. Kr. 30,00.
- 02:21 Boll, J. & Kruhøffer, A.: Social responsibility of enterprises. Yearbook 2002 – Summary. 2002. 32 s. ISBN 87-7487-698-8. Kr. 30,00.
- 02:22 Ploug, N. (red.): Velfærd i Europa. Resultater og perspektiver fra Socialforskningsinstituttets komparative velfærdsforskning. 2002. 57 s. ISBN 87-7487-700-3. Kr. 50,00.
- 02:23 Andersen, D. & Heide Ottosen, M. (red.): Børn som respondenter. Om børns medvirken i survey. 2002. 218 s. ISBN 87-7487-703-8. Kr. 175,00.
- 02:24 Heide Ottosen, M. & Torbenfeldt Bengtsson, T.: Et differentieret fællesskab. Om relationer i børnehaver, hvor der er børn med handicap. 2002. 224 s. ISBN 87-7487-704-6. Kr. 175,00.

- 02:25 Carøe Christiansen, C. & Schmidt, G. (red.): Mange veje til integration. Resultater og perspektiver fra Socialforskningsinstituttets forskning om etniske minoriteter. 2002. 76 s. ISBN 87-7487-705-4. Kr. 65,00.
- 02:26 Bonke, J.: Tid og velfærd. 2002. 112 s. ISBN 87-7487-709-7. Kr. 90,00.
- 02:27 Bonke, J. & Munk, M.D.: Fordeling af velfærd i Danmark. Resultater og perspektiver fra Socialforskningsinstituttets forskning om velfærdsfordeling. 2002. 60 s. ISBN 87-7487-707-0. Kr. 50,00.
- 02:28 Schmidt, G.: Tidsanvendelse blandt pakistanere, tyrkere og somaliere – Et Integrationsperspektiv. 2002. 148 s. ISBN 87-7487-708-9. Kr. 150,00.
- 02:29 Fridberg, T. (red.): Socialpolitik – indsats og virkninger. Resultater og perspektiver fra Socialforskningsinstituttets forskning i socialpolitik og effektivitet i velfærdsproduktionen. 2002. 86 s. ISBN 87-7487-701-1. Kr. 50,00.
- 02:30 Hohnen, P.: Aftalebaserede skånejob. 2002. ISBN 87-7487-706-2. Kr. 85,00.
- 03:01 Clausen, T.: Når hørelsen svigter. Om konsekvenserne af hørenedsættelse i arbejdslivet, uddannelsessystemet og for den personlige velfærd. 2003. 228 s. ISBN 87-7487-713-5. Kr. 165,00.
- 03:02 Bjørn, N.H. (red.): Indenfor – udenfor. Resultater og perspektiver fra Socialforskningsinstituttets forskning om integration og marginalisering. 2003. 54 s. ISBN 87-7487-711-9. Kr. 60,00.
- 03:03 Hagedorn-Rasmussen, P. & A. Kamp: Mangfoldighedsledelse. Mellem vision og praksis. 223 s. ISBN 87-7487-713-5. Kr. 165,00.
- 03:04 Egelund, T. & A.D. Hestbæk: Anbringelse af børn og unge uden for hjemmet. En forskningsoversigt. 404 s. ISBN 87-7487-714-3. Kr. 285,00.
- 03:05 Rosdahl, A. & Uldall-Poulsen, H.: Lederne og det sociale engagement. 184 s. ISBN 87-7487-715-1. Kr. 140,00.
- 03:06 Hansen, H.: Time Series of APW-calculations. ISBN 87-7487-717-8. Elektronisk udgivelse: downloades på www.sfi.dk.
- 03:07 Andersen, D. & Kjærulff, A.: Hvad kan børn svare på? 188 s. ISBN 87-7487-718-6. Kr. 160,00.

- 03:08 Lausten, M. & Sjørup, K.: Hvad kvinder og mænd bruger tiden til. 90 s. ISBN 87-7487-719-4. Kr. 75,00.
- 03:09 Zeuner, L. & Højlund, J.: Unge i det kriminelle felt. 126 s. ISBN 87-7487-719-4. Kr. 120,00.
- 03:10 Jæger, M.M., Munk, M.D. & Ploug, N.: Ulighed og livsløb. 152 s. ISBN 87-7487-724-0. Kr. 135,00.
- 03:11 Menneskelige ressourcer i arbejdslivet. 264 s. ISBN 87-7487-723-2. Kr. 200,00.
- 03:12 Andersen, D.: Når mistanken opstår. 84 s. ISBN 87-7487-725-9. Kr. 75,00.
- 03:13 Kongshøj Madsen, P. & Pedersen, L. (red.): Drivkræfter bag arbejdsmarkedspolitikken. 325 s. ISBN 87-7487-726-7. Kr. 265,00.
- 03:14 Andersen, B.H., Sociologisk Institut (red.): Udviklingen i befolkningens levekår over et kvart århundrede. 358 s. ISBN 87-7487-721-6. Kr. 285,00.
- 03:15 Levevilkår blandt folkepensionister uden supplerende indkomst. 218 s. ISBN 87-7487-727-5. Kr. 200,00.
- 03:16 Bengtsson, S., Wiene, J. & Bak, C.: Lyttemødemodellen. 198 s. ISBN 87-7487-728-3. Kr. 175,00.
- 03:17 Virksomheders sociale engagement, årbog 2003. 186 s. ISBN 87-7487-729-1. Kr. 170,00.
- 03:18 Virksomheders sociale engagement, årbog 2003, sammen- drag. 26 s. ISBN 87-7487-730-5. Kr. 25,00.
- 03:19 Christiansen, C.C., Schmidt, G. & Christoffersen, M.N.: Provokeret abort. 176 s. ISBN 87-7487-731-3. Kr. 150,00.
- 03:20 Høgelund, J., Filges, T. & Jensen, S.: Langvarigt sygefravær. 236 s. ISBN 87-7487-732-1. Kr. 225,00.
- 03:21 Damgaard, B.: Social- og arbejdsmarkedssystemerne. En flerstrengt historie. 176 s. ISBN 87-7487-734-8. Kr. 175,00.
- 03:22 Andersen, D., Holt, H. & Jensen, S.: Ledige HK'ere. 92 s. ISBN 87-7487-735-6. Kr. 70,00.
- 03:23 Anker, J., Christensen, I., Rasmussen, M., Romose, T.S. & Stax, T.B.: Indflyttere i almene boliger. 102 s. ISBN 87-7487-736-4. Kr. 78,00.
- 03:24 Geerdsen, L.P. : Marginalisation Processes in the Danish Labour Market. 188 s. ISBN 87-7487-737-2. Kr. 140,00.

- 03:25 Parsons, D.O., Trances, T. & Lilleør, H.B.: Voluntary Public Unemployment Insurance. 79 s. ISBN 87-7487-738-0. Kr. 75,00.
- 03:26 Olsen, H.: Ønsker og forventninger til det "gode liv" i alderdommen. 60 s. ISBN 87-7487-740-2. Kr. 50,00.
- 03:27 Bach, H.B. & Boll, J.: De svageste kontanthjælpsmodtagere. 96 s. ISBN 87-7487-741-0. Kr. 75,00.
- 04:01 Bengtsson, S. (red.): Kommunestørrelsens betydning. 135 s. ISBN 87-7487-742-9. Kr. 118,00.
- 04:02 Rosdahl, A., Harsløf, I., Jensen, S., Kruhøffer, A., Møller, S.N. & Hansen, A.E.: Virksomhedsrevalidering. 204 s. ISBN 87-7487-743-7. Kr. 198,00.
- 04:03 Clausen, T., Greve Pedersen, J., Olsen, B.M. & Bengtsson, S.: Handicap og beskæftigelse – et forhindringsløb? 232 s. ISBN 87-7487-744-5. Kr. 220,00.
- 04:04 Heide Ottosen, M.: Samvær til barnets bedste? 264 s. ISBN 87-7487-745-3. Kr. 250,00.
- 04:05 Heide Ottosen, M.: Samvær og børns trivsel. 58 s. ISBN 87-7487-748-8. Kr. 55,00.
- 04:06 Hansen, H.: Time Series of APW-Calculations – Module for Finland 1994-2001. ISBN 87-7487-746-1. Netpublikation
- 04:07 Christoffersen, M.: Familiens udvikling. Demografiske strukturer og processer. 214 s. ISBN 87-7487-749-6. Kr. 198,00.
- 04:08 Jørgensen, M.S.: Danske virksomheders sociale engagement. Pjece, 21 s. ISBN 87-7487-752-6. Kr. 20,00
- 04:09 Schmidt, G. & Jakobsen, V.: Pardannelsesmønstre blandt etniske minoriteter i Danmark. 252 s. ISBN 87-7487-751-8. Kr. 245,00.
- 04:10 Deding, M. & Kennson, W.: Mænds og kvinders løn. 156 s. ISBN 87-7487-753-4. Kr. 135,00.
- 04:11 Bjørn, N.H.: Bolig, mobilitet og marginalisering på arbejdsmarkedet. 124 s. ISBN 87-7487-751-8. Kr. 120,00.

Social Forskning er instituttets nyhedsblad. Det udkommer fire gange om året og orienterer i en lettilgængelig form om resultaterne af instituttets arbejde. Lejlighedsvis udkommer Social Forskning som udvidet temanummer med bidragydere udefra.

Abonnementet er gratis og kan tegnes ved henvendelse til instituttet. Emneopdelte lister over instituttets publikationer kan ses på instituttets hjemmeside: www.sfi.dk. Hver titel er forsynet med en kort omtale, og der er mulighed for at bestille rapporter via hjemmesiden. En fuldstændig liste over instituttets udgivelser kan fås ved henvendelse til Socialforskningsinstituttet, tlf. 33 48 09 46, e-mail: library@sfi.dk.

FAMILIENS UDVIKLING I DET 20. ÅRHUNDREDE
DEMOGRAFISKE STRUKTURER OG PROCESSER

Afdelingsleder: Ivan Thaulow
Afdelingen for børn, integration og ligestilling

ISSN: 1396-1810
ISBN: 87-7487-749-6

Grafisk tilrettelæggelse og produktion: KPTO as
Omslagsfoto: Henrik Sørensen/BAM
Oplag: 800
Tryk: BookPartnerMedia A/S

©2004 Socialforskningsinstituttet

Socialforskningsinstituttet
Herluf Trolles Gade 11
1052 København K
Tlf. 33 48 08 00
sfi@sfi.dk
www.sfi.dk

Socialforskningsinstituttets publikationer kan frit citeres med tydelig angivelse af kilden. Skrifter, der omtaler, anmelder, henviser til eller gengiver Socialforskningsinstituttets publikationer, bedes sendt til instituttet.

FAMILIENS UDVIKLING I DET 20. ÅRHUNDREDE

Demografiske strukturer og processer

Denne rapport sammenholder og ajourfører en række tidligere publicerede undersøgelser af de demografiske familieforhold i Danmark gennem de sidste 100 år. Seniorforsker, mag.scient.soc. Mogens Nygaard Christoffersen kommer omkring pardannelsesmønstre, fødselstal, skilsmisser og sammenbragte familier, omfanget af erhvervsarbejde og den stadigt voksende andel af ældre i befolkningen. Han giver således et samlet billede af udviklingen og børns opvækstvilkår og en pålidelig baggrund for vurderinger af de demografiske ændringer, som må forudses i de kommende årtier.